T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

EBÛ ŞÜCA‘ EN-NÂSIRÎ VE KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Ahmed Mahmud Ali SÖNMEZ

BURSA- 2024

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

EBÛ ŞÜCA‘ EN-NÂSIRÎ VE KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AHMED MAHMUD ALİ SÖNMEZ

Danışman:
Prof. Dr. ORHAN ŞENER KOLOĞU

BURSA – 2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim / Ana sanat Dalı, Kelâm Bilim Dalı'nda 702023052 numaralı Ahmed Mahmed Ali SÖNMEZ'in hazırladığı "Ebû Şüca' en-Nâsırî ve Kelâmî Görüşleri" başlıklı yüksek lisans tezi ile ilgili savunma sınavı, 27/06/2024 günü 13:00 – 14:00 saatleri arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Orhan Şener KOLOĞLU
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Cağfer KARADAŞ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Kadir GÖMBEYAZ
Kocaeli Üniversitesi

27/06/ 2024

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih:30/05/2024

1- Tez Başlığı / Konusu: Ebû Şüca‘ en-Nâsırî ve Kelâmî Görüşleri/Müteahhirîn dönem Hanefî/Mâtürîdî kelâmın bir temsilcisi olan Ebû Şüca' en-Nâsırî'nin kelâmî görüşlerinin belirlenmesi ve değerlendirilmesi
2- Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 96 sayfalık kısmına ilişkin, 29/05/2024 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %3'tür.
3- Uygulanan filtrelemeler:
4- Kaynakça hariç
5- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç
6- Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
7- Gereğini saygılarımla arz ederim.

30.05.2024

Adı Soyadı : Ahmed Mahmud Ali SÖNMEZ

Öğrenci No : 702023052

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri Kelam

Programı : Tezli Yüksek Lisans

Statüsü : ☒ Y.Lisans ☐ Doktora

Danışman

Prof. Dr. Orhan Şener KOLOĞLU

30/05/2024

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum Ebû Şüca‘ en-Nâsırî ve Kelâmî Görüşleri adlı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

30/05/2024

Adı Soyadı	**:** Ahmed Mahmud Ali SÖNMEZ
Öğrenci No	**:** 702023052
Anabilim Dalı	**:** Temel İslam Bilimleri
Programı	**:** Tezli Yüksek Lisans
Statüsü	**:** Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar adı soyadı	Ahmed Mahmud Ali SÖNMEZ
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı	Temel İslam Bilimleri
Bilim dalı	Kelâm
Tezin niteliği	Yüksek Lisans Tezi
Mezuniyet tarihi	
Tez danışmanı	Prof. Dr. Orhan Şener KOLOĞLU

EBÛ ŞÜCA‘ EN-NÂSIRÎ VE KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

Çalışmamızda Mâtürîdî âlim Ebû Şüca‘ en-Nâsırî’nin ilmî kişiliği, kaynakları, metodu ve kelâm ilmine dair görüşlerini ele almaya çalıştık. Onun görüşlerini aktarırken yer yer mezhebin kurucusu İmam Mâtürîdî’nin ve mezhebin en güçlü ve meşhur isimlerinden Ebü’l-Mûin en-Nesefî’nin görüşlerine de yer vermeye çalıştık. Çalışmamızı bir giriş ve iki bölümden oluşturduk. İlk bölümde Mâtürîdî âlim Ebû Şüca‘ en-Nâsırî’nin hayatı, ilmî kişiliği, eserleri ve metoduna değinmeye çalıştık. İkinci bölümde ise kelâmî görüşlerini ele almaya gayret ettik.

Anahtar Kelimeler: Mengübers, Kelâm, Hanefî, Mâtürîdî, Ehl-i sünnet

ABSTRACT

Name & surname	Ahmed Mahmud Ali SÖNMEZ
University	Bursa Uludağ University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	Basic Islamic Science
Subfield	Kalam
Degree awarded	Master
Date of degree awarded	
Supervisor	Prof. PhD. Orhan Şener KOLOĞLU

In our study, we aimed to explore the scholarly personality, sources, methodology, and theological views of the Maturidi scholar Abu Shuca' al-Nasiri. While presenting his views, we also tried to incorporate the opinions of the founder of the Maturidi school, Imam al-Maturidi, and one of the most influential and renowned figures of the school, Abu'l-Mu'in al-Nasafi. Our study consists of an introduction and two main sections. In the first section, we addressed the life, scholarly personality, works, and methodology of Abu Shuca' al-Nasiri. In the second section, we endeavored to discuss his theological views.

Keywords: Theologi, Mangubars, Hanafi, Maturidi, Ahl al-sunnah

ÖNSÖZ

İnsanoğluna akıl nimetini bahşeden Allah'a hamdü senâlar olsun. Akılla tefekkür ibadetini insanlığa öğreten Hz. Muhammed'e salât ve selâm, tefekkür ibadeti ile nice ilimleri ortaya koyan selef-i sâlihîne rahmet olsun.

Aklı en güzel şekilde kullanıp, İslâm'ı doğru anlama gayretinde olanların başında İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) gelmektedir. Ebû Hanîfe İslam düşünce tarihinde aklı, nakil ile birlikte sıhhatli ve sistemli bir şekilde kullanan, bilahare "ehl-i rey" olarak adlandırılacak anlayışın öncüsü ve en önemli temsilcisidir. Onun önderliğini yaptığı Hanefî mezhebi âlimleri hem usûlde hem de fürûda Ebû Hanîfe'nin sistemini koruyarak terakkî ettirmişlerdir. Bu isimlerin usûlde akla ilk geleni ise Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'dir (ö. 333/944). Mâverâünnehir'de yaşayan Mâtürîdî, Ebû Hanîfe'nin, özellikle itikatî alandaki görüşleri şerh ederek bu mezhebin usûlde Hanefî-Mâtürîdî şeklinde anılmasına vesile olmuş ve ilerleyen dönemlerde bu anlayışın itikatî alandaki "İmâm"ı olarak kabul görmüştür.

İlerleyen dönemlerde ismini Mâtürîdî'den alarak "Mâtürîdiyye" olarak adlandırılacak olan Maverâünnehir'de kurulan bu sistem, içerisinden çok önemli kelâm âlimleri çıkarmıştır. Başlangıçta Türkler'in anavatanı Orta Asya'ya özgü kalan bu mezhep, Türkler'in Batı'ya doğru yürümesiyle merkez coğrafyada da tanınır hale gelmiştir. Mâtürîdîliğin Batı İslâm dünyasına nakledilmesinde ve tanınır hale gelmesinde etkin bir rol oynayan ve bir anlamda köprü görevi gören şahsiyetlerden biri de, mezhebin müteahhir döneminin başlarında yetişmiş olan Ebû Şüca' Mengübers b. Yalınkılıç en-Nâsırî'dir (ö. 652/1254). Hayatı hakkında çalışmaların oldukça sınırlı olduğu, hatta sözgelimi Türk ilahiyat akademyasının övünç kaynağı sayılabilecek *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde bile hakkında madde olmayan Mengübers b. Yalınkılıç en-Nâsırî, tanınırlığındaki bu eksikliğe karşın, kelâm alanında önemli bir eser kaleme almış, Batı Hanefîlîğinin temel itikadî kaynaklarından biri olan Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) *el-Akîdetü't-Tahâviyye*'si üzerine bir şerh yazmıştır. O, Tahâvî'nin *Akîde*'si üzerine yazılmış en hacimli şerh olan bu eserinde Hanefî-Mâtürîdî itikadî anlayışı yansıtmıştır.

Kendisinden sonra nice âlime kaynaklık eden Mengübers b. Yalınkılıç en-Nâsırî'yi gün yüzüne çıkarıp ilim dünyasına tanıtma gayretine girdiğimiz bu çalışmada müellifin hayatı, ilmî kişiliği, kaynakları ve kelâmî görüşlerini incelemeye çalıştık. Müellifin daha önce araştırma konusu olmamasının da bu çalışmanın hazırlanmasında önemli bir motivasyon sağladığı söylenmelidir.

Tezimin hazırlanması hususunda sabırla danışmanlığımı yürüten, yardımlarını hiç eksik etmeyen Prof. Dr. Orhan Şener KOLOĞLU hocama, yüksek lisans derslerinden istifade ettiğim diğer hocalarıma, maddî-manevî her zaman destekçim olan aileme, tezim sona erene değin her zorlukta yanımda olan sevgili eşime teşekkürü borç bilirim.

Ahmed Mahmud Ali SÖNMEZ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **ii**
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **iii**
YEMİN METNİ ..... **iv**
ÖZET ..... **v**
ABSTRACT ..... **vi**
ÖNSÖZ ..... **vii**
İÇİNDEKİLER ..... **ix**
KISALTMALAR ..... **xii**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

MENGÜBERS b. YALINKILIÇ ve en-NÛRU'l-LÂMİ'

1. Mengübers b. Yalınkılıç 8
1.1. Biyografisi 8
1.1.1. İsmi 8
1.1.2. Nisbesi 9
1.1.3. Lakabı 10
1.1.4. Nesebi 10
1.1.5. Doğumu ve Hayatı 10
1.1.6. İlmî Hayatı 12
1.1.7. Vefatı 14
1.2. Hocaları 14
1.2.1. Abdülaziz b. Menînâ el-Üşnânî (ö. 614/1217) 15
1.2.2. Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Şüca' b. Hasan b. Fazl (ö. 609/1212) 15
1.2.3. Ali b. İdris er-Ravhâî (ö. 619/1222) 16
1.2.4. Hasan b. Mübârek ez-Zebîdî (ö. 609/1212) 16
1.2.5. İbn Şistân (ö. 619/1222) 16
1.3. Talebeleri 17
1.3.1. Hâfız Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî (ö. 705/1306) 17
1.3.2. Kutbüddin Muhammed b. Ahmed el-Kastallânî (ö. 686/1287) 18
1.3.3 Muhammed el-Kencî (ö. 682/1283) 18
1.3.4. Kâdî Muhammed b. Melâk (ö. 697/1297) 18
1.3.5. Alâeddin Ebü'l-Fevâris Aytuğrul (ö. 640/1242) 18
1.3.6. İmâdüddin Ebü'l-Fevâris (ö. 656/1258) 19
1.3.7. en-Nûrü'l-Lâmi' İcazeti Alan Talebeleri 19
1.4. Eserleri 20
1.4.1. en-Nûrü'l-Lâmi'ye'l-Burhânü's-Sâtı' 20
1.4.2. el-Muhtasarü'l-Hâvî li'l-Beyâni'ş-Şâfî 24

1.4.3. el-Müntehâb min Ulûmi'l-Mezheb 24
1.4.4. el-Usûlü'l-İ'tikâdiyye 25
1.4.5. A'lâmü Nübüvveti Muhammed Hâtemi'n-Nebiyyîn ve Mu'cizâtühû 25
1.4.6. el-Mukaddime fî'l-Fıkh 25
1.4.7. Umdetü'l-Mübtedî 26
1.4.8. Meclisü'l-İmlâ 26
1.5. Mezhebi ve İcazet Silsilesi 26
1.6. Mâtürîdiyye İsminin Kullanımı 28
2. en-Nûrü'l-Lâmi' 31
2.1. Mengübers b. Yalınkılıç'ın en-Nûrü'l-Lâmi'indeki Genel Yaklaşımı 31
2.2. en-Nûrü'l-Lâmi'in Kaynakları 32
2.2.1. Aslî Kaynaklar 33
2.2.1.1. Akda'l-Kudât Ebû Hafs Ömer b. Ebû Bekir b. Muhammed el-Gaznevî'nin (ö. VII./XIII. yy'dan önce) Tahâvî Akîdesi Şerhi 33
2.2.1.2. Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (ö. 508/1115) Tebsıratü'l-Edille'si 35
2.2.1.3. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) Te'vîlâtü'l Kur'ân'ı 36
2.2.1.4. Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. Îsâ ed-Debûsî'nin (ö. 430/1039) Takvîmü'l-edille'si 36
2.2.1.5. Ebü'l-Kâsım İshâk b. Muhammed b. İsmâîl el-Kâdî el-Hakîm es-Semerkandî'nin (ö. 342/953) es-Sevâdü'l-A'zam'ı 37
2.2.1.6. Ebü'l-Alâ' İmâdülislâm Kâdî Sâid b. Muhammed b. Ahmed b. Ubeydullah el-Üstüvâî en-Nîsâbûrî'nin (ö. 432/1041) Kitâbü'l-İ'tikâd'ı 37
2.2.2. Tâlî Kaynaklar 38
2.3. en-Nûrü'l-Lâmi'i Kaynak Olarak Kullanan Müellifler 38
2.3.1. Şeyhzâde Abdürrahîm b. Ali b. el-Müeyyed el-Hanefî el-Amâsî (ö. 1160/1747 -?-) 39
2.3.2. Hibetullah b. Ahmed b. Mualla b. Mahmud et-Tarâzî et-Türkistânî (ö. 733/1333) 40
2.3.3. Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö. 1098/1687) 40
2.3.4. Abdullah b. Abdurrahman b. Musa el-Celvetî er-Rûmî (ö. 1164/1751) ... 41
2.3.5. Son Dönem Alımlayıcılar 41

İKİNCİ BÖLÜM

MENGÜBERS b. YALINKILIÇ'IN KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

1. Mukaddime Bahisleri 43
1.1. Kelâm ve Münazaranın Câiz Olup Olmadığı 43
1.2. Fırka-i Nâciye 44
1.3. Bilgi (İlim) 45
1.3.1. Bilginin Tanımı 45
1.3.2. Eşyanın Hakikati ve Bilgisi 46
1.3.3. Bilgi Edinme Vasıtaları 47
1.3.4. Delil Çeşitleri 49
1.3.4.1. Aklî Deliller ve Aklî Teklif 49

1.3.4.2. Şer‘î Deliller 51
1.4. İman 52
1.4.1. İmanın Tanımı 52
1.4.2. Ye’s Anındaki İman 53
1.4.3. Mukallidin İmanı 54
1.4.4. İmanda İstisna 58
2. İlâhiyyât 59
2.1. Allah’ın Varlığı 59
2.2. İlâhî Sıfatlar 61
2.2.1. Zâtî Sıfatlar 62
2.2.1.1. Temel Zâtî Sıfatlar 62
2.2.1.1.1. Kudret 62
2.2.1.1.2. İrade 63
2.2.1.1.3. Hayat 65
2.2.1.1.4. İlim 67
2.2.1.2. Sıfatların Ezelî Oluşu 67
2.2.1.3. Zât-Sıfat İlişkisi: Sıfatların Zâtın Ne Aynı Ne Gayrı Oluşu 69
2.2.2. Fiilî Sıfatlar 72
2.2.2.1. Tekvin 74
2.2.3. Haberî Sıfatlar 80
2.3. İlâhî İsimler 82
2.3.1. Allah’ın İsimlerinin Tevkîfî Oluşu 82
2.3.2. Allah’a Şey Denilmesi 83
2.4. Halku’l-Kur’ân 84
2.5. Rüyetullah 86
2.6. Kader ve Kazâ 90
2.7. İstitâat ve Kulların Fiilleri 93
2.8. Hikmet 95
2.9. Aslah 96
3. Nübüvvât 97
3.1. Peygamberlerin Sıfatları 97
3.2. Mûcize 98
3.3. Hz. Muhammed’in (sav) Peygamberliği 100
3.4. Kur’ân’ın Mûcize Oluşu 101
3.5. Velînin Kerameti 103
4. Sem‘iyyât 104

SONUÇ 107

KAYNAKÇA 110

KISALTMALAR

as	Aleyhisselâm
b.	İbn
bk.	Bakınız
b.	Baskı
c.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
haz.	Hazırlayan
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm tarihi
s.	Sayfa
S.	Sayı
Sav	Sallallâhu aleyhi vesellem
thk.	Tahkik eden
v.d.	Ve diğerleri
vs.	Vesair
Vb.	Ve benzeri
Yay.	Yayınları

GİRİŞ

İmam Ebû Hanîfe ve talebelerinin kurmuş olduğu Hanefî mezhebi, aklı ve nakli dengeli şekilde işlemiş, talebeleri hem usûlde hem de fürûda Ebû Hanîfe'ye sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır. İmam Ebû Yusuf (ö. 182/798), İmam Muhammed (ö. 189/805), Züfer (ö. 158/775), Hasan b. Ziyâd (ö. 204/819), Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd (ö.176/792) ve diğer talebeler mezhebin ikinci halkasıdır. İmam Muhammed ve Ebû Yusuf'un talebeleri, Mâtürîdî ekolün temellerini atmada önemli bir rol oynamışlardır. Çünkü İmam Muhammed ve Ebû Yusuf'un talebeleri, İmam Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) hocalarıdır. Mâtürîdî'nin hocası Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (ö. 248/862), İmam Muhammed ve Ebû Yusuf'un talebesidir. Bu ilişki, Mâtürîdî'nin Ebû Hanîfe'ye olan yakınlığını açıkça göstermektedir. İmam Muhammed ve Ebû Yusuf'un Kûfe ve Bağdat'ta kalan talebeleri, Hilal b. Yahya (ö. 245/858), Muhammed b. Semâa (ö. 233/848), Bişr b. Velîd el-Kindî (ö. 238/853) ve Îsâ b. Ebân (ö. 221/836) ise İmam Tahâvî'nin (ö. 321/933) hocalarıdır. Bu Hanefî mezhebinin Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmasına neden olmuştur.[1]

Ebû Hanîfe'den tevârüs eden Fıkh-ı Ekber geleneği (akide ve kelâm ilmi) Semerkand/Maverâunnehir ve civarında İmam Mâtürîdî kanalı ile Doğu Hanefîliğini, Mısır ve civarında ise yine İmam Mâtürîdî'nin çağdaşı Ebû Ca'fer et-Tahâvî kanalı ile Batı Hanefîliğini oluşturmaktadır.

Semerkand kanalı Ebû Hanîfe'nin akliyatçı ve kelâmcı tarafını metinlerinde koruyup şerh etmiştir. Mısır kanalı ise daha çok İmam'ın hadisçiliğini ve fıkıhçılığını korumaya çalışmıştır. Semerkand ekolü, Eşarî mezhebine açıkça muhalefet etmiş ve eserlerinde Eşarîleri eleştirmiştir. Mısır ekolü ise bu ihtilafları bir kenara koyarak Sünnî birlikteliği korumaya çalışmıştır. Elbette bu durum coğrafya ile yakından ilişkilidir. Mutezile ve İmam Eş'arî'nin kurucusu olduğu Eşarîlik, Bağdat ve çevresinde ortaya çıkmıştır. Batı Hanefîleri hadis ve fıkıh ilmiyle öne çıktıkları için daha çok Sünnî korumacılığı gayesi güderek İmam Eş'arî ve Eşarîliğe olan muhalefetini bir kenara bırakmış ve daha çok selef metodunu gözetmiştir. Bu yönüyle Mısır, Bağdat gibi

[1] Tahâvî, Muhammed b. Semâa'dan bizzat okumuş olsa da Hilal b. Yahya ve İsâ b. Ebân'dan bizzat okuyup okumadığı bilinmemektedir. Tahâvî'nin hocaları olan Bekkar b. Kuteybe ve Bişr b. Velid el-Kindî ise İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in talebeleridir. Bk. Davut İltaş, "Tahâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/385-388

bölgelerde bulunan Hanefîlerin daha çok hadis ve fıkıhla iştigal ettikleri, kelâm ilminin derinliklerine dalmak yerine daha çok akaidin gözetilmesine çabaladıkları ve kelâm metodu yerine selef metoduna daha yakın oldukları söylenebilir.

Kelâm ilmi ile iştigallerinin oldukça az olmasına, bölgenin kadılık faaliyetlerini yürüten Hanefî fakihlerinin itikatî konularda hangi mezhebi gözettiklerinin bilinmemesi açık bir örnek teşkil etmektedir. Bu bölgedeki Hanefî âlimlerin bazıları itikatta Eşarî, bazıları ise Ehl-i hadis anlayışını benimsemiştir. Usûl ve fürûda Hanefî mezhebini benimseyen âlimler, İmam Tahâvî'nin akaid metni üzerinden selef metoduna bağlı kalmışlardır. İmam Tahâvî, Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının inançlarını anlattığı akaid risalesinde selef yöntemini benimsemiştir. Kelâm terimlerini az kullanmış ve derin kelâmî tartışmalara girmemiştir. Hanefî fakihleri, bu metni başucu eseri olarak kabul etmiş ve bu metoda sadık kalmışlardır.

Batı Hanefîlerinin itikat açısından dağınık olmalarının başlıca sebebi Ebû Hanîfe'nin talebelerinin daha çok Doğu kökenli olup, Ebû Hanîfe'nin fıkıh ve akidesini Doğu'ya taşımalarıdır. Böylelikle IV/X. yy'dan itibaren Hanefîliğin ağırlık merkezi Irak'tan Horasan-Mâverâünnehir bölgesine kaymıştır. Yine Irak'ta bulunan Hanefîlerin akidede Mutezile olmaları da bir diğer etken olarak gözükmektedir.[2]

Doğu Hanefîleri ise Ebû Hanîfe ve talebelerinin hem fıkhını hem de itikatî anlayışını Mâveraünnehir bölgesine taşımışlardır. Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'den ders okuyan Ebû Süleyman el-Cûzcânî (ö. 200/817) Semerkand şehrinde "Dârü'l-Cûzcâniyye" adında bir medrese açmış bu medresede Ebû Bekr el-Cûzcânî (ö. III/IX. yy'ın ilk yarısı), Ebû Nasr el-İyâzî (ö. 260/874) ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî gibi âlimler yetişmiş, ilk imamlar ile bağları kopmaksızın devam etmiştir.[3]

Doğu Hanefîliği şeklinde bilinen Maverâunnehir-Semerkand âlimlerinin teşkil ettiği Hanefîler –ki bunlar ilerleyen dönemlerde İmam Mâtürîdî'ye nisbet edileceklerdir.– kelâm metodunu esas kabul edip kitaplarını bu metot üzere kaleme almışlardır. Başta Mutezile olmak üzere Kerrâmiyye, Cehmiyye, Hâriciyye ve Şia'ya karşı oldukça ciddi

---

[2] Daha geniş bilgi için bk. İhsan Timür, *Hanefî-Matürîdî Geleneğin Batıya İntikali El-Akîdetü't-Tahâviyye Şerhleri Bağlamında Bir İnceleme* (Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2021), 49-56.

[3] Orhan Şener Kologlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîyye Mezhebi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 46-47.

eleştiriler ve reddiyeler kaleme alınmış, yazmış oldukları eserlerde kelâmî münazara ve cedel üslûbu oldukça fazla kullanılmıştır.

Aslen Mâverâunnehir bölgesinden olup büyük ihtimalle savaş esiri olarak Bağdat'a getirilen Ebû Şüca' Mengübers en-Nâsırî'nin kaleme almış olduğu *en-Nûrü'l-Lâmi'* adlı eserindeki metoduna bakıldığında, aslında bu iki Hanefî kanalını kendisinde mezcettiği görülmektedir.[4] Mengübers, Bağdat'ın fıkıhçılığı ve hadisçiliğini, Maverâunnehir-Semerkand'ın kelâmcılığı ile birleştirerek oldukça önemli bir görev üstlenmiştir. Aslında Mâtürîdîliğin Batı'ya intikalinde bir nevi köprü görevi gören Mengübers, Selçuklular'ın Mâtürîdîliği Batı'ya taşımalarından önce, kaleme almış olduğu eserlerle bu vazîfeyi gerçekleştirmeye çalışmıştır. Selef metodunda kaleme alınmış olan Tahâvî'nin akîde metnini kelâm yöntemi ile şerh etmesi ve Semerkand âlimlerini kendine referans edinmiş olması bunu açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Mengübers'in şerh için bu metni seçmesinin başlıca sebebi yaşadığı coğrafyada Hanefîliği temsil eden İmam Tahâvî'yi kaynak olarak kullanmasıdır. O kaleme almış olduğu şerhte Ebû Hanîfe ve talebelerinin inanç ve itikatına sahip, bölgenin en önemli Hanefî âlimi kabul edilen Tahâvî'yi tercih ederek mezhebî konumunu belli etmektedir.

Tahâvî'nin *el-Akîde*'sinin tercih edilme sebepleri arasında eserin giriş kısmındaki "Bu eser Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf Yakup b. İbrahim el-Ensârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin akaide dair inançlarını ve âlemlerin rabbi olan Allah'a imanlarını anlatmaktadır."[5] ibâresi oldukça dikkat çekmektedir. Tahâvî açıkça Hanefî mezhebinin ilk imamlarının itikatının kendisinin naklettikleri olduğunu ifade etmektedir. Mengübers kaleme alacağı şerhte hem Bağdat'a yakın Mısır'da hayatını sürdürmüş Tahâvî'yi merkeze almış hem de eserini daha çok İmam Mâtürîdî ve İmam Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (ö. 508/1115) görüşleri ile şerh ederek Bağdat ve çevresinde Hanefîliği itikat açısından tekrar canlandırma gayretine girmiştir.

---

[4] Mengübers'ten hemen önce *el-Mukaddimetü'l-Gazneviyye* adlı muhtasar fıkıh eseri ile tanınan Cemaleddin Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî (ö. 593/1197) *el-Hâvi'l-Kudsî* ve *Usûlü'd-Dîn* adlı eserlerinde bu sentezi yapma gayretine girişmişse de bu eserler müstakil eser hüviyetine ulaşamamıştır. Bk. Timür, *Hanefî-Matürîdî Geleneğin Batıya İntikali*, 30.

[5] Mengübers b. Yalınkılıç, Ebû Şüca' en-Nâsırî, *en-Nûrü'l-Lâmi' ve'l-Burhânü's-Sâtı'*, thk. Ali Muhammed Zeyno-Muhammed Tarık Mağribiyye (Samsun-İstanbul: Dârü'l-Fâtih-ed-Dârü'ş-Şâmiyye, 2021), 46.

Tercih sebeplerinden biri de Tahâvî'nin *el-Akîde* metninin sadece Hanefîlerce değil diğer Sünnî âlimlerince de benimsenmesi, hatta Ehl-i sünnet inancının ana metni olarak kabul görmesidir. Örneğin Fâtımî hükümdârı Hâkim döneminde kadılık yapmış ve Ebû Hanîfe ile arkadaşlarının faziletleri üzerine bir eseri olan Mısır asıllı Ebü'l-Abbâs b. Ebü'l-Avvâm (ö. V/XI. yy'ın başları) Hanbelî mezhebinden olmakla birlikte Tahâvî'nin görüşlerini nakletmiştir.[6] Yine Eyyûbî hanedanlığına mensup ve önceleri Şafiî olan el-Melikü'l-Muazzam İsa (ö. 624/1227) da itikadının Tahâvî'nin *el-Akîde*'sinde nakledilenlerden ibaret olduğunu söylemektedir.[7]

Günümüz araştırmacıları[8] Tahâvî'nin *el-Akîde* metninin çoğu Mâtürîdî âlimler tarafından şerh edilmesini Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin *Tebsıratü'l-Edille* adlı eserinde Tahâvî hakkındaki bir yorumuna bağlamaktadırlar. Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin bu değerlendirmesinde Tahâvî'yi ümmetin selef âlimlerinin akidesini ve özel manada da Ebû Hanîfe ve talebelerinin akidesini en iyi bilen kimse şeklinde övmesi Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin Tahâvî'ye ve onun akaide dair kaleme aldığı *Beyânü Akîdeti Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*[9] adlı eserine teveccühlerini artırmıştır. Bu metin Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-Ekber* adlı eserine önem vermeleriyle beraber onların göz önünde tuttukları ikinci bir metin hâline gelmiştir.

V/XI. yy'dan sonra Hanefî-Mâtürîdî gelenek üzere birçok âlim Tahâvî'nin metnini şerh etmeye başlamışlardır. Bulabildiğimiz en erken şerh Akda'l-kudât lakaplı Ebû Hafs Ömer el-Gaznevî'ye (ö. VII/XIII. yy'dan önce) aittir. Onun kaleme aldığı şerh her ne kadar günümüze ulaşmasa da Mengübers'in *en-Nûrü'l-Lâmi'*de bu şerhin büyük çoğunluğunu naklettiği anlaşılmaktadır. Gaznevî, Tahâvî'nin metnini Mâtürîdî anlayış üzere şerh etmiştir. Günümüze ulaşan en eski şerh ise Şerefüddin eş-Şeybânî'ye (ö. 629/1231) aittir. Bu şerh oldukça kısa olsa da Şeybânî, Tahâvî metnini aynı şekilde Mâtürîdî anlayış üzere şerh etmiştir. Bunlar dışında Tahâvî'nin *el-Akîde* metnine yapılan klasik şerhlerden bazıları şunlardır: Hibetullah et-Türkistânî et-Tarâzî'nin (ö. 671/1272) *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*'si, Cemâlüddin Ebü's-Senâ Muhammed b. Siraceddin el-

---

6 Sönmez Kutlu (ed.), *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 327.

7 Timür, *Hanefî-Matürîdî Geleneğin Batıya İntikali*, 189.

8 İhsan Timur Tahâvî'nin *el-Akîde* adlı metninin serüveninde dönüm noktasının Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin atfı olduğunu ifade etmektedir. Bk. Timür, *Hanefî-Matürîdî Geleneğin Batıya İntikali*, 118-119.

9 Bu isim Tahâvî'nin *el-Akîde* adlı eserinin asıl adıdır.

Konevî'nin (ö. 771/1370) *el-Kalâid fî Şerhi'l-Akâid*'i, Siraceddin Ebû Hafs Ömer b. İshak el-Hindî'nin (ö. 773/1372) *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahaviyye'*si ve Sadreddin İbn Ebü'l-İz ed-Dımaşkî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahaviyye'*si.

Yukarıda sayılan bu şerhler arasında Mengübers'in diğer şerhlerden ayrıştığı belli yerler bulunmakta ve onun eserini diğer şerhlere nazaran önemli noktalarda eşsiz kılmaktadır. Bunların başında Mengübers'in kayıp Ebû Hafs Ömer el-Gaznevî şerhinin büyük bölümünü nakletmesi gelmektedir. Kendisinden sonra gelen şârihlerin tamamı Gaznevî'ye yapacakları atıfları Mengübers'in *en-Nûrü'l-Lâmi'* adlı eseri üzerinden yapmak durumunda kalmışlardır. Bu noktalardan bir diğeri de Mengübers'in girişmiş olduğu Doğu ve Batı Hanefîliğini mezcetme ve sentezleme meselesidir. O kaleme aldığı şerhte selef metodu ile kaleme alınan ve Hanefîlerin Batı'da yaşamış en büyük müctehidlerinden biri olan Tahâvî'nin[10] *el-Akîde* metnini, Doğu Hanefîliğinin reisi konumundaki Tahâvî'nin dönemdaşı Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin eserleri üzerinden şerh etmiş, aslında bu iki anlayışın Ebû Hanîfe ve talebelerinin akidelerine muvafık olduğuna işaret etmiştir. Yine kaleme aldığı şerhte Mâtürîdî mezhebini sistemleştiren Ebü'l-Muîn en-Nesefî'yi birçok yerde kaynak alması Batı Hanefîliğini oldukça etkilemiş, Mâverâünnehir'de kaleme alınmış birçok kelâm eserinin Batı'da duyulmasına katkı sağlamıştır.

Bunun yanında Mengübers, kendisinden sonraki *el-Akîde* şârihlerini büyük oranda etkilemiştir. Bunun en bâriz örneği Hibetullah et-Türkistânî et-Tarâzî'nin şerhinde gözükmektedir. Tarâzî'nin şerhi Mengübers'in şerhi ile mukayese edildiğinde Mengübers'in kaleme aldığı şerhin muhtasarı konumundadır.

Mengübers'in şerhinin bir diğer önemi de henüz "Mâtürîdiyye" diye bir mezhep adı anılmadığı, sadece Hanefî nisbesiyle yetinildiği bir dönemde kaynağı belirsiz birinden "Şunlar Mâtürîdîlerdir."[11] şeklindeki naklidir. Bu ifadeyi Mutezile'nin Ebû Hanîfe'yi hem fürûda hem de usûlde takip edenlere vermiş oldukları bir nisbet olduğunu

[10] Hüseyin b. Ali es-Saymerî'nin (ö. 436/1045) Ebû Hanîfe ve talebelerini konu edindiği *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih* adlı eserinde İmam Tahâvî'yi Hanefîlerin Mısır'daki şeyhi olarak nitelemesi onun Batı Hanefîliği için ne derece önemli bir konumda olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bk. Timür, *Hanefî-Matürîdî Geleneğin Batıya İntikali*, 60.

[11] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi*', 271.

belirtmiştir. Varıdığımız sonuç itibarıyla *en-Nûrü'l-Lâmi'* "Mâtürîdiyye" isimlendirmesini açıkça zikreden ilk eser olarak göze çarpmaktadır.

Hanefî-Mâtürîdî itikatî-kelâmî geleneği açısından bu ayrıcalıklara sahip olan Ebû Şüca' Mengübers b. Yalınkılıç en-Nâsırî'nin kelâmî kimliğinin ortaya konulması akademik anlamda oldukça önemli gözükmektedir. Onun kelâmcı yönü üzerine esaslı bir çalışma yapılmamış olması da bu önemi ziyadesiyle artırmaktadır. Bu nedenle bu tezin konusu olarak Ebû Şüca' Mengübers b. Yalınkılıç en-Nâsırî ve kelâmî görüşleri belirlenmiştir.

Tez konusunu oluşturan Ebû Şüca' Mengübers b. Yalınkılıç en-Nâsırî hakkında tespit edebildiğimiz müstakil tek çalışma Rabeea Jabbar Farhan'ın *Tahkîku Mahtûti'l-Muhtasari'l-Hâvî li'l-Beyâni'ş-Şâfî li'l-İmâm Bekbers b. Yalınkılıç Abdullah en-Nâsırî* başlıklı çalışmasıdır. Karabük Üniversitesi Lisanüstü Eğitim Enstitüsü'nde 2021 yılında tamamlanan bir yüksek lisans tezi olan çalışma sadece Mengübers b. Yalınkılıç'ın *el-Muhtasarü'l-Hâvî* adlı eserinin tahkikini içermektedir.

Mengübers'in kısa tanıtımının yapıldığı bir diğer çalışma ise *Buhara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. yy. Medeniyet Merkezi Konya* adlı kitapta Recep Tuzcu tarafından kaleme alınan "XIII. Asırda İmam Mâtürîdî Düşüncesinin Ortadoğu ve Anadolu'da Tesiri" adlı makalesidir (Konya 2020, s. 67-88).

Mengübers hakkında Türkçe literatürde, tespit edebildiğimiz kadarıyla, müstakil bir başlık altında en geniş bilginin verildiği çalışma ise İhsan Timür'ün *Hanefî-Mâtürîdî Geleneğin Batı'ya İntikali* adlı eseridir (Konya 2021, s. 223-233). Timür bu eserinde Mengübers ve eseri *en-Nûrü'l-Lâmi'* hakkında kısa da olsa bir bölüm açmıştır.

Mengübers hakkında yapılan müstakil başlık altındaki bir diğer çalışma da Kastamonu Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi tarafından çıkarılan *VI. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu (Yesevîlik)* adlı eserde Recep Tuzcu'ya ait "Menkubers b. Yalınkılıç Abdullah et-Türkî (ö. 652/1254) ve İslam İnanç Felsefesini Temellendirmede Hadislerin Kullanımı ve Yorumu" adlı makalesidir (Kastamonu 2018, s. 99-112).

Bunun yanında Ömer Aydın *Türk Kelâm Bilginleri* başlıklı çalışmasında (İstanbul 2004, s. 33-35) birkaç sayfalık bilgi vermektedir.

Bu çalışmanın kapsamı müellifin hayatı, ilmî kişiliği ve kelâmî görüşleriyle sınırlandırılmıştır. Daha önce müellifin hayatı kapsamlı biçimde araştırılmadığı için ulaşılabildiği kadarıyla müellifin kişiliği doğru bir biçimde çizilmeye gayret edilmiştir. Bunun yanında kendisinin tanınmasını sağlayan geniş çaplı eseri hakkındaki yöntemi ve metoduna da dikkat çekilmiş, eserin kaynakları ortaya konmaya çalışılmıştır. Mengübers'in kelâmî görüşlerini ortaya koymak için kaleme aldığı *en-Nûrü'l-Lâmi'* adlı eseri başlıca kaynak olup müellifin eserinde sıkça atıf yaptığı İmam Mâtürîdî'nin *Te'vilât*'ı, Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin (ö. 430/1039) *Takvîmü'l-Edille*'si, Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin *Tebsıratü'l-Edille*'si ile Ebü'l-Alâ' Said b. Muhammed el-Üstüvâî'nin (ö. 432/1041) *Kitâbü'l-İ'tikâd*'ına da gerektiğinde başvurulmuştur. Lüzumu halinde ibareler karşılıklı okumalara tâbî tutulup dipnotlarda işaret edilmiştir. Özellikle kelâmî görüşleri ele alınırken olabildiğince kendi eserindeki sistematik gözetilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MENGÜBERS b. YALINKILIÇ ve *en-NÛRU'l-LÂMİ'*

1. Mengübers b. Yalınkılıç

1.1. Biyografisi

1.1.1. İsmi

Tam adı; Necmeddin Mengübers b. Abdullah Yakınkılıç et-Türkî'dir. Ebû Şûca' en-Nâsırî (ö. 652/1254) şeklinde şöhret bulmuştur. Kendisi hakkında tabakât ve terâcim kitaplarında oldukça az bilgi bulunmaktadır. Hanefî tabakât kitaplarının neredeyse tamamında yer almaktaysa da, bu eserlerdeki bilgiler çoğunlukla birbirinin tekrarı mâhiyetindedir. Bu sebeple Mengübers hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Hakkındaki bilgiler çoğunlukla kendine ait eserlerden ve müellife atıf yapan sonraki kaynaklardan elde edilmektedir.

İsmi hakkında oldukça farklı kullanımlar olmuştur. Bu durum esas itibariyle Arap müelliflerin isimlerde tahfife gitmesi ve yabancı kökenli isimlerde tashife[12] düşmelerinden kaynaklanmaktadır. İsmi için Mengübers[13], Mengüpars[14], Mencübers[15], Bekbers[16], Bekteriş, Bektaş, Bekir ve Baybars şeklinde kullanımlar vardır.[17] Bu isimler arasında daha ziyade Mengübers ve Bekbers isimleri öne çıkmaktadır. Ebü'l-Kâsım İbnü'l-Adîm'in (ö. 660/1262) naklettiğine göre ilk zamanlarda ismi Mengübers'ti. Daha

---

12 Tashif bir sayfada birbirine benzeyen harflerden oluşan kelimeleri yanlış okumak, yanlış yazmak veya yanlış rivayet etmek anlamına gelir. Bk.Emrullah İşler, "Tashîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/128-129.

13 Bk. Muhyiddin Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudıyye* (Karaçi: Mîr Muhammed Kütübhâne, 1993), 1/170.

14 Takıyyüddin b. Abdülkâdir et-Temîmî el-Gazzî, *et-Tabakâtü's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefîyye* (Kahire: Dârü'r-Rifâî, 1989), 2/254-256.

15 Ebü'l-Fidâ Kâsım İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1992), 143.

16 Mustafa b. Abdullah Hacı Halîfe Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941), 2/1802.

17 Ebû Abdillah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtü'l-Meşâhîri'l-Aʿlâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Riyad: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 14/723.

sonra ise kendisi bu ismi Bekbers'e çevirdi.[18] Mengü, eski Türkçe'de ölümsüz, bers ise yırtıcı hayvan pars anlamına gelmektedir. Nâsırî'nin ölümsüz ismi yerine emir manasına gelen Bek/Bey ismini tercih etmiş olması muhtemeldir. Ayrıca talebesi Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî de (ö. 705/1306) hocasının ismini Bekbers b. Yalınkılıç şeklinde kaydettikten sonra Mengübers diye de çağırıldığını ifade etmektedir.[19]

Eserlerinden biri olan *el-Muhtasarü'l-Hâvî'*de ismi Bekbers, diğer eseri *en-Nûrü'l-Lâmi'*de ise Mengübers şeklinde kayıtlanmıştır. [20] Netice olarak bu iki ismin esas kullanılan isimler olduğu, diğer isimlerin ise hat sebebiyle yapılan tashif neticesinde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Aynı şekilde babasının isminde de Yalınkılıç, Yaltıkkılıc, Yalıtkılıç, Yaltkılıç, Yalınkılıh şeklinde oldukça farklı kullanımlar görülmektedir. Ancak Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'* adlı eserinde babasının ismini Yalınkılıç olarak kayıtlamıştır.[21] Ayrıca talebesi Dimyâtî de aynı şekilde zikretmiştir. Bu yönüyle babasının isminde de tashif yapıldığı görülmektedir. Tabakât kitaplarında Yalınkılıç isminin yanında babasının diğer isminin Abdullah olduğu zikredilmektedir.[22] Öte yandan Mengübers'in köle olması sebebiyle babasının gerçek ismi bilinmediği için veya babası Müslüman olmadığı için babasına "Allah'ın kulu" anlamında Abdullah denmiş olması da mümkündür.

1.1.2. Nisbesi

Kaynaklarda Mengübers b. Yalınkılıç hakkında "İmâmî", "Nâsırî", "Muntasırî", "Musta'sımî", "Usûlî", "Nebevî" ve "Türkî" nisbelerinin kullanıldığı görülmektedir. "Nâsırî" ve "İmâmî" nisbesi Mengübers'in halifelerin kölesi olması hasebiyle Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh'a (ö.622/1222), Muntasırî nisbeti ise ondan sonra gelen Abbâsî Halifesi Muntasır-Billâh'a (ö.656/1258) nisbetledir.[23] Hanefi mezhebinin usûl ve fürûunda derin ilim sahibi olmasından dolayı da "Usûlî" ve "Nebevî" nisbetini alan Mengübers, tüm tabakât kitaplarında milletine nisbetle "Türkî", mezhebine nisbetle

---

[18] Ebü'l-Kâsım Kemaleddin Ömer b. Ahmed İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî târîh'i-Haleb* (London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türâsi'l-İslamî, 2016), 11/61.

[19] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/723.

[20] Rabeea Jabbar Farhan, *Tahkîku Mahtûti'l-Muhtasari'l-Hâvî li'l-Beyâni'ş-Şâfî li'l-İmâm Bekbers b. Yalınkılıç Abdullah en-Nâsırî* (Karabük Üniverstesi, 2021), 25.

[21] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 45

[22] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 13/1802; Ebû Muhammed Bedreddin el-Aynî, *İkdu'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zamân* (Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâik'il-Kavmiyye, 2010), 5/96.

[23] İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, 11/61.

"Hanefî" şeklinde zikredilmiştir. Ayrıca bazı kitaplarda "Hâcî", "Zâhid" ve "Zâhidî" nisbeleriyle anılmaktadır.[24]

1.1.3. Lakabı

Lakapları arasında en meşhur olanı "Necmeddin"dir. Ayrıca çoğu tabakât kitabında "Ebû Şüca'", "Ebü'l-Fazl", "Cemaleddin"[25] ve "Ebü'l-Fezâil", şeklinde lakaplar zikredilmektedir. *el-Mukaddime fi'l-Fıkh*[26] adlı eserinde de "Âbid", "Mücâhid", "Bakiyyetü's-Selef", "Cemalü'l-İslâm ve'l-müslimîn" gibi lakaplarla anılmaktadır.[27] Bunlar arasında özellikle "Necmeddin" ve "Ebû Şüca'" oldukça meşhurdur.

1.1.4. Nesebi

Mengübers, bizzat kendisi tarafından imlâ ettirilen *el-Muhtasarü'l-Hâvî* adlı eserinin sonunda anne babasının Türk olduğunu şöyle ifade etmiştir: "Annem babam ve akrabalarım Seyhun nehrinin arkasında bulunan Ülberli Türklerindendir."[28] Bugün Siriderya[29] da denen Seyhun nehrinin ardında bulunan bölge, Özbekistan toprakları sınırlarında olup, Mâtürîdî mezhebi âlimlerinin büyük çoğunluğunun yetiştiği Mâverâünnehir[30] bölgesi şeklinde anılmaktadır.

Talebelerine yazdırmış olduğu imlâ meclisinden onun Türk olduğunu kesin bir şekilde anlamaktayız. Nitekim ilim ehlinden olmasına karşın Türkler gibi asker serpuşu takıp, zırh giymesi de bu durumu desteklemektedir. Köle olarak Bağdat'a gelmesi ve Abbâsî halifelerinin hususî kölelerinden olması hakkında ise başka herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

1.1.5. Doğumu ve Hayatı

Doğumu hakkında tabakât kitaplarında herhangi bir tarih zikredilmeyen Mengübers'in tam olarak hangi tarihte dünyaya geldiği bilinmemektedir. Ancak imlâ

---

24 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/723.
25 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1802.
26 Müellifin Hanefî mezhebinin fürû fıkhı hakkında kaleme almış olduğu eserin adıdır. Eserlerinin tanıtıldığı bölümde daha geniş bilgi verilecektir.
27 Mengübers b. Yalınkılıç, Ebû Şüca' en-Nâsırî, *el-Mukaddime fi'l-Fıkh* (İstanbul: Dârü'l-Fatih, 2021), 49.
28 Mengübers, *el-Mukaddime fi'l-Fıkh*, 16.
29 Abdullah Muhammedcanov, "Siriderya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009). 37/272
30 Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/177-180.

meclisinde kaydettiği üzere Mengübers buluğa erdikten on sekiz sene sonra hocası Abdurrahman b. Şüca'ın meclisine katılmıştır.[31] Kureşî'nin zikrettiğine göre bu meclise 608/1210 yılında katılan Mengübers'in buluğa erdiği yaş on veya on beş şeklinde takdir edildiğinde yaklaşık olarak 570-575/1174-1179 seneleri arasında doğduğu anlaşılmaktadır.[32]

Kendisinden köle olarak söz edilmesi onun bir savaş esiri olarak Bağdat'a gelmiş olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim kaynaklarda onun asker elbisesi giydiği, pelerin ve serpuş taktığı aktarılmaktadır.[33] Nisbesinin Nâsırî oluşu, onun 575-622/1180-1225 yılları arasında Abbâsî halifesi olan Nâsır-Lidînillâh tarafından satın alındığını ve dolayısıyla onun hilafeti döneminde Bağdat'a gelmiş olmasını kuvvetle muhtemel kılmaktadır.[34]

Hayatını Abbâsî halifelerinin kölesi olarak geçirmiştir. Abbâsî halifeleri, âdetleri üzere kölelerini azat etmezlerdi. Mengübers de hayatına aynı şekilde halifenin memlükü olarak devam etmiştir. Mengübers Hanefî mezhebinde fakih ve müftü idi. Takva ve verâ sahibi olup, Hanefî mezhebinin usûl ve fürûunda derin bir vukûfiyete sahipti. Abbâsî halifesi Muntasır-Billâh Mengübers'i diğer memlüklerinin arasında en önde tutardı.[35] Kendisine oldukça hürmet ederdi.

Mengübers ulemânın âdeti olduğu üzere sarık sarıp cübbe giymezdi. O askerlerin giydiği zırhlı bir gömlek giyip, başına da komutanların taktığı serpuş takardı. Öyle ki halife Muntasır-Billâh kendisine zırhı ve serpuşu çıkarıp başına siyah sarık sarması ve cübbe giymesi karşılığında Bağdat kâdı'l-kudâtlığını (baş kadılık) teklif etmiş ancak Mengübers buna yanaşmayıp zırhını ve serpuşunu çıkarmamıştır.[36] Köle olmasına rağmen halifenin talebine karşı çıkması, onun halife katında ne denli önemli bir konumda olduğuna dâir diğer bir örnektir.

İbnü'l-Adîm ve Kureşî'nin naklettiklerine göre Mengübers hür ve zengin bir kadınla evlenmiş, bu evlilikten de bir kız çocuğu dünyaya gelmiştir. Eşi ölünce Mengübers köle olduğu için miras kızına intikal etmiştir. Kendisi henüz hayattayken kızını da kaybeden Mengübers, kalan tüm malı toplayıp efendisi olan halife Muntasır'a

---

31 Mengübers, *el-Mukaddime fi'l-Fıkh*, 16; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudıyye*, 2/380.
32 Mengübers, *el-Mukaddime fi'l-Fıkh*, 16.
33 Temîmî, *et-Tabakâtü's-Seniyye*, 254-266.
34 Timür, *Hanefî-Matürîdî Geleneğin Batıya İntikali*, 224.
35 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/723.
36 Aynî, *İkdu'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zamân*, 5/96-97.

göndermiş[37] ve: "Kızım hür ve ben de köleyken nasıl olur da ondan kalan mirası alabilirim ?'' diyerek mirası almaktan imtinâ etmiştir. Durum Abbâsî Halifesi Muntasır'a ulaşınca halife mirası Mengübers'e gönderip dilediğince tasarruf edebileceğini söylemiştir.[38] Bu nakil de Mengübers'in fıkha, sünnete ve takvaya ne kadar bağlı olduğuna bir işarettir.

Kendisiyle aynı dönemde yaşayan İbnü'l-Adîm, Mengübers hakkında şöyle söylemiştir: " Ne Mengübers Halep'e geldiğinde ne de ben Bağdat'a gittiğimde onunla görüşebildim. Duydum ki hâlâ köleymiş. Efendisi onu azat etmemiş. Zaten Abbâsî halifelerinin âdeti olduğu üzere eğer kölesini seviyorsa ve yanında kalmasını istiyorsa onu ne satar ne de azat ederlerdi. Ancak itikatını beğenmediği ve kendinden kurtulmak istediği köleyi ise hemen satarlardı.''[39]

İbnü'l-Adîm'in bu rivayetinden, Mengübers'in hayatını Bağdat'ta geçirmiş olmakla birlikte bir dönem Halep'e de gittiği anlaşılmaktadır. Bu ziyaretin hangi amaçla olduğu nakledilmese de ilim için seyahat etmiş olması oldukça muhtemel gözükmektedir.

Mengübers Hanefî mezhebini usûl ve füruda oldukça iyi bilmekteydi. "İmam", "Fâzıl", "Müftî", "Ârif" ve "Sâlih" şeklinde nice övücü sıfata sahip olan Mengübers, gözünü hiçbir zaman yüksek makam ve mevkilere dikmemişti. Siyasî meselelere girmeyip, yalnızca ilim öğrenme ve talebe yetiştirmeyle meşgul olması halifenin kendisine teklif ettiği baş kadılığı reddetmesi de onun dünyevî makam ve mevki peşinde olmadığının göstergesidir.

1.1.6. İlmî Hayatı

Küçük yaşta ilim hayatına başlayan Mengübers, önce Kur'an'ı öğrenmiş buluğa ermeden önce de siyer, kısas-ı enbiyâ, geçmiş dönemdeki toplumların tarihlerini ve belli hadis kitaplarını okumuştur.

Buluğa erdikten on sekiz sene sonra hocası Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Şüca'ın meclisine katılmış, önce Ebü'l-Hasan el-Kerhî'nin (ö. 340/952), daha sonra da Ebü'l-Hüseyn el-Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *Muhtasar*'ını okumuştur. Daha sonra Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerini, Malik'in *Muvattâ*'sını, Ebû Hanîfe, İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel ve Dârimî'nin *Müsned*'lerini, Abdullah b. Humeyd'in *Müsned*'inin *Müntehâb*'ını

[37] Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudıyye*, 2/380.
[38] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/723; Temîmî, *et-Tabakâtü's-Seniyye*, 2/256.
[39] İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, 11/61.

okumuştur. Ebû Dâvûd ve İbn Mâce'nin *Sünen*'lerini ve daha başka kıymetli seçme eserleri de okuyup hocalarından semâ ve imlâ etmiştir.[40]

Kaleme aldığı eserlerden anlaşıldığına göre sarf nahiv, fıkıh, usûl, kelâm, hadis, tefsir, belagat, mantık ve münazara ilimlerinde oldukça derin ilme sahipti. Diğer eserlerine nazaran daha geniş ve hacimli olan *en-Nurü'l-Lâmi'* ve *el-Muhtasarü'l-Hâvî* isimli iki eserindeki ilmî derinliği ve İslami ilimlere ait birçok mühim esere muttali olması bunu ortaya koymaktadır.

İmlâ meclisinde okuduğu kitapları aktarmasının yanında, yukarıda adı geçen iki eserde birçok eserden nakil yapması, sarf ve nahivde Sîbeveyhi (ö. 180/796) ve Müberred'den (ö. 286/900), tefsirde çoğu zaman *Te'vîlât*'tan ve isim vermeksizin diğer tefsirlerden, hadiste[41] bazen *Kütüb-i Sitte*'den bazen de kendine özel isnatlardan aktardığı nakiller bunun örneklerindendir.[42]

el-Muhtasarü'l-Hâvî adlı fıkıh eserinin son kısmındaki imlâ meclisinde ilim hayatından kısaca söz etmektedir. Talebelerinden bazıları ilimde bu yüksek seviyeye nasıl ulaştığını merak edip hocalarına sorduklarında o da talebelerine cevap niteliğinde birkaç sayfadan oluşacak şekilde ilim hayatını anlatmıştır. Bu imlâ meclisinin son kısmında Mengübers, rüyasında Hz. Peygamber'i (sav) görüp, kendisiyle musâfaha yaptıktan sonra, ilk önce Hz. Peygamber'in (sav) ona sarıldığını daha sonra da yanına oturtup kelime-i şehâdet getirttiğini, bu olaydan sonra ilim yolunun kendisine açıldığını ifade etmiştir. Kendisinin bir takım keşfî haller yaşadığını da yine bu imlâ meclisinde nakletmiştir.[43]

Sadece tek bir kaynakta geçse de Ebü'l-Fazl Kemâleddin İbnü'l-Fûtî (ö. 723/1323); Mengübers'in zâhid Türklerin gözetimini elinde bulundurduğunu, kendisinden sonra da Feleküddin Mengübers'in (ö. 656/1258) bu görevi üstlendiğini kaydetmektedir.[44] Bu nakil de Mengübers'in sûfîlere oldukça yakın olduğunu göstermektedir.

---

40 Mengübers, *el-Mukaddime fi'l-Fıkh*, 17.

41 Mengübers'in hadis yöntemi hakkında bk. Recep Tuzcu, *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi VI. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu-Yesevîlik*, "Menkubers b. Yalınkılıç et-Türkî (ö. 652/1254) ve İslam İnanç Felsefesini Temellendirmede Hadisleri Kullanımı ve Yorumu", (2018), 1-16.

42 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 260-262.

43 Mengübers, *el-Mukaddime fi'l-Fıkh*, 17.

44 Ebü'l-Fazl İbnü'l-Fûtî, *Mecma'u'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, thk. Muhammed el-Kâzım (Tahran: Vezâret-i Ferheng-ü İrşâd-ı İslâmî, 1995), 3/288.

Görülebildiği kadarıyla Mengübers'in ilimdeki en önemli özelliği kendisinden nakilde bulunduğu müellifi ve müellifin kitabının ismini çoğu zaman zikretmesidir. Almış olduğu ilmi ve kitaplarında zikretmiş olduğu nakilleri kendisinden sonraki asırlara taşırken büyük bir titizlik göstermiştir. Bugün için henüz kayıp olan eserlerden oldukça net biçimde nakiller yapması da yine bu kitapların içeriğinin anlaşılabilmesi için oldukça önemlidir.

1.1.7. Vefatı

Bağdat'ta hayatını sürdüren Mengübers, yine Bağdat'ta 652/1254 senesinde vefat etmiştir. İzzeddin el-Hüseynî (ö. 695/1295) *Sılatü't-Tekmile* adlı eserinde şöyle bir bilgi aktarmaktadır; "İsmi önceleri Mengübers'ti. Daha sonra Bağdat'ta Bekbers diye isimlendirildi. Bir sonraki gün Kasr-ı Şerîf camisinde cenaze namazı kılındı."[45] Vefat ettiği ay ise ihtilaflı olup üç farklı görüş vardır. Talebesi Dimyâtî Safer ayının ortasında vefat ettiğini ifade etmiştir.[46] Mengübers'in muâsırı olup kendisinden bahseden İbnü'l-Adîm ise Rebiülevvel ayının başlarında derken[47], bir kısım tabakât sahibi de Rebiülâhir ayının ilk günlerinde vefat ettiğini söylemişlerdir. Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474) ise Safer ayının ortasında vefat ettiğini Ebû Abdullâh ez-Zehebî'nin (ö. 748/1348) bu şekilde kaydettiğini söylemektedir.[48]

Mengübers vefat ettikten sonra Bağdat'ın batısında Dicle Nehri'nin yakındaki Âzamiyye mahallesinde Rusâfe denilen bölgede İmam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) kabrinin hemen yanına defnedilmiştir. [49]

1.2. Hocaları

Mengübers döneminin önemli hocalarından ders almıştır. Özellikle Bağdat'ta bulunan İmâm-ı Âzam medresesinde Hanefî mezhebinin usûlü üzere okuduğu tabakât kitaplarında geçmektedir. Kendisinden bahseden ve kendi kaleme almış olduğu eserlerden anladığımız kadarıyla müellif, birçok hocadan okumasıyla birlikte özellikle beş hocası ön plana çıkmaktadır.

---

45 İzzeddin el-Hüseynî, *Sılatü't-Tekmile* (London: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2007), 1/291.
46 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/723.
47 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/723.
48 İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, 143.
49 Temîmî, *et-Tabakâtü's-Seniyye*, 2/256.

1.2.1. Abdülaziz b. Menînâ el-Üşnânî (ö. 614/1217)

Tam adı Ebû Muhammed Abdülaziz b. Meâlî b. Guneyme b. Hasan el-Bağdâdî'dir.[50] Döneminin Irak'taki önemli muhaddislerinden olan Abdülaziz 614/1217 senesinde vefat etmiş, Mansur Medresesi'nin mezarlığına defnedilmiştir. Bazı tabakât eserlerinde Mengübers'in Abdülaziz b. Menînâ'dan hadis dinlediği anlatılırken[51], Selahaddin Halil b. Aybek es-Safedî de (ö. 764/1363) *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*'ında Abdülaziz b. Menînâ'nın Mengübers'in hocası olduğunu ifade etmektedir.[52]

1.2.2. Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Şüca' b. Hasan b. Fazl (ö. 609/1212)

Ebü'l-Ferec Abdurrahman Hanefî mezhebinin Bağdat'taki önemli fakihlerinden olan babası Şücâ'dan Ebû Hanîfe medresesinde okumuştur. Mezhebi oldukça iyi bilen bir fakih olan Ebü'l-Ferec babasından sonra aynı medrese de müderrislik yapmış, ömrünün sonlarına doğru âmâ olmuştur. 539/1144 senesinde doğan Ebü'l-Ferec 609/1212 senesinde vefat etmiştir.[53]

Mengübers talebelerine yazdırdığı imlâ meclisinde hocası Ebü'l-Ferec'i oldukça överek fakihlerin reisi olduğu ifade etmiştir. Aynı şekilde buluğa erdikten on sekiz sene sonra Ebü'l-Ferec'in İmâm-ı Âzam medresesindeki derslerine katılıp kendisinden *Şerhu'l-Kerhî* ve *Muhtasarü'l-Kudûrî*'yi okuduğunu beyan etmektedir.[54]

Kureşî de Mengübers'in Ebü'l-Ferec'den 608/1211 senesinde ders okuduğunu ifade etmektedir. Bu nakil Ebü'l-Ferec'in vefat etmeden bir sene öncesine kadar ders okutmaya devam ettiğini göstermektedir.[55] Görülebildiği kadarıyla Mengübers, Hanefî mezhebinin fürûunu esas itibariyle Ebü'l-Ferec'in rahlesinde tedris etmiş ve hocaları arasında en çok ondan istifade etmiştir.

---

50 Ebû Abdillâh Osman ez-Zehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nübelâ*, ed. Şuayb el-Arnâvut (Müessesetü'r-Risâle, 1985), 22/23.
51 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/723.
52 Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvut - Mustafa Türkî (Beyrut, 2000), 19/159.
53 Temîmî, *et-Tabakâtü's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, 2/379.
54 Mengübers, *el-Mukaddime fi'l-Fıkh*, 16.
55 Temîmî, *et-Tabakâtü's-Seniyye*, 2/380.

1.2.3. Ali b. İdris er-Ravhâî (ö. 619/1222)

Tam adı Ebü'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. İdris er-Ravhâî el-Ba'kûbî'dir. Kaynaklarda Şeyh Abdülkâdir Geylânî'nin (ö. 561/1166) yakın dostu olduğu zikredilmektedir. Oldukça takva sahibi, dindar, edep timsali bir âlim olduğu ifade edilmektedir. Bağdat'ın Ba'kûba denilen bölgeye yakın Ravhâ mahallesinde 619/1222 senesinde vefat etmiştir. Kabri oldukça ziyaret edilen bir kabirdir.[56] Ali b. İdris'in Mengübers'in hocası olduğunu İbn Nâsırüddin (ö. 842/1438) *Tavzîhü'l-Müştebih* adlı eserinde zikretmiştir.[57]

1.2.4. Hasan b. Mübârek ez-Zebîdî (ö. 609/1212)

Tam adı Ebû Ali Hasan b. Mübarek b. Muhammed b. Yahya b. Müslim ez-Zebîdî'dir. Ebü'l-Vakt es-Siczî'den (ö. 553/1158) hadis almıştır. Nahiv, tefsir, hadis, tarih ve edep ilimlerinde birçok kitap telif etmiştir. Kaynaklarda önce Hanbelî daha sonra Şâfiî mezhebine geçtiği en sonunda Hanefî mezhebinde karar kıldığı nakledilmektedir. Takva sahibi ve âbid bir âlim olan Hasan ez-Zebîdî 609/1212 senesinde vefat etmiştir.[58] Mengübers'in kendisinden hadis naklettiği zikredilmektedir.[59]

1.2.5. İbn Şistân (ö. 619/1222)

Tam adı Eminüddin Ebû Saîd Sâbit b. Müşerref olup İbn Şistân şeklinde tanınmaktadır. Bağdat'ın kurucusu, Halep ve Dımaşk'ın müsnid ve muhaddisi şeklinde tarif edilen İbn Şîstan, Bağdat'ın büyük âlimlerindendir. Özellikle hadis ilmiyle iştigal etmiştir. Meşhûr muhaddis Ziyâeddin el-Makdisî (ö. 643/1245) kendisinden hadis rivayet etmiştir.[60] Mengübers de *en-Nûrü'l-Lâmi'* adlı eserinde kendisini emin bir muhaddis şeklinde tarif edip ondan hadis aldığını ifade etmektedir.[61] Hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. İbn Şistân 619/1222 senesinde Bağdat'ta vefat etmiştir.[62]

---

56 Zehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nübelâ*, 22/177.
57 Ebû Bekr Şemseddin ed-Dımaşkî İbn Nâsırüddin, *Tavzîhü'l-Müştebih fî Zabti Esmâi'r-Rüvât ve Ensâbihim ve Elkâbihim ve Künâhüm* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 4/261.
58 Zehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nübelâ*, 22/315.
59 İbn Nâsırüddin, *Tavzîhü'l-Müştebih*, 4/261.
60 Zehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nübelâ*, 22/152.
61 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 375.
62 Zehebî, *Siyeru Aʿlâmi'n-Nübelâ*, 22/152.

Kaynaklarda ayrıca Mengübers'in Ebü'l-Vakt'in[63] talebelerinden birçok kimse ile birlikte ders okuduğu zikredilmektedir. Buna göre Mengübers, Ebü'l-Vakt'e ulaşmayıp talebelerine yetişmiştir.[64]

1.3. Talebeleri

Mengübers özellikle Bağdat'ta birçok talebeye hocalık yapmıştır. Kabrinin yakınlarındaki Meşhed-i Ebî Hanîfe medresesinde müderrislik yaptığı ve *en-Nûrü'l-Lâmi'*yi birçok talebeye okuttuğu eserin yazma nüshalarında kaydedilmiştir. Ayrıca kaynaklardan anladığımız kadarıyla Mengübers oldukça iyi bir muhaddis olmalı ki önemli hadis hafızları kendisinden hadis dinleyip nakletmişlerdir.

1.3.1. Hâfız Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî (ö. 705/1306)

613/1216 senesinde Dimyat bölgesinde doğan Hâfız ed-Dimyâtî'nin tam adı Şerefüddin Ebû Muhammed Abdülmü'min b. Halef b. Ebü'l-Hasan b. Şeref b. Hadr b. Mûsâ et-Tûnî ed-Dimyâti'dir.[65] Hadis alanında kendi döneminin hâfızı, fakihlerin ve muhaddislerin imamı, hüccet ve otorite kabul edilen Dimyâtî Bağdat'a yaptığı rıhlede Mengübers'ten hadis dinleyip belli kitapları rivayet etmiştir. Şâfiî mezhebine bağlı olan Dimyâtî hadis ilimleri başta olmak üzere birçok ilme ait önemli eserler kaleme almıştır.

Dimyâtî hadis talebi için Dımaşk, Mekke, Medine, Bağdat, Musûl ve Şam gibi ilim merkezlerine rıhleler yaparak birçok hocadan hadis rivayet etmiştir. Hocalarını tanıtmak için yazmış olduğu *Mu'cemü'ş-Şüyûh* adlı eserinde yaklaşık bin üç yüz hocadan ders okuyup hadis dinlediğini ifade etmiştir. Mengübers'e de yazmış olduğu eserde özel bir bölüm ayıran[66] Hâfız ed-Dimyâtî 705/1306 senesinde Kâhire de vefat etmiş ve Bâbü'n-Nasr kabristanlığına defnedilmiştir.[67]

---

63 S. Kemal Sandıkçı, "Ebü'l-Vakt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/ 346-347.
64 Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 19/159.
65 Temîmî, *et-Tabakâtü's-Seniyye*, 1/196.
66 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudıyye*, 1/70.
67 Ali Osman Ateş, "Dimyâtî, Abdülmü'min b. Halef", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/310-12.

1.3.2. Kutbüddin Muhammed b. Ahmed el-Kastallânî (ö. 686/1287)

614/1217 senesinde doğan el-Kastallânî'nin tam adı Kutbüddin Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Mekkî el-Mısrî'dir. İbnü'l-Kastallânî şeklinde de tanınmaktadır. Önemli bir muhaddis ve fakih olan Kutbüddin, aynı zamanda da döneminin önde gelen sûfîlerindendir. Meşhur sûfî Şihâbeddin es-Sühreverdî'den (ö. 632/1234), Mengübers ve daha başka birçok âlimden ders okumuştur. İlim ve ameli kendisinde cem eden Kastallânî İslam beldelerinin birçoğuna rıhleler gerçekleştirmiştir. Son olarak Kahire'de bulunan Kâmiliyye Dârü'l-Hadis medresesinin başına geçmiş, 686/1287 yılında vefat etmiştir.[68]

1.3.3 Muhammed el-Kencî (ö. 682/1283)

Hadis hafızı, tarihçi ve sûfî olan Muhammed el-Kencî'nin tam adı Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Hasan b. Abdek b. İbrahim'dir. Şam, Mısır ve Irak'a rıhleler yapmıştır. İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245) ve Şemseddin es-Sehâvî (ö. 902/1497) gibi âlimlerden hadis dinlemiştir. Kudüs'ün sûfîsi olarak bilinen Muhammed el-Kencî, yine aynı beldede 682/1283 senesinde vefat etmiştir.[69] Safedî, Kencî'nin Mengübers'ten hadis dinlediğini nakletmiştir.[70]

1.3.4. Kâdî Muhammed b. Melâk (ö. 697/1297)

Tam adı Bedreddin Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Melâk'tır. Hanefî fakihi ve kadısı olan İbn Melâk, Mengübers'ten Kâdî Muhammed b. Ali b. Ved'ân'a (ö. 494/1100) ait *el-Erbaînü'l-Ved'âniyye*'yi okuyup icazet almıştır. 697/1297 senesinde vefat etmiştir.[71]

1.3.5. Alâeddin Ebü'l-Fevâris Aytuğrul (ö. 640/1242)

Hanefî fıkhını Mengübers'ten öğrenen Aytuğrul b. Abdullah'ın nisbesi hocası ile aynı olup Nâsırî ve Türkî şeklindedir. Kaynaklarda kendisinden "Emîr" şeklinde bahsedilmektedir. Ahlaklı, fakih, zeki ve yiğit olarak bilinen Aytuğrul, *Kudurî* metnini ezberlemiş, Hanefî mezhebinde fetvâ verecek bir seviyeye ulaşmıştır. 640/1242 senesinde

---

[68] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/723; Abdulkadir Şenel, "Kastallânî, Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/723.
[69] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 15/484.
[70] Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 19/159.
[71] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 15/865.

vefat eden Aytuğrul, hocası Mengübers'in de defnedildiği Ebû Hanîfe mezarlığına defnedilmiştir.[72]

1.3.6. İmâdüddin Ebü'l-Fevâris (ö. 656/1258)

Tam adı İmâduddin Ebü'l-Fevâris Tuğrul b. Abdullah el-Musta'sımî el-Emîr olup Bakçadâr lakabı ile tanınmaktadır. Halifenin kendisine yıllık bin dinar para taksim edip arazilerinden bir kısmını İmâduddin'e tahsis ettiği nakledilmektedir. Yiğit ve Emir şeklinde bahsedilen İmâdüddin'in fıkhı zâhitlerin şeyhi Necmeddin'den[73] okuduğunu *Mecma'u'l-Âdâb* sahibi İbnü'l-Fûtî (ö. 723/1323) nakletmektedir.

Bağdat'ın son Abbâsî Halifesi Musta'sım-Billâh'ın kölesi olması ve Mengübers'le aynı sarayda bulunmaları, İmâdüddin'in Mengübers'in talebesi olması görüşünü oldukça kuvvetlendirmektedir. Hülâgû'nun (ö. 663/1265) Bağdat'ı işgali sırasında Moğol askerleri tarafından yaklaşık altmış iki büyük âlimle beraber 656/1258 senesinde şehit düşmüştür.[74]

1.3.7. *en-Nûrü'l-Lâmi'* İcazeti Alan Talebeleri

Mengübers'in yukarıda zikredilenler dışında bir de *en-Nûrü'l-Lâmi'* eserini bizzat kendisinden okuyup icazet almış olan talebelerinin isimleri, eserin müellifin yaşadığı dönemde kaleme alınmış olan nüshalarının hâmişlerinde kayıtlıdır.

Süleymaniye Kütüphanesi'nin Reisülküttap bölümünde 563 numaralı *en-Nûrü'l-Lâmi'* nüshasının hâmişinde bu kıraat ve icazet şöyle kaydedilmiştir; " Mengübers bizzat okudu ve İzzeddin Elken b. Abdullah ez-Zâhirî ve onun oğlu Bahâüddin Ahmed, Safer aynın 28. gecesi Perşembe günü 647/ 1249 senesinde son kıraat meclisinde dinledi."[75]

Yine Süleymaniye Kütüphanesi'nin Şehit Ali Paşa bölümünde 1736 numaralı *en-Nûrü'l-Lâmi'* nüshasının hâmişinde şöyle kaydedilmiştir; "Anlayış ve kavrayışlı bir okuma ile şeyhimiz Mengübers b. Abdullah en-Nâsırî el-Musta'sımî'ye son meclisi

---

[72] İbnü'l-Fûtî, *Mecma'u'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, 2/28.

[73] Necmeddin, Mengübers'in lakaplarından biridir. Zâhidlerin şeyhi Necmeddin'den kasıt Mengübers'in ta kendisidir. Çünkü İbnü'l-Fûtî aynı eserde Feleküddin Ebü'l-Fazl Mengübers b. Abdullah'ın hayatını anlattığı kısımda Şeyh Necmüddin Mengübers b. Yalınkılıç'dan sonra Türk zâhidlerin sorumluluğunun Feleküddin'e tevdî edildiğini kaydetmektedir. Bk. İbnü'l-Fûtî, *Mecmaʿu'l-Âdâb fî Muʿcemi'l-Elkâb*, 3/288

[74] İbnü'l-Fûtî, *Mecma'u'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, 2/81.

[75] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 28.

Recep ayının 23. Gecesi Çarşamba günü olan birçok mecliste okudum. Yazan Rabbi'nin rahmetine ve affına muhtaç bir kul olan Balaban el-Esmer el-Mustansırî'dir." [76]

İcazetlerden anlaşıldığı kadarıyla karşımıza üç isim çıkmaktadır; İzzeddin Elken b. Abdullah ez-Zâhirî, onun oğlu Bahâüddin Ahmed ve Balaban el-Esmer el-Muntansırî'dir.

Yazma nüshaların hâmişlerinden anlaşıldığı kadarıyla bu üç talebesi dışında birçok talebesi *en-Nûrü'l-Lâmi'* eserinden icazet alsa da isimleri sarâhatle zikredilmeyip bir cemaat şeklinde kayıtlar bulunmaktadır.

1.4. Eserleri

VI-VII./XIII-XIV. yüzyıllar arasında ilmin en yaygın olduğu Abbâsî Devleti'nin merkezi olan Bağdat'ta son üç halifenin sarayında bulunmuş olan Mengübers, gerisinde irili ufaklı oldukça önemli eserler bırakmıştır.

1.4.1. en-Nûrü'l-Lâmi've'l-Burhânü's-Sâtı'

Yazmalardan ikisi müellif hattı olup biri de müellifin yaşadığı bir dönemde kaleme alınmıştır. Bu üç yazmada da eserin tam ismi şu şekilde kaydedilmiştir; "*en-En-Nûrü'l-Lâmi' ve'l-Burhânü's-Sâtı' fî Şerhi Akâidi Ehl-i's-sünne ve'l-cemâ'â rivâyeti Ebî Ca'fer et-Tahâvî an Fukahâi'l-mille Ebî Hanîfe ve ashâbihî rahimehumullâh*"[77].

Mengübers'in kaleme aldığı eserleri arasındaki en geniş eseri *en-Nûrü'l-Lâmi'*sidir. İmam Tahâvî'nin kaleme almış olduğu *Akâid* adlı risalesinin en eski ve en önemli şerhlerinden biridir. Kelâmî bir üslup ile yazılan bu eser Hanefî-Mâtürîdî mezhebi için büyük önem arzetmektedir.

Abbâsî Hilafeti'nin son dönemlerinde yükselişe geçen fütüvvet geleneğinin içine Şiî-Bâtınî unsurların ve yabancı felsefî görüşlerin sızmasını önlemek için Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh (hlf. 575-622/1180-1225) bir dizi eserin yazılmasını emretmişti. Kelâm ve fıkıh ilminde oldukça geniş bir ilme sahip olan Hanefi âlimi Mengübers'ten de gençler arasında Yunan felsefesinin yayılması tehlikesine karşı İslam akîdesini öğretmek için bir eser yazması istenmiştir. Mengübers, Muallim Cevdet'in (ö. 1935) naklettiğine göre

[76] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 27-30.
[77] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 26.

Nâsır-Lidînillâh'ın talebiyle, 648/1250 yılında Tahâvî'nin *el-Akidesi* üzerine Matürîdî bakış açısıyla yazdığı şerhine *en-Nurü'l-Lâmi' ve'l-Burhânü's-Sâtı'* adını vermiştir. Mengübers'in söz konusu eseri, yeni ve özgün bir telif olarak tasarlamak yerine Tahâvî'nin *Akîde*'sine şerh olarak kurgulaması bu noktadaki etkileşimi göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Muallim Cevdet, *en-Nurü'l-Lâmi'*in, Nâsır-Lidînillâh'ın isteği üzerine kaleme alınan çok sayıdaki eserden bir tanesi olduğunu kaydeder.[78] Bu eserin Anadolu kütüphanelerinde birçok nüshası bulunmaktadır. Bu kadar çok nüshası bulunan bir eserin çok erken tarihlerde Anadolu'ya gelmiş olması muhtemeldir. Ayrıca şerhine esas aldığı metin olarak Tahâvî'nin eserini seçmesi, bölgedeki fütüvvet ehlinin Tahâvî Hanefîliğine mensup olmaları veya Hanefî kültürünü Mısır Hanefîliği kanalıyla alıyor olmalarından kaynaklanmış olabilir. Muhtemelen dış kaynaklı felsefî görüşlerin ve Şiî-Bâtınî yorum geleneğinin fütüvvet ehli üzerindeki etkilerini engellemek için Matürîdî görüşleri Tahâvî'nin *el-Akîde*'sine aşılamak istemiştir.[79]

İhsan Timür ise Nâsır-Lidînillâh'ın yazdırdığı eserin *en-Nûr'ül-Lâmi'* olamayacağını, eğer fütüvvet hareketi için Mengübers tarafından bir eser yazıldıysa bunun *el-Usûlü'l-İ'tikâdiyye* olabileceğini şöyle dile getirmektedir: "Nâsır-Lidinillâh'ın başında bulunduğu futüvvet teşkilatı için bir eser yazdırdığına dair nakil[80] doğru kabul edildiğinde eserin *en-Nûrü'l-Lâmi'* olduğu ifade edilmektedir. Ancak bu eserin içeriğinde fütüvvetle ilişkilendirilecek herhangi bir husus bulunmamaktadır. Bu sebeple Muallim Cevdet'in Nâsirî'yi fütüvvet teşkilatıyla ilişkilendirdiği eserin *en-Nûrü'l-Lâmi'* değil *el-Usûlü'l-İ'tikâdiyye*[81] olması kuvvetle muhtemeldir."[82]

Mehmet Kalaycı da halife tarafından yazılması istenen eserin *en-Nûr'ül-Lâmi'* olamayacağını, bunun *el-Usûlü'l-İ'tikâdiyye* olması gerektiği şöyle delillendirmektedir: "Mengübers bu akaid risalesini, başta Ebû Hanîfe olmak üzere selefin önde gelen imamlarının isimlerini zikrederek yazmıştır. Tüm Sünnîleri ortak bir noktada toplayabilecek bir eser kaleme almıştır. *en-Nûrü'l-Lâmi'*de bulunan Hanefî-Mâtürîdî metot, bu akaid risalesinde bulunmayıp daha çok sûfî bir yaklaşım sergilemektedir.

---

78 Bk. Muallim Cevdet, *Zeyl alâ Fasli'l-Ahiyyeti'l-Fityânit-Türkiyye fî Kitabi'r-Rihle li'bn Battûa* (İstanbul: Kurtuluş Matbaası, 1932), 71.

79 Bk. Sönmez Kutlu, *Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar* (Ötüken Neşriyat, 2019), 211-212.

80 Bk. Muallim Cevdet, *Zeyl alâ Fasli'l-Ahiyyeti'l-Fityânit-Türkiyye fî Kitabi'r-Rihle li'bn Battûa*, 71.

81 Mengübers b. Yalınkılıç Ebû Şüca' en-Nâsırî, *el-Usûlü'l-İ'tikâdiyye* (İstanbul: Süleymaniye-İbrahim Efendi, 372), 88a-99b; Mengübers, *el-Mukaddime fi'l-Fıkh*, 119-132.

82 Timür, *Hanefî-Matürîdî Geleneğin Batıya İntikali*, 224.

Cüneyd-i Bağdadî gibi tasavvufun önde gelen âlimlerinin kavilleriyle istidlal etmesi bunun örneklerindendir. Mengübers'in bununla muradı, muhtemelen fütüvvet teşkilatının temel hedefi olan mezhepler ve tarikatlar üstü bir yaklaşımın itikatî çerçevesini oluşturmaktır."[83]

Muhtevâ itibariyle *en-Nûrü'l-Lâmi*', oldukça önemli ve ince kelâmî meseleler barındıran bir eser olduğundan, bu eserin Halife Nâsır-Lidînillâh'ın fütüvvet hareketi için Mengübers'ten kaleme almasını istediği eser olması oldukça uzak görünmektedir. Mengübers'in *el-Usûlü'l-İ'tikâdiyye* adlı eserine dört mezhebin imamlarının ve selef dönemi müçtehitlerinin isimleri ile başlayarak, Hanefî-Mâtürîdîlik yerine Ehl-i sünnet itikatına vurgu yapması bu eserin daha geniş tabanlı bir perspektife sahip olduğunu göstermektedir. Kezâ eserini mülhidlerin müslümanları saptırmaya çalıştığını ve onların bu konuda engellenmesi gerektiğini ifade ederek sonlandırması da fütüvvet için yazılan eserin *el-Usûlü'l-İ'tikâdiyye* olmasını daha da kuvvetlendirmektedir.

Kendisini tanıtan tabakât kitaplarının hemen hemen hepsinde zikredilen *en-Nûrü'l-Lâmi*' hakkında, oldukça önemli ve çok geniş bir *Tahâvî Şerhi* denilmektedir. *el-Cevâhirü'l Mudıyye* sahibi Kureşî (ö. 775/1373) bu eseri gördüğünü, oldukça geniş ve faydalı bir eser olduğunu ifade etmektedir.[84] İmam Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451) ise bu eser hakkında içerisinde birçok inceliğin bulunduğu söylemiştir.[85] Eserin başta Türkiye olmak üzere birçok ülkede yazma nüshaları mevcuttur. Bağdat'ın Türkiye'ye yakın olması Türkiye'de bulunan nüshaların çokluğunu daha kolay izah etmektedir.

Fuat Sezgin *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî* adlı eserinin şer'î ilimler bölümünde *en-Nûrü'l-Lâmi'*in 7 tanesi İstanbul'da olmak üzere toplam 8 nüshasını zikreder.[86] Ancak bizim tespitlerimize göre *en-Nûrü'l-Lâmi'*in, en azından, 10 tanesi İstanbul'da olmak üzere toplam 12 nüshası bilinmektedir. Bu nüshaların 7 tanesi Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Ayasofya, no. 2311; Hekimoğlu, no. 836; Laleli no. 2318, 2320; Reisülküttap, no. 563; Şehit Ali Paşa, no. 1736; Yeni Cami no. 760), 2 tanesi Köprülü Kütüphanesi'nde (Fazıl Ahmed Paşa no. 848, 861), 1 tanesi de Murad Molla Kütüphanesi'ndedir (Murad Molla, no. 1394). Nüshalardan 1 tanesi Frankfurt'ta (Goethe

---

[83] Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepler Tarihi, 2011), 155-156.

[84] Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudıyye*, 463.

[85] Aynî, *İkdu'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zamân*, 5/96.

[86] Fuat Sezgin, *Târîhu't Türâsi'l Arabî/ Ulûmü'ş Şer'iyye* (Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991), 3/97.

Enstitüsü Kütüphanesi, no. 664), 1 tanesi ise Şam'da (Zâhiriyye, no. 2940) bulunmaktadır.[87]

Müellif hattı nüshalardan Süleymaniye Kütüphanesi Reisülküttap bölümünde 563 numaralı nüshanın[88] varak sayısı 231 olup, yine Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa bölümünde 1736 numaralı nüshanın[89] varak sayısı ise 267 varaktır. Müellifin hayatında istinsah edilen Köprülü Kütüphanesi Fâzıl Ahmed Bölümü'ndeki 861 numaralı nüshanın[90] varak sayısı ise 293'tür.

Eser daha önce Dımaşk Üniverstesi Şeriat Fakültesi'nde üç öğrenciye paylaştırılarak tahkik edilmiştir. 2021 yılında ise Ali Muhammed Zeyno ve Muhammed Tarık Mağribiyye tarafından *en-Nûrü'l-Lâmi've'l-Burhânu's Sâtı'* ismiyle oldukça titiz şekilde müellif nüshaları esas alınarak tahkik edilip Samsun-İstanbul'da ed-Dârü'ş-Şâmiyye-Dârü'l-Fâtih tarafından basılmıştır.

Yine *Dürretü'ş-Şâmiyyeti'l-Câmi'a li-Şurûhi'l-Akîdeti't-Tahâviyye* ismiyle 2021 yılında Alâ Semîr et-Tûhî et-Tavvâf tahkikiyle iki cilt halinde Lübnan'da yayınlanan eserin içerisinde de Mengübers'in bu şerhi yer almaktadır.

---

87 Sezgin, Hekimoğlu, Şehit Ali Paşa, Murad Molla ve Zâhiriyye nüshalarını zikretmez.

88 Nüshanın müellif hattı olduğuna dair nüshanın sonunda bulunan hâmişteki hat:
"قوبل بنسخة الأصل بخط المصنف، وهو الشيخ الإمام نعمان الرم.... متع الله بطول بقائه المسلمين والإسلام، وصلى الله على محمد وآله. بن عبد الله المستنصري المستعصمي بقراءة نفسه، وسمع السيد الأجل عز الدين ألكن بن عبد الله الظاهري، وولده بهاء الدين أحمد في مجالس آخر ها يوم السبت الثامن والعشرون من الصفرسنة سبع وأربعين ست مئة، وصلى الله على محمد خاتم النبيين وعلى آله وأصحابه وخلفائه الراشدين المهديين وسلم تسليماً كثيراً. صحيح ما ذكر من القراءة والساع، وكتب الناصري بخطه في الشهر المؤرخ، والحمد لله على نعمه، وصلى الله على محمد خر أنامه، وعلى آله وصحبه وسلم تسليا دائاً». تلاه بخط المصنف أيضاً: «ثم قرأ الفقيه الأوحد الأستاذ الأجل زين الدين أيز المستنصري علي جميع الكتاب متفها، نفعه الله به كتبه الناصري المستعصمي في شهور السنة المؤرخة، والحمد لله على نعمه."

89 Nüshanın müellif hattı olduğuna dair nüshanın sonunda bulunan hâmişteki hat:
"بحمد الله ومنه، قرأتُ كتاب «النور اللامع والبرهان الساطع» على شيخنا وسيدنا ومو□نا، الإمام، العالم، العامل، العارف، المجتهد، المحقق، بقية الشلف، وعمدة الخلف، القدوة، العارف، نجم الملة والدين، جمال الإسلام والمسلمين، تاج العلماء، شمس الأمراء، أطال الله بقاءه، وأسبغ ظله ونعاءه، منكوبرس بن عبد الله الناصري المستعصمي، قراءة تفهم وتدبر، وذلك في عدة مجالس آخرها يوم الأربعاء ثالث عشرين شهر الله الأصب رجب، سنة تسع وأربعين وست مئة. وكتب العبد الفقير إلى رحمة ربه وعفوه بلبان الأس المستنصري، وحسبنا الله وصلواته على سيدنا محمد وآله». وبقربه بخط المصنف: «نعم قرأ علي ذلك، كتبه الناصري المستعصمي في الشهر المؤرخ، والحمد لله على نعمه، وصلى الله على محمد خاتم أنبيائه ورسله، وعلى آله وصحبه وسلم"

90 Nüshanın müellifin hayatta iken yazıldığına dair nüshanın sonunda bulunan hâmişteki hat:
"قوبل بالأصل و صحح بحسب الإمكان"

Bu çalışmamızda esas itibariyle müellif nüshaları temel alınmakla birlikte, Ali Muhammed Zeyno ve Muhammed Tarık Mağribiyye tarafından tahkik edilen nüsha da oldukça titiz bir çalışmanın ürünü olduğu için bu baskıya da sık sık başvurulmuştur. Öte yandan Alâ Semîr'in tahkikinin Ali Zeyno ve Muhammed Mağribiyye tahkikine oranla bazı bölümlerinin eksik olduğu görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla bu eksiklik Alâ Semîr'in tahkikinde eserin farklı nüshalarının kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

1.4.2. el-Muhtasarü'l-Hâvî li'l-Beyâni'ş-Şâfî

İmam Mengübers'in Hanefî mezhebinin fürûuna dair kaleme almış olduğu eserdir. Mengübers eserin mukaddimesinde *el-Muhtasarü'l-Hâvî*'sini *el-Müntehâb mine'l-Ulûm* adlı eserinden ihtisar ettiğini ifade etmiştir. Bazı kaynaklarda bu ikisinin aynı eser olduğunu ifade edilse de karşılaştırmalı şekilde bakıldığında ikisinin birbirinden farklı olduğu görülmektedir.[91]

Kureşî eserin ismini yalnızca *el-Hâvî* şeklinde kaydedip Hanefî fıkhında muhtasar bir metin olduğunu, yaklaşık olarak Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı gibi göründüğünü ifade etmektedir.[92] Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) *Keşfü'z Zünûn* adlı eserinde ise kitabın ismini *el-Hâvî fi'l-Fürû* şeklinde kayıtlamıştır.[93]

Eser Karabük Üniverstesi'nde Rabeea Jabbar Farhan tarafından 2021 yılında yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir.[94] Bu tahkikte ABD'de bulunan Brinston B.210 no'lu yazma nüsha ile Birleşik Arap Emirlikleri'nde bulunan Dârü'l-Kütübü'z-Zâhiriyye 6589 no'lu nüsha göz önüne alınmıştır. Öte yandan eserin Esad Efendi Kütüphanesi 665 no'lu bir nüshasının daha bulunduğu ifade edilmektedir.[95]

1.4.3. el-Müntehâb min Ulûmi'l-Mezheb

Mengübers'in yine Hanefî fıkhına dair kaleme almış olduğu bir eserdir. Bu eser *el-Muhtasarü'l-Hâvî* adlı eserinin asıl metni olup oldukça geniş bir eserdir. *Mu'cemü*

---

91 Ahmet Turan Karabulut-Ali Rıza Karabulut, *Mu'cemü Târîhi't-Türâsi'l-İslâmî fî Mektebâti'l-Âlem* (Kayseri: Dârü'l-Akabe, 2001), 1/729.

92 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudıyye*, 463.

93 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/628.

94 Bk. Rabeea Jabbar Farhan, *Tahkîku Mahtûti'l-Muhtasari'l-Hâvî li'l-Beyâni'ş-Şâfî li'l-İmâm Bekbers b. Yalınkılıç Abdullah en-Nâsırî*.

95 Ali Rıza Karabulut, *Mu'cemü Târîhi't-Türâsi'l-İslâmî fî Mektebâti'l-Âlem*, 1/729.

Târîhi't-Türâs adlı eserde *el-Müntehab*'ın biri Merzifonlu Kara Mustafa Kütüphanesi 257 no'lu[96], diğeri de Şam'da Zâhiriyye Kütüphanesi 6580 no'lu iki nüshası zikredilmektedir.

1.4.4. el-Usûlü'l-İ'tikâdiyye

Tam adı *el-Usûlü'l-İ'tikadiyye alâ Mezhebi İmam Ebî Hanîfe* olan eser, Mengübers'in akait ilmine dair kaleme almış olduğu risaledir. Risalenin özelliği Hanefî mezhebinin kurucu imamları olan Ebû Hanîfe (ö. 150/767), İmam Muhammed (ö. 189/805) ve Ebu Yusuf (ö. 182/798) başta olmak üzere, diğer üç mezhebin imamları ile selef-i sâlihînin önde gelen şahsiyetlerinin itikatî konularda aynı esasları kabul ettiğini ortaya koymaktır. Eser daha önce de değinildiği üzere kuvvetle muhtemel Nâsır-Lidînillâh tarafından fütüvvet amacıyla yazdırılmıştır.

Eser Fatih İbrahim Efendi Kütüphanesi 372 no'lu bölümde yer almakta olup 88-99 varaklar arasındadır. İstinsah tarihi ise 977/1569 olarak kaydedilmiştir. [97] Bu eser 2021 yılında Ali Muhammed Zeyno tarafından tahkik edilip Dârü'l-Fâtih tarafından basılan *el-Mukaddime fi'l-Fıkh* içerisinde yer almaktadır. Ancak muhakkik eserin ismini *el-Usûlü'l-İ'tikadiyye* değil de *Akîdetü Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a* şeklinde kayıtlamıştır.

1.4.5. A'lâmü Nübüvveti Muhammed Hâtemi'n-Nebiyyîn ve Mu'cizâtühû

Eser hiçbir tabakâtta geçmemekle birlikte müellif *en-Nûrü'l-Lâmi'* adlı eserinde Hz. Muhammed'in (sav) peygamberliğini ve mûcizelerini ispat sadedinde bu isimde bir eser kaleme aldığını ifade etmektedir. Ümmetin âlimlerinin delâilü'n-nübüvve hakkında birçok kitap yazdığını, kendisinin de bu nevide bir ta'likâtının olduğunu belirtmiştir.[98]

1.4.6. el-Mukaddime fi'l-Fıkh

Hediyyetü'l Ârifîn adlı eserinde Bağdatlı İsmail Paşa (1839-1920); Mengübers'in fıkha dair *el-Mukaddime fi's-Salât* adlı bir eserinin olduğunu ifade etmektedir.[99] Kâtib Çelebi ise *el-Mukaddime fi's-Salât* başlığında birkaç eser saydıktan sonra Mengübers'e ait başka bir mukaddimenin varlığından söz etmektedir. Yani Kâtib Çelebi kitabın ismini açıkça ifade etmemiştir. Kitabın muhtevası hakkında da, kul için ilk olarak tevhid ve

---

96 Mengübers b. Yalınkılıç, Ebû Şüca' en-Nâsırî, *el-Müntehab min Ulumi'l-Mezheb.* (: Yazma, 1220).
97 Ali Rıza Karabulut, *Mu'cemü Târîhi't-Türâsi'l-İslâmî fî Mektebâti'l-Âlem*, 5/3809.
98 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 324.
99 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn* (Lübnan: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1951), 2/477.

İslam'ın beş şartı gibi gerekli olan meseleleri izah ettiğini söylemiştir. Eser her ne kadar *el-Mukaddime fi's-Salât* şeklinde kayıtlansa da muhteva itibariyle doğru olan isim *el-Mukaddime fi'l-Fıkh'tır*.[100]

Eserin yazma nüshaları; Dımaşk Zâhiriyye Kütüphanesi 6841 no'lu mecmua içerisinde 37-70 varakları arasında, İstanbul Fatih İbrahim Efendi Kütüphanesi 372 no'lu mecmua içerisinde 111-130 varakları arasında, İstanbul Belediye Kütüphanesi 165/8700 no'lu mecmua içerisinde 70-73 varakları arasında ve Ezheriyye Kütüphanesi 81227 no'lu mecmua içerisinde 162-163 varakları arasında yer almaktadır.

1.4.7. Umdetü'l-Mübtedî

Yine Hanefî fıkhına dair kaleme alınmış olan bu eser hiçbir tabakât kitabında zikredilmese de müellif *el-Mukaddime fi'l-Fıkh* adlı eserinde bu kitabından söz etmektedir.[101]

1.4.8. Meclisü'l-İmlâ

Müellifin talebeleri tarafından kendisine sorulan ilme nasıl başladığına, ailesinin ve soyunun nereden geldiğine, ilimde bu merhaleye nasıl ulaştığına dair sorularına cevap niteliğinde, yine talebelerine imlâ ettirmiş olduğu küçük bir risaledir. Bu küçük risale *el-Muhtasarü'l-Hâvî* adlı eserinin New Jersey'de bulunan Brinston Üniversite Kütüphanesi'ndeki 1706 no'lu Câriet Mecmuası'da 04.09.1979 tarih kaydıyla 229-230 sayfaları arasında yer almaktadır. Bu eser de Ali Zeyno tarafından tahkik edilmiş olup Dârü'l-Fâtih tarafından yayınlanan *el-Mukaddime fi'l-Fıkh* adlı eserin içerisinde yer almaktadır.[102]

1.5. Mezhebi ve İcazet Silsilesi

Mengübers'in fürûda Hanefî mezhebinden, usûlde ise Hanefî-Mâtürîdî mezhebinden olduğunda hiçbir şüphe bulunmamaktadır. Hem fıkha dair kaleme aldığı eserler, hem de akait ve kelâm ilmine dair kaleme aldığı eserler bunu açıkça ortaya koymaktadır.

---

[100] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1802.
[101] Mengübers, *el-Mukaddime fi'l-Fıkh*, 99-100.
[102] Mengübers, *el-Mukaddime fi'l-Fıkh*, 15-18.

Tasavvufa karşı oldukça yakın duran Mengübers'in herhangi bir tarikata bağlı olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak hocaları ve talebeleri arasında sûfî âlimler bulunmaktadır. Ayrıca kendisi sûfîlerin büyüklerinden İmam Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *et-Taʿarrüf* adlı eserini okuduğunu, eserde zikredilen âlimlerin velâyet sahibi oldukları ve açık kerametleri olduğunu belirtmektedir. Yine bu nakil ile sıfatların ezelîliği meselesine de İbrahim b. Edhem (ö. 161/778 [?]), Fudayl b. İyâz (ö. 187/803), Dâvud et-Tâî (ö. 165/781 [?]), Zünnûn el-Mısrî (ö. 245/859 [?]), Serî es-Sakatî (ö. 251/865), Ma'ruf-u Kerhî (ö. 200/815-16 [?]), Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848 [?]), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) gibi ilk dönem sûfî âlimlerden deliller getirmiş ve onlar hakkında övücü ifadeler kullanmıştır.[103]

Yine *el-Usûlü'l-İ'tikadiyye* adlı eserinde de Cüneyd-i Bağdâdî'den nakil yapmıştır.[104] Zikrettiğimiz emarelerden, Mengübers'in tasavvufa ve sûfî ulemaya oldukça yakın olduğunu, muayyen bir tarikata intisabı olabileceğini söyleyebiliriz. Sûfî olabileceğine dair en önemli bilgi İbnü'l-Fûtî'nin "Mengübers'in, zâhit Türklerin gözetimini elinde bulundurduğuna ve Mengübers'i zâhitlerin şeyhi" şeklindeki naklidir.[105]

Kaynaklardaki bilgi eksikliği sebebiyle Mengübers'in mezhebin kurucu imamlarına, İmam Tahâvî'ye veya İmam Mâtürîdî'ye dayanan bir silsilesine ulaşılamamaktadır. Onun ilmî silsilesi mezhebin usûlünü kendisinden öğrendiği hocası Ebû Şüca'ya ve onun hocası (aynı zamanda da Ebû Şüca'ın babası) Şüca'ya kadar ulaşmaktadır. İmam Şüca'dan bahseden tabakât kitaplarında da maalesef kendisinin kimden okuduğu hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Bununla birlikte Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*inde rüyetullah bahsini izah ederken kendi isnadı ile bir hadis serdetmiştir. Mengübers'in naklettiği rivayetteki isnadı önce Ebû Hanîfe'ye oradan da Hz. Peygamber'e (sav) ulaşmaktadır.[106] Bu silsile şöyledir: **Mengübers b. Abdullah**

---

[103] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi*', 272-276.
[104] Mengübers, *el-Mukaddime fi'l-Fıkh*, 132.
[105] İbnü'l-Fûtî, *Mecma'u'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, 3/288.
[106] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi*', 377.
Mengübers'in kendi isnadı ile naklettiği rivâyet için bk.
أخبرني الشيخ الثقة أمين الدين أبو سعد ثابت بن مشرف بن أبي سعد بن إبراهيم، وهو البناء البغدادي المعروف بابن شيستان قراءة عليه، قال: أخبرنا عمي أبو الحسن علي بن إبراهيم قراءة عليه وأنا أسمع، قال: أخبرنا الشيخ الإمام أبو ياسر عبد الله بن محمد البرداني قراءة عليه وأنا أسمع، قال: أخبرنا القاضي أبو المظفر هاد بن إبراهيم بن نصر التّشفي قراءة عليه وأنا أسمع في الجامع سنة ست وخمسين وأربع

Yalınkılıç et-Türkî> İbn Şîstan> Ebü'l-Hasan Ali b. İbrahim> Ebû Yasir Abdullah b. Muhammed el-Beradânî> Kâdî Ebü'l-Muzaffer Hennâd b. İbrahim en-Nesefî> Ebü'l-Kâsım Ali b. Ahmed el-Huzâî> Ebû Muhammed Abdullah b. Yakup el-Hârisî> Ebû Abdullah Muhammed b. Huzeyme b. Hassân b. İsa el-Buhârî> Recâ b. Abdullah en-Nehşelî> Şakîk b. İbrahim el-Belhî> Hammâd b. Ebû Hanîfe> **Ebû Hanîfe Nûman b. Sâbit**> İsmail b. Ebû Hâlid> Kays b. Ebû Hâzim> **Cerîr b. Abdullah (ra)**> **Hz.Peygamber (sav)**. Bu silsileye göre Mengübers ile Ebû Hanîfe arasında on bir râvî, Hz. Peygamber (sav) ile arasında ise on altı râvî bulunmaktadır.

1.6. Mâtürîdiyye İsminin Kullanımı

Mengübers b. Yalınkılıç söz konusu olduğunda kelâm tarihi açısından dile getirilmesi gereken belki de en önemli husus, Mengübers'in kaynağını zikretmeksizin, İmam Mâtürîdî'ye nisbet edilen bir mezhebin olduğunu açıkça ifade etmesidir. Bilindiği üzere İmam Mâtürîdî'nin sıkı bir takipçisi olan ve onu önder olarak ilan eden Ebü'l-Muîn en-Nesefî bile, onu önder olarak kabul etmesine rağmen böyle bir isimlendirmeyi kullanmamıştır. Nitekim Mehmet Kalaycı bu nisbeti Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin kullanmamasını şöyle ifade etmektedir: "Her fırsatta Mâtürîdî'yi yüceltmekten geri durmayan ve 'Doğu Hanefî gelenek içerisinde önemli konumlara sahip imamlar olmasaydı bile Mâtürîdî yazdığı eserlerle tek başına yeterdi' diyecek kadar Mâtürîdî'ye bağlı bir kimse olan Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin, bu şekilde bir isimlendirmeden ve kendisini ona nispet etmekten en fazla memnun olacak kişi olduğu açıktır. Buna karşın o bile eserlerinde Mâtürîdîyye tâbirine yer vermedi."[107]

Her ne kadar Mâtürîdî'nin vefatından sonra uzun bir dönem kendisine nisbet edilen bir mezhep ismi zikredilmese de şüphesiz ona tâbî olan âlimler, kendilerine Hanefî diyerek hem fıkıhta hem de usûlde bu yolu takip ettiklerini ifade edip, yalnızca fıkıhta

---

مئة قال: أخبرنا أبو القاسم علي بن أحمد بن محمد بن الحسن الخزاعي ببخارى، قال: أخبرنا أبو محمد عبد الله بن يعقوب الحارثي "، قال: حدثنا أبو عبد الله محمد بن خزيمة بن حسان بن عيسى البخاري قال: حدثنا رجاء بن عبد الله النّهشلي بمكة، قال: حدثنا شقيق بن أبي حنيفة العان بن ثابت، عن إساعيل بن أبي خالد، عن قيس بن أبي حازم، عن إبراهيم البلخي قال: حدثنا حماد بن أبي حنيفة، عن جرير بن عبد الله، عن رسول الله قال: «إنكم سترون ربكم يوم القيامة كما ترون القمر ليلة البدر، لا تُضامون في رؤيته، فإن استطعتم أن تغلبوا على صلاة قبل طلوع الشمس وقبل غروبها فافعلوا». قال حماد: وحدثنا إسماعيل وبيان عن قيس بهذا الحديث.

[107] Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, 64.

Ebû Hanîfe'yi takip eden Mutezile, Neccariyye ve Kerramiyye'den kendilerini ayırmışlardır.

Mâtürîdiyye tabiri daha ziyade Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-Makâsıd* adlı eseriyle[108] yaygınlaşmış olsa da daha erken dönemde de İmam Mâtürîdî'ye nisbetle bir yapılanmanın varlığından –"Mâtürîdiyye" tabiri kullanılmamış olsa da– söz edilmiştir. Geriye doğru gittiğimizde en erken olarak Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) Mâverâünnehir ulemâsı ile fıkhî ve kelâmî tartışmalarını anlattığı *Münâzarâtü Fahriddin er-Râzî fî Bilâdi Mâverâinnehr* adlı eserinde Mâtürîdiyye mezhebinin tam ismini zikretmeksizin, "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve ona tabî olanlar" şeklinde andığını görmekteyiz.[109] Hatta Teftâzânî'den yaklaşık üççeyrek asır önce gelen Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310) kaleme aldığı *el-Umde* adlı eserinde[110] açıkça Mâtürîdiyye mezhebini zikretmiştir. Mengübers ise görülebildiği kadarıyla açıkça "Matürîdiyye" tabirini kullanarak bu yapılandırmayı zikreden en erken müellif olmaktadır. O, *en-Nûrü'l-Lâmi'* adlı eserinde, önce Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin *Tebsıra*'sından bir alıntı yapıp İmam Mâtürîdî'yi şöyle anlatmaktadır: "Mâverâünnehir âlimleri arasında ilim denizlerine dalıp oradan inciler çıkaran, dinin delillerinin hazır edip fesahati ve ilminin yüceliği ile –dini atın alındaki beyazlığa benzeterek– dinin alnını süsleyen yalnız İmam Ebû Mansûr olsaydı yine de tek başına yeterli olurdu. Mezhebi karalamaya çalışanlara karşı koyarak din ve akıl sahiplerinin anlayacağı sağlam delilleri getirebilirdi."[111]

Mengübers devamında Seyfülhak Ebü'l-Muîn en-Nesefî dışında birinin İmam Mâtürîdî'yi şöyle tavsif ettiğini nakletmektedir: "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî dinin yüce

---

[108] Sadeddin Mesûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsıd* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998), 5/231.
İbârenin aslı şu şekildedir:
"وفي ديار ما وراء النهر الماتريدية أصحاب أبي منصور الماتريدي تلميذ أبي نصر العياض، تلميذ أبي بكر الجوزجاني صاحب أبي سليمان الجوزجاني، تلميذ محمد بن الحسن الشيباني(رحمه الله) وماتريد من قرى سمرقند ،وقد دخل الآن فيها بين الطائفتين اختلاف في بعض الأصول، كمسألة التكوين، ومسألة الاستثناء في الإيمان، ومسألة إيمان المقلد وغير ذلك"

[109] Fahreddin er-Râzî, *Münâzarâtü Fahriddin er-Râzî fî Bilâdi Mâverâünnehir*, thk. Fethullah Huleyf (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1967), 53.
İbarenin aslı şu şekildedir:
"مذهب أهل ما وراء النهر أن الله تعالى متكلم بكلام قديم قائم بذاته منزه عن الحرف والصوت كما هو مذهب الأشعري ؛ إلا أن الفرق أن الأشعري يقول : ذلك الكلام يصح أن يكون مسموعاً . وأما أبو منصور الماتريدي وأتباعه من أهل ما وراء النهر فانهم يقولون : إنه يمتنع أن يكون ذلك الكلام مسموعاً. فتكلموا معي في هذه المسألة"

[110] Ebü'l-Berekât Hafızeddin en-Nesefî, *el-İ'timâd fi'l-İ'tikâd*, thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyyeti li't-Türâs, 2012), 231.

[111] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi*', 270.

direklerinden bir direk ve ümmetin önderlerinden bir önderdi. Dînî ve hikemî ilimleri kendisinde toplanarak hidayet rehberlerinden bir rehber hâline gelmişti. Kendisi sayesinde, sapmış kimselerin bozuk sözleri ve hidayete ulaşmış kimse birbirinden ayrışırdı. Hevâ ehli, özellikle de itizâl ehli ona karşı koymaya güç yetiremezdi. Hatta Mutezile, Ehl-i sünnet'i onunla isimlendiriyor, akait ve usûlde Ebû Hanîfe'nin yolunu tutan kimselere de "İşte bunlar Matürîdiyye'dir." diyorlardı. [112] Bu da İmam Mâtürîdî'nin varlığının Mutezile'yi oldukça kızdırması, Ehl-i sünnet ve'l-cemâ'a'yı kesin deliller ve katî hüccetlerle desteklemesi ve hasımlarının şüphelerini yerle bir etmesi sebebiyleydi. Mâtürîdî'nin kitapları arasında şunlar vardır: *Kitâbü't-Tevhîd*, *Kitâbü'l-Makâlât*, *Reddü Evâili'l-Edille li'l-Ka'bî*, *Beyânü Vehmi'l-Mutezile*, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* tefsir alanında hiçbir kitabın kendisine denk olamayacağı hatta tefsir ilminde kendisinden önce yaşamış kimselerin kaleme aldığı kitapların hiçbirisinin yanına dahî yaklaşamayacağı bir kitaptır. Kendisinin başka kitapları da vardır."[113]

Mengübers'in bu naklini Mehmet Kalaycı şöyle yorumlamaktadır: "Ebû Şücâ en-Nâsırî'nin alıntıladığı metinde geçen 'Mutezililerin Mâtürîdî karşısında aciz kaldığı' şeklindeki ifade, iki şekilde anlaşılabilir: Birincisi, Mutezile bizzat Mâtürîdî'nin yaşadığı zaman diliminde bu kavramı kullanmış olabilir. Zira Mâtürîdî'nin, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Ka'bî el-Belhî'nin eserlerine yönelik reddiyeler yazmış olması, *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*'sinde Mutezilî fikirlere dönük eleştirilerde bulunmuş olması, onu Mutezilî kesimin doğrudan muhatabı ve hasmı yapmaktaydı. İkinci ihtimal ise Mutezile'nin, Semerkand başta olmak üzere bölgenin kimi şehirlerinde Mâverâünnehir Hanefîleriyle olan mücadesinde sürekli olarak Mâtürîdî'nin isminin gündeme gelmiş olmasıdır. Ebü'l-Kâsım el-Ka'bi özelinde yaptığı Mutezile karşıtı duruş muhtemelen bölgedeki Hanefîlerin Mutezile ile fikri düzeydeki her etkileşiminde Mâtürîdî'nin isminin merkeze taşınmasına yol açtı. Bundan dolayı Mutezilîler onun ismi üzerinden bu kesimi tanımladılar ve onların Hanefî olma aidiyetilerinden çok Mâtürîdî

---

[112] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 270.
İbârenin aslı şu şekildedir:
وقال غير سيف الحق في وصفه: إن أبا منصور الماتريدي من أجلة أوتاد الملة، وأعلام الأمة، وقد اجتمع عنده من العلوم الملية والحكمية ما صار به علماً مشهوراً من أعلام الهدى، يعرف به الغاوي من المهتدي في لحن القول، ويستطيعه أهل الأهواء خصوصا أهل الاعتزال، حتّى كانت المعتزلة يلقبون أهل السة به، وينسبون سالكي طريقة أبي حنيفة في العقائد والأصول إليه، فيقولون: «**هؤلاء الماتريدية**»؛ لشدة ما يغيظهم شأنه وقوة انتصاره لمذهب السنة والجماعة بالبراهين الساطعة، والحج القاطعة، ودحضه شبهات الخصوم.

[113] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 271.

olma kimliklerini eleştiri konusu yapmak istediler. Bu husus Mâtürîdî'nin isminin bölgedeki Hanefîler arasında ön plana çıkmasında yalnızca Eşarîlerle yaşanan tekvin tartışmalarının değil, yanı sıra Mutezilîlerle olan mücadelenin de etkili olduğunu somut bir şekilde ortaya koyması bakımından önemlidir."[114]

Ezcümle Mengübers b. Yalınkılıç eserinde Mâtürîdiyye tabirini –bu tabiri neden ve hangi sebeple kullandığı bir tarafa– ilk kez kullanan, bilinen ilk şahıs olması hasebiyle ayrı bir önem arz etmektedir.

2. en-Nûrü'l-Lâmi'

2.1. Mengübers b. Yalınkılıç'ın *en-Nûrü'l-Lâmi'*indeki Genel Yaklaşımı

Yukarıdaki satırlarda da ifade edildiği üzere Mengübers'in akait ve kelâm ilmine dair kaleme aldığı bir risale (*el-Usûlü'l-İ'tikâdiyye*) ve bir de meşhur Tahâvî şerhi bulunmaktadır. Şüphesiz bunlar içerisinde Mengübers'in yöntemini ortaya koymada hareket noktasını Tahâvî şerhi olan *en-Nûrü'l-Lâmi'* teşkil etmektedir. Çünkü *el-Usûlü'l-İ'tikâdiyye* başlıklı risale, daha önce de ifade ettiğimiz üzere, hacmi oldukça küçük olup, ayrıca fütüvvet hareketi için kaleme alınmış olma ihtimali sebebiyle bizlere yeterli bir yöntem bilgisini sağlaması oldukça güç gözükmektedir. Bunun aksine *en-Nûrü'l-Lâmi'*in ise oldukça geniş çaplı olup kelâmî bir yöntem ile kaleme alınması, eseri Mengübers'in yöntemini ortaya koymada öncelikli konuma getirmektedir.

Mengübers eserine ilk olarak fırka hadisini ele alarak başlamakta, hadis hakkında beş ayrı rivayet nakledip bu rivayetlerin tevatüre ulaştığını, vakıâda da hadisin gerçekleştiğini ifade etmektedir. Yöntem açısından bakıldığında müellif önce ümmetin akait açısından fırkalara ayrılacağını ve yalnızca bir fırkanın kurtulacağını bu fırkanın da Ehl-i sünnet ve'l-cemâ'a olduğunu ifade ederek Hanefî-Mâtürîdî mezhebini oldukça önemli bir yere konumlandırmaktadır. Çünkü kendisi Hanefî olup eserlerinden ulaşabildiğimiz kadarıyla mezhebe muhalif şaz bir görüşü bulunmamaktadır. Kendi mezhebinin Ehl-i sünnet'e muvafık olmasını temellendirerek başlaması yöntem bakımından oldukça önemlidir.

[114] Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, 62.

Akla çok geniş bir pencere açan Mengübers aklî istidlal için özel bir başlık koyarak aklın önemine vurgu yapmıştır. Meseleleri izah ederken de âyet ve hadislerle istidlallerin yanında aklî deliller ve münazaraya ait aklî kaziyelere çok sık başvurmuştur. Aklın Allah'ın insana vermiş olduğu en büyük delillerden biri olduğu[115] ifade eden Mengübers, akıl ile sahih naklin asla çelişmeyeceğini aksine birbirine destek olacağını ifade etmektedir.

Mengübers'in diğer kelâm âlimlerinde çok sık görülmeyen yöntemlerinden biri de âyetlerle istidlal ve izahların oldukça fazla olmasıdır. Araştırmamıza göre dört yüzden fazla âyetle istidlal etmesi bir kelâmcı için düşünüldüğünde oldukça çok gözükmektedir. Çoğu zaman âyetin tefsirini *Te'vîlât*'tan getirse de bazen ismini zikretmediği tefsirlerden de yararlanmıştır. Bunu da "bazı tefsirciler şöyle dedi" şeklindeki kayıtlarla ifade etmiştir.[116]

Mengübers aklî istidlallerin yanında naklî delilleri oldukça çok kullanmıştır. Âyetle istişhadı çokça kullanmasının yanında da *en-Nûrü'l-Lâmi'* adlı kelâm eserinde yüz yirmiden fazla hadisle istidlal ve istişhâtta bulunmuştur. Bazı rivayetleri bizzat kendi isnadı ile getiren müellif, yine bazı hadisler hakkında da metin ve sened açısından değerlendirmeler yapmaktadır.

Naklî delillerin bir kısmı ise seleften nakiller ve İmam-ı Âzam ve talebelerinden yapılan rivayetler şeklindedir. Mengübers Ebû Hanîfe ve talebelerinden yapılan rivayetlere oldukça kıymet vererek birçok meselede bunlarla istişhâtta bulunmuştur.

2.2. *en-Nûrü'l-Lâmi'*in Kaynakları

Mengübers'in kullanmış olduğu kaynakları aslî ve ferî kaynaklar olarak ayırmak Mengübers'i anlamak açısından daha uygun bir metot gözükmektedir. Çünkü kullandığı kaynakların bir kısmı, kaleme aldığı eserinin ekseriyyetini oluştururken diğer kaynakları bir veya birkaç defa zikretmekle yetinmiştir.

[115] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 553.
[116] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 208.

2.2.1. Aslî Kaynaklar

2.2.1.1. Akda'l-Kudât Ebû Hafs Ömer b. Ebû Bekir b. Muhammed el-Gaznevî'nin (ö. VII./XIII. yy'dan önce) *Tahâvî Akîdesi Şerhi*

Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'* adlı eserinin girişinde, yazdığı şerhin aslında Akda'l-Kudât Ebû Hafs Ömer b. Ebû Bekir b. Muhammed el-Gaznevî'nin kaleme almış olduğu muhtasarın bir şerhi olduğunu ifade etmektedir.[117]

Hayatı hakkında herhangi bir bilginin bulunmadığı Ebû Hafs el-Gaznevî'nin ismine, tabakât kitaplarından sadece Kureşî'nin *el-Cevâhirü'l-Mudıyye*'sinde rastlanmaktadır. "Akda'l-Kudât Ebû Hafs Ömer b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Gaznevî" şeklinde başlık atan Kureşî, yalnızca "kelâm ilminde ve fıkıhta imam" olduğu bilgisini vermektedir.[118] Kendisinden söz eden yegâne kaynak olarak görünen Kureşî'nin, Ebû Hafs el-Gaznevî'den Mengübers'in *en-Nûrü'l-Lâmi'* eseri vasıtasıyla haberdar olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Kureşî Mengübers'i tanıttığı bölümde *en-Nûrü'l-Lâmi'* eserini gördüğünü ve okuduğunu ifade etmektedir. Buna rağmen Kureşî'nin Gaznevî'nin hal tercemesini naklederken onun bir Tahâvî metnine şerhi olduğundan söz etmemesi oldukça garip gözükmektedir. Çünkü Mengübers bu eserinde Gaznevî'nin hem bir Tahâvî metnine şerhinin olduğundan bahsetmekte, hem de söz konusu bu şerhten pek çok alıntıda bulunmaktadır.

el-Cevâhirü'l-Mudıyye dışındaki Hanefî tabakât eserleriyle diğer tabakât kitaplarında kendisinden söz edilmeyen Gaznevî'nin, bir *Akîde* şerhinin olduğundan sonraki şerhler vasıtasıyla haberdar olunmaktadır. İsmi verilmeyen ve günümüze de ulaşmadığı anlaşılan söz konusu bu şerhten Gaznevî'ye ve şerhine en fazla atıfta bulunan isim hiç şüphesiz Mengübers'tir. Mengübers eserinde Gaznevî'ye yaklaşık yetmiş defa atıf yapmıştır. Eser günümüze ulaşmamış olsa da Mengübers'in atıfları sayesinde eserin büyük kısmı günümüze taşınmış diyebiliriz. *en-Nûrü'l-Lâmi'* adlı kapsamlı şerhinde Gaznevî'nin bu şerhini muhtasar olarak niteleyen Mengübers, eseri kendi şerhinin temel kaynaklarından biri olarak kullanmaktadır. Mengübers, Tahâvî metnindeki neredeyse her cümleyi şerhederken atıf yaptığı Gaznevî'nin şerhi, onun aracılığıyla sonraki döneme aktarılmıştır. Mengübers'in çokça alıntıda bulunduğu Gaznevî'nin şerhinden, sonraki

[117] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi*', 128.
[118] Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudıyye*, 2/642.

Tahâvî şârihleri de alıntı yapmışlardır. Ancak Mengübers dışındaki şârihlerin bu şerhi görmedikleri, alıntılarını da doğrudan değil Mengübers'in metni üzerinden yaptıkları anlaşılmaktadır. Söz konusu şerhlerde Gaznevî'den yapılan alıntıların Mengübers'in aktardığı kadarla sınırlı olması ve sadece onun aktardıklarını içermesi de bunu kanıtlamaktadır. Meseleyi îzâh etme açısından Hibetullah et-Türkistânî (ö. 671/1272) ve Şeyhzâde Abdürrahim el-Amâsî'nin (ö. 1160/1747 -?-) Tahâvî'nin akaidi üzerine şerhlerine bakılabilir. Her iki âlim de kitaplarında Ebû Hafs el-Gaznevî'den birçok nakil yapmış olsalar da, bu eserlerde Gaznevî'den yapılan nakillerin tamamının Mengübers'in naklettikleriyle sınırlı kalması, bu nakillerin bizzat Gaznevî'den değil de Mengübers'in şerhinden yapıldığını ortaya koymaktadır. Haddizâtında Şeyhzâde'nin *Şerhu Akîdeti't-Tahâviyye*'sinin bazı bölümlerinde Gaznevî'den yaptığı nakilleri Mengübers'e atfederek yapmış olması bu hususu açıkça teyit etmektedir. Ancak durum Türkistânî için aynı şekilde gerçekleşmemektedir. Türkistânî sanki bizzat Gaznevî'den naklettiği izlenimini vermektedir. Çünkü Türkistânî *Şerhu Akîdeti't-Tahâviyye* adlı eserinde Gaznevî'den nakil yaparken "قال ابو حفص الغزنوي " şeklinde nakiller yapmakta, Mengübers'in ismi eserde sadece birkaç kez anılmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği üzere, ancak Mengübers ve Türkistânî'nin şerhleri karşılıklı okunduğunda Gaznevî'ye ait ifadelerin Mengübers'in eserinden alınmış olduğu anlaşılmaktadır.[119]

Hülâsa Mengübers, Akda'l-Kudât el-Gaznevî'den birçok alıntı yapmış hatta eserinin çoğu yerinde Gaznevî'nin ibarelerini şerh ederek âdeta kitabı yeniden inşa etmiştir. Günümüzde hâlâ kayıp olan bu mühim eserden ancak Mengübers'in yapmış olduğu nakiller vasıtası ile haberdar olunması, *en-Nûrü'l-Lâmi'*in bir diğer önemli

[119] Burada ayrıca şunu da ifade etmemiz gerekmektedir ki; Türkistânî ve Şeyhzâde'nin Tahâvî akidesi şerhlerinin tahkikini çalışan iki araştırmacı, Mengübers'in kendisinden önce yaşamış olup birçok nakil yaptığı Ebû Hafs el-Gaznevî'nin (ö. VII. yy/XIII. yy'dan önce) ifadelerini Mengübers'ten daha sonra yaşamış olan Ebû Hafs Sirâceddin el-Gaznevî el-Hindî'nin (ö. 773/1372) şerhine nisbet etme hatasına düşmüşlerdir. Bu hatanın başlıca sebebini Ebû Hafs Muhammed el-Gaznevî'nin hayatı hakkında hiçbir bilgi olmaması, Hibetullah et-Türkistânî'nin kendi döneminde yaşamış olan Ebû Hafs Sirâceddin el-Gaznevî ile Kahire'de bizzat görüşmüş olması ve Mengübers'in eserinde kendisinden naklettiği Gaznevî'nin şerhi ile Ebû Hafs Sirâceddin el-Gaznevî'nin ibarelerinin arasındaki benzerlikten kaynaklandığını ifade edebiliriz. Bk. Othman Atıyah Ismael, *Şeyhzâde Abdürrahim el-Amâsî el-Hanefî'nin Şerhu Akâidi't-Tahâvî İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlîli* (Isparta: T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, 2019), 123; Atabek Galmamatov, *Hibetullah et-Türkistânî ve Şerhu Akîdeti't-Tahâvî Adlı Eserinin Tahkîki* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, 2016), 88.

veçhesini oluşturmaktadır. Zira Gaznevî'nin Tahâvî akaidi şerhi bugün için bilinen en erken *el-Akîde* metni şerhi olarak gözükmektedir.

2.2.1.2. Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (ö. 508/1115) *Tebsıratü'l-Edille*'si

Mengübers'in başlıca kaynaklarından biri de İmam Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin *Tebsıratü'l-Edille*'sidir. Bu eser Gaznevî'nin akîde şerhiyle birlikte *en-Nûrü'l-Lâmi'*in önemli bir yekûnunu oluşturmaktadır. Mengübers Nesefî'nin ibarelerini –bazen bütün bir bölümü içerecek derecede geniş çaplı olarak– olduğu gibi kitabına aktarmış bazen de belli ekleme ve çıkarmalar ile gerekli tasarruflarda bulunmuştur. Bu yönüyle Mengübers'in şerhinin, bir nevi *Tebsıratü'l-Edille*'nin ihtisar edilmiş hâli olduğu bile söylenebilir. Nitekim Mengübers birçok meseleyi "Seyfü'l-Hak (Hakk'ın kılıcı)" şeklinde andığı Nesefî'den iktibaslarla îzah etmektedir. Sayılabildiği kadarıyla eserde *Tebsıratü'l-Edille*'ye yüz otuz yedi atıf, Ebü'l-Muîn en-Nesefî'ye ise farklı isim ve lakapları ile birlikte yetmiş dört atıf bulunmaktadır. Buna göre *en-Nûrü'l-Lâmi'*de en fazla atıf *Tebsıra*'ya ve Ebü'l-Muîn en-Nesefî'ye yapılmıştır. Zaten Nesefî'yi oldukça öven Mengübers, böylelikle aslında kendisinin İmam Mâtürîdî'den sonra Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin takipçisi olduğunu söylemiş olmaktadır.

Mengübers eserinin girişinde Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin "*Usûl*" diye isimlendirdiği eseri *Tebsıra*'dan bir pasaj ile başlamaktadır. Bu bölümde İmam Nesefî; Tahâvî'nin umûmî manada selef âlimlerinin ilimlerini, hususî anlamda İmâm-ı Âzam ve ashâbının ilimlerini en iyi bilen kimselerden olduğunu ifade ederek, yazmış olduğu *el-Akîde* metninin bizzat Ebû Hanîfe ve talebelerinin inancını yansıttığını ifade etmiştir.[120]

Eserin muhtevasından anlaşılan Mengübers, Ebü'l-Muîn en-Nesefî'yi İmam Mâtürîdî'den sonra Hanefîleri tekrar ayağa kaldıran kişi olarak görmektedir. İmam Tahâvî'yi şerh ederken sürekli Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin meşhur eserine başvurması buna işaret etmektedir. Nitekim Ebü'l-Muîn en-Nesefî için Matürîdî mezhebinin ikinci kurucusu diye isimlendirilse de kendisi bizzat İmam Matürîdî'nin takipçisi olduğu ifade etmiştir. Yusuf Şevki Yavuz, Ebü'l-Muîn en-Nesefî'yi tanıtırken şu ifadeleri kullanmıştır: "Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Mâtürîdiyye tarihi ve ricâli hakkında önemli

[120] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 50-51; Krş. Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebsıratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, ed. Claude Salamé (Dımaşk: el-Ma'hedü'l-İlmî el-Fransî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1990), 1/355.

bilgiler vermek, Mâtürîdiyye'ye ait kelâmî görüşleri kullandığı semantik yöntemle sistemleştirip derinleştirmek ve bu görüşleri muhalif mezhep ve fırkalar karşısında savunmak suretiyle Mâtürîdiyye'nin köklü bir Sünnî kelâm okulu haline gelmesine önemli katkılarda bulunmuştur."[121]

Daha önce ifade edildiği üzere bazı araştırmacılar da Tahâvî metninin Hanefî-Matürîdî âlimleri arasında yaygınlaşıp üzerine şerhlerin kaleme alınmasının sebebinin bizzat Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin *Tebsıra* adlı eserinde İmam Tahâvî'yi övmesi ve mezhebin kurucu imamların akidesinden bizzat nakletmesi olduğu kanaatindedirler.[122]

2.2.1.3. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Te'vîlâtü'l Kur'ân*'ı

Mengübers'in kullanmış olduğu kaynaklar arasında en önde gelen eserlerden biri de İmam Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı tefsiridir. Eserde İmam Mâtürîdî'yi oldukça öven Mengübers, ona "İmâmü'l Hüdâ (Hidâyet Önderi)"[123] şeklinde hitap etmektedir. Mengübers kaleme almış olduğu eserde serdettiği âyetleri *Te'vîlât* üzerinden tefsir ederek açıklamaktadır. Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*inde *Te'vîlât*'a yaklaşık altmış üç atıf, İmam Mâtürîdî ismine de elli üç defa atıf yapmaktadır.

2.2.1.4. Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. Îsâ ed-Debûsî'nin (ö. 430/1039) *Takvîmü'l-edille*'si

Mengübers'in kaynaklarından biri de Hanefî mezhebinin mütekaddim dönem âlimlerinden, usûl ilminin önde gelen bilginlerinden biri olan Ebû Zeyd ed-Debûsî ve *Takvîmü'l-Edille* adlı mükemmel eseridir. Mengübers, Debûsî'ye bazen yalnızca künyesi Ebû Zeyd şeklinde, bazen de künyesi ve "Kâdî" sıfatı ekleyerek veya tam adı ile referansta bulunmaktadır. *Tahdîdü Edilleti'ş-Şer'* şeklinde isimlendirdiği *Takvîmü'l-Edille*'ye tespit edebildiğimiz kadarıyla on sekiz yerde atıfta bulunmuştur.[124] Özellikle sem'î ve aklî delillerin zikredildiği ve icmânın kaynak olarak kullanılması ile alakalı konuların yer aldığı bahislerin tamamında Mengübers, Debûsî'ye başvurmaktadır. Nitekim bazı kelâmî meseleler daha çok usûl-i fıkıh kitaplarında bulunduğu ve Debûsî de

[121] Yusuf Şevki Yavuz, "Nesefî, Ebü'l-Muîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/568-570.
[122] Bk. Timür, *Hanefî-Matürîdî Geleneğin Batıya İntikali*, 118-119.
[123] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 225.
[124] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 122, 229, 486.

Hanefî mezhebinin önde gelen âlimlerinden olduğu için Mengübers kendisine sıklıkla başvurmuş, kimi zaman bir konuyu kendinden herhangi bir kelime dahî katmaksızın olduğu gibi nakletmiştir. Hatta Mengübers *en-Nûrü'l-Lâmi'*nin girişinde bu eseri telifinin kaynaklarından biri olarak zikretmektedir.[125]

2.2.1.5. Ebü'l-Kâsım İshâk b. Muhammed b. İsmâîl el-Kâdî el-Hakîm es-Semerkandî'nin (ö. 342/953) *es-Sevâdü'l-A'zam'*ı

Bilindiği üzere *es-Sevâdü'l-A'zam* Hanefî-Mâtürîdî geleneğinin ilk eserlerinden biri olup, risale hacminde bir eserdir. Eserin İmam Mâtürîdî ile aynı dönemde yaşamış ve ondan oldukça övgüyle bahseden Hakîm es-Semerkâdî'ye ait olduğu genel bir kabuldür. Mamafih Mengübers *en-Nûrü'l-Lâmi'*inde *es-Sevâdü'l-A'zam*'ı Hakîm es-Semerkandî ile birlikte iki kişiye daha nisbet etmektedir. Bu iki kişi İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin talebesi olan Ebû Hafs el-Kebîr olarak meşhur olmuş Ahmed b. Hafs el-Buhârî (ö. 217/832) ve İmam Mâtürîdî'nin talebesi ve Hakîm es-Semerkandî'nin akranı ve arkadaşı olan Ebü'l-Âlâ Cûzcânî (ö. 307/919) şeklinde meşhur olan Ebû Abdurrahman b. Ebü'l-Leys el-Buhârî'dir.

Mengübers dışında *es-Sevâdü'l-A'zam* adlı eseri, bu iki âlime nisbet eden başka biri bilinmemektedir. Ayrıca Mengübers'in ifadelerinden eseri üç âlimin ortaklaşa kaleme mi aldığı veya her birinin ayrı ayrı *es-Sevâdü'l-A'zam* adında akait eserleri olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Ancak *en-Nûrü'l-Lâmi'*de geçen "Aynı şekilde Fukahâ-i mille'nin akaidinin şerhi hakkındaki *es-Sevâdü'l-A'zam* kitabının imamlarının zikrettiği gibi"[126] ifadesi kitabın sanki üç âlimin ortak telifi olduğunu ifhâm ettirmektedir. Mengübers esere sadece birkaç yerde atıfta bulunur.

2.2.1.6. Ebü'l-Alâ' İmâdülislâm Kâdî Sâid b. Muhammed b. Ahmed b. Ubeydullah el-Üstüvâî en-Nîsâbûrî'nin (ö. 432/1041) *Kitâbü'l-İ'tikâd*'ı

Mengübers'in kaynakları arasında en önemli eserlerden biri de Kâdî Ebü'l-Alâ' el-Üstüvâî'ye ait *Kitâbü'l-İ'tikâd* adlı eseridir. Hanefî mezhebinin kurucuları Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf, İmam Muhammed ve Züfer gibi âlimlerden nakledilen rivayetleri toplayan bu eser Mengübers'in başlıca kaynaklarından birisidir. O, akaitle alakalı ilk imamlardan

[125] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 52.
[126] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 319.

eğer bir rivayet veya bir görüş nakledecekse ekseriyetle *Kitâbü'l-İ'tikâd* adlı eserden yararlanmaktadır. Ayrıca Üstüvâî'yi de ilk imamlardan gelen rivayetleri nakletmesi açısından oldukça övmektedir. Mengübers eserinde yaklaşık yirmi beş defa *Kitâbü'l-İ'tikâd* adlı eserden nakiller yapmış on üç defa da Üstüvâî'yi ismen zikrederek kendisinden naklettiği görüşleri şerh etmiştir.

2.2.2. Tâlî Kaynaklar

Mengübers yukarıda zikredilen yoğun olarak kullandığı eserler dışında da atıfta bulunduğu eserler vardır. Yukarıda zikredilen eserlere kıyasla çok daha az atıfta bulunulduğu için münferiden zikredilmeye gerek duyulmayan eserler şunlardır:

İmam Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-Ekber*[127] *(el-Fıkhü'l-Ebsat bi-rivâyeti Ebî Muti')* ve *el-Âlim ve'l-Müteallim*'i[128], Ebü'l-Hasan Ali b. Saîd er-Rüstüfağnî'nin (ö. 345/956) *Beyânü Mezhebi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a*[129]'sı[130], Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî'nin *Şerhu Muhtasaru'l-Kerhî*'si[131], Ebû Bekir Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kūb el-Buhârî el-Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *et-Ta'arrüf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*'u[132], Ebû İshâk Rükneddin İbrahim b. Muhammed b. İbrahim el-İsferâyînî'nin (ö. 418/1027) *Ta'cîzü'l-Mutezile*[133]'si[134].

2.3. *en-Nûrü'l-Lâmi'*i Kaynak Olarak Kullanan Müellifler

Kaynaklarda mütekellim, fakih ve usûlcü şeklinde anılan Mengübers kendisinden sonra yaşamış âlimlere de kaynaklık etmiştir. O, çoğunlukla kendisinden sonra gelen Tahavî şârihlerine kaynaklık etse de diğer Hanefî-Mâtürîdî eserlerde de kendisini kaynak edinen âlimler bulunmaktadır. Özellikle kayıp Gaznevî şerhinin çoğunu eserinde nakletmesi bu kaynaklığa öncülük etmektedir. Çünkü kendisinden sonra gelen âlimlerin

---

127 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 481, 514.
128 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 76, 511.
129 Ebü'l-Hasan er-Rüstüfağnî'yi tanıtan tabakat kitabında kendisine ait "*İrşâdü'l Mühtedî*", "*ez-Zevâid ve'l-Ferâid*" ve bir de hilaf türü bir eserinden bahsedilmekte olup bu eser hiçbir tercümede geçmemektedir. Bu kitabın varlığına yalnızca Mengübers değinmiş olup eser bugün için kayıp gözükmektedir. Bk. Muhammed Aruçi, "Rüstüfağnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/296-297.
130 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 76.
131 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 627.
132 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 272.
133 Eser günümüze ulaşmamış olup Mengübers bu nakli Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin *Tebsıra*'sından yararlanarak yapmış gözükmektedir. Bk. Nesefî, *Tebsıra*, 1/112.
134 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 399.

tamamı Gaznevî'nin bu şerhine Mengübers vâsıtası ile ulaşmaktadırlar. Bunun yanında Mengübers'in Hanefî mezhebinin ilk imamlarından yapmış olduğu nakiller ve kendisinin bu nakillerdeki titizliği, imamlara referansta bulunacak sonraki müellifleri de Mengübers'in *en-Nûrü'l-Lâmi'*sini kullanmaya sevk etmiş görünmektedir.

2.3.1. Şeyhzâde Abdürrahîm b. Ali b. el-Müeyyed el-Hanefî el-Amâsî (ö. 1160/1747 -?-)

Şeyhzâde el-Amâsî şeklinde meşhur olan Abdürrahim b. Ali, Osmanlı dönemi kelâm âlimlerinden biri olup hayatı hakkında oldukça az bilgi bulunmaktadır. Hanefî-Matürîdî mezhebine mensup olup Bafra'da kadılık yaptığı kaynaklarda geçmektedir.[135] Kelâm ilminde iki önemli eseri arkasında bırakmıştır. Bunlardan biri Tahâvî akidesinin şerhi olup ismi *Şerhu Akâidi Ebî Ca'fer et-Tahâvî* şeklinde kayıtlanmıştır. Diğer bir eseri de Mâtürîdî ve Eşarîler arasındaki ihtilafları açıklamak üzere kaleme almış olduğu *Nazmü'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid* ismindeki orta hacimli risalesidir. Bu risalede kırk kadar ihtilafa değinip önemli kelâm eserlerine atıflarda bulunarak ihtilafları izah etmeye gayret etmiştir.

Şeyhzâde'nin kaynakları arasında Mengübers'in *en-Nûrü'l-Lâmi'* adlı eseri yer almaktadır. Şeyhzâde *Şerhu Akâidi Ebî Cafer et-Tahâvî* adlı eserinde yaklaşık kırk yerde Mengübers'i anıp kendisinden nakiller yapmaktadır.[136] Bu nakillerin birçoğu da Mengübers'in Kâdî Ebû Hafs el-Gaznevî'den yapmış olduğu nakillerdir. Şeyhzâde Gaznevî'nin şerhine muttali olamadığı için kendisinin ifadelerini Mengübers üzerinden yapmaktadır. Yine *Nazmü'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid* adlı eserinde de Mengübers'i kaynak olarak kullanan Şeyhzâde, *en-Nûrü'l-Lâmi'*den birkaç defa yararlanmıştır. Örneğin Şeyhzâde İmam Mâtürîdî'nin "peygamberin ismetinin imtihanı gidermeyeceğini" belirttikten sonra yine Mâtürîdî'nin "tevfik taatler için ismetinde günahlardan korunmak için var" olduğu ifadesini Mengübers'in *en-Nûrü'l-Lâmi'* adlı

[135] Bk. Ismael, *Şeyhzâde Abdürrahim el-Amâsî el-Hanefî'nin Şerhu Akâidi't-Tahâvî İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlîli*, 40-43; İlyas Çelebi, "Şeyhzâde, Abdürrahim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/563-64.

[136] Ismael, *Şeyhzâde Abdürrahim el-Amâsî el-Hanefî'nin Şerhu Akâidi't-Tahâvî İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlîli*, 135, 168, 169, 180.

eserini kaynak göstererek almıştır.[137] Kezâ mümâseletin tüm yönlerden olup olamayacağını îzah ederken de Mengübers'i kaynak olarak kullanmıştır.[138]

2.3.2. Hibetullah b. Ahmed b. Mualla b. Mahmud et-Tarâzî et-Türkistânî (ö. 733/1333)

Hibetullah et-Türkistânî Türkistan'da doğup Dımaşk'a hicret etmiştir. Burada Hanefîlerin önemli âlimlerinden biri olan Celâleddin Ömer b. Muhammed el-Habbâzî'den (ö. 691/1292) fıkıh okuduğu kayıtlarda geçmektedir.[139] Türkistânî kaleme almış olduğu *Şerhu Akâidi't-Tahâvî* adlı eserinde Mengübers'i başlıca kaynak olarak kullanmıştır.[140] Türkistânî'nin Tahâvî şerhi ile Mengübers'in Tahâvî şerhi mukayese edildiğinde şüphe götürmeyecek şekilde Türkistânî şerhinin Mengübers'in şerhinin bir ihtisarı ve özeti olduğu anlaşılmaktadır. Mengübers'in kitabın giriş kısmında aldığı ilmin tarifi, delillerin özellikleri gibi bölümleri kitabına almayan Türkistânî geriye kalan kısımların çoğunu Mengübers'in şerhinden almıştır. Ayrıca Türkistânî'nin Gaznevî şerhinden naklettiği cümleler Mengübers'in nakletmiş olduğu cümlelerle sınırlı kalmaktadır. Yani Türkistânî kaynak olarak kullanmış olduğu Gaznevî'nin ifadelerini Mengübers'in naklettikleri üzerine bina etmiştir. Diğer mezheplerle münâkaşayı daha az tutan Türkistânî, Mengübers'in şerhini bir nevi törpüleyerek ihtisar etmiştir.[141]

2.3.3. Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö. 1098/1687)

Osmanlı döneminde yaşayan Beyâzîzâde kuvvetli bir kelâm ve fıkıh bilgisine sahip olup, Molla Çelebi lakabıyla meşhur olan Muhammed b. Ali el-Âmidî'den ders almıştır. İtikadî konularda Ebû Hanîfe ve Mâtürîdî'nin görüşlerine bağlı kalmış, eserlerinde de bu görüşlere genişçe yer vermiştir. Özellikle İmam Ebû Hanîfe'nin beş eserini şerh ettiği *el-Usûlü'l-münîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe* isimli eserini kaleme almış daha sonra da bu eseri felsefî ve kelâmî bir usûl ile *İşârâtü'l-merâm min ʿibârâti'l-İmâm* adıyla şerh etmiştir.[142] Beyâzîzâde kaleme aldığı bu iki eserde Mengübers ve eseri *en-Nûrü'l-*

---

[137] Şeyhzâde Abdürrahim el-Amâsî, *Nazmü'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2016), 44.
[138] Şeyhzâde, *Nazmü'l-Ferâid*, 104.
[139] Galmamatov, *Hibetullah et-Türkistânî ve Şerhu Akîdeti't-Tahâvî Adlı Eserinin Tahkîki*, 24-31.
[140] Galmamatov, *Hibetullah et-Türkistânî ve Şerhu Akîdeti't-Tahâvî Adlı Eserinin Tahkîki*, 117, 135.
[141] Timür, *Hanefî-Matürîdî Geleneğin Batıya İntikali El-Akîdetü't-Tahâviyye Şerhleri Bağlamında Bir İnceleme*, 233-39.
[142] Ahmet Zeki İzgöer – İlyas Çelebi, "Beyâzîzâde Ahmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/55-56.

*Lâmi'*yi kaynak olarak almıştır. *İşârâtü'l-merâm* adlı eserinde beş defa kendisine değinen Beyâzîzâde daha çok nakil konusunda Mengübers'e itimad etmiştir. Beyâzîzâde özellikle Ebû Hafs el-Gaznevî'den yaptığı nakilleri Mengübers'in *el-Burhânü's-Sâtı'* şeklinde zikrettiği eseri üzerinden yapmıştır.

Şeyhzâde ve Beyâzîzâde'nin Mengübers'ten naklettiği yerlere dikkat ettiğimizde Mengübers'e daha ziyade mezhebin daha önceki imamlarından naklettiği kavillerde itimad ettikleri gözükmektedir. Bunda Mengübers'in özellikle bir âlimden nakil yaptığında yaptığı alıntının hemen akabinde alıntı yaptığı eserin ismini de zikretmesi önemli bir etken olarak gözükmektedir.

2.3.4. Abdullah b. Abdurrahman b. Musa el-Celvetî er-Rûmî[143] (ö. 1164/1751)

Osmanlı dönemi âlimlerinden olan Abdullah b. Abdurraman er-Rûmî İstanbul Beyazıt'ta Gedik Paşa Türbesi civarındaki Hamza Paşa Camii imamlığı yapmış olup mütekellim bir âlimdir. Hakkında çok fazla bir bilgi bulunmayan Abdullah b. Abdurraman er-Rûmî Celvetiyye tarikatına mensup olduğu için "el-Celvetî" şeklinde nisbetlenmiştir.[144] Abdullah b. Abdurraman er-Rûmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin (ö. 895/1490) *Ümmü'l-Berâhîn* adlı metnine Ali el-Kayrevânî tarafından yazılan *İğâsetü'l-Mücidîn* adlı şerh üzerine *en-Nübzetü'l-Yesîra* adında geniş ve felsefî bir hâşiye kaleme almıştır ve eserinde eleştirel bir yöntem gözetmiştir. O, Senûsî'ye red sadedinde hâdis kudretin tesirini ispat ederken Mengübers'in *en-Nûrü'l-Lâmi'*sine dayanarak eserini kaynak olarak kullanmıştır.[145]

2.3.5. Son Dönem Alımlayıcılar

Son dönem Osmanlı Şeyhü'l-İslam Vekili Allâme Muhammed Zâhid el-Kevserî (ö. 1879-1952) İmam Tahâvî'nin hayatı için kaleme aldığı *el-Hâvî fî Sîrati'l-İmam Ebî*

---

[143] DİA maddesinde-Yusuf Şevki Yavuz, "Akâidü's-Senûsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/220.- er-Rûhî şeklinde kayıtlanmış olsa da isminin geçtiği tabakât eserlerinde er-Rûmî şeklinde kayıtlanmıştır. Bk. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, 1/481.

[144] Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn* (Beyrut: Dârü'l-Müsennâ, ts.), 6/72.

[145] Abdullah b. Abdurrahman er-Rûmî, *en-Nübzetü'l-Yesîra alâ Hâşiyeti'l- Kayravânî li şerhi's-Senûsiyye alâ Ümmi'l-Berâhîn*, thk. Beşir Berman (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971), 265.

Ca'fer et-Tahâvî adlı eserinde Mengübers'i zikredip kendisinin çok önemi bir Tahâvî akidesi şerhi olduğu ifade etmiştir.[146]

Yine Osmanlı'nın son döneminde eğitimini tamamlamış ikinci Diyanet İşleri Başkanı Şerefettin Yaltkaya[147] (ö. 1880-1947) da *Dârüfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda yayınladığı "Türk Kelâmcıları" başlıklı makalesinde Mengübers'e özel bir yer ayırarak hem hayatını anlatıp hemde *en-Nûrü'l-Lâmi'* adlı kelâm eserinden nakiller yapmıştır.[148]

[146] Muhammed Zâhid el-Kevserî, *el-Hâvî fî Sîrati'l-İmam Ebî Cafer et-Tahâvî* (Mektebetü'l-Ezheriyyeti li't-Turâs, 2012), 39.

[147] İsmail Kara, "Yaltkaya, Mehmet Şerefettin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/308-310.

[148] Mehmet Şerefettin Yaltkaya, "Türk Kelâmcıları", *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 23 (1932), 5-9.

İKİNCİ BÖLÜM

MENGÜBERS b. YALINKILIÇ'IN KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

1. Mukaddime Bahisleri

1.1. Kelâm ve Münazaranın Câiz Olup Olmadığı

Mengübers konuya dinde tartışmanın câiz olmadığı sadedinde Gaznevî'den şu ifadeleri aktararak girer: "Ehl-i hakka karşı hevâ ehlinin şüphelerini onlara sunarak tartışmayız. Çünkü bu onların şüpheye meyletmesini hoş görmektir. Ayrıca burada onları batıla davet etme ve hakkı gizlemek vardır. Peygamber'in (sav) ashab tartışıyorken onlara gelip şöyle dediği sahih olarak nakledilmiştir: 'Bundan sizi men ediyorum. Sizden önce gelmiş olan ve derinlere dalıp yeni yeni fikirler üretenler (mütenattiûn) helak olmuştu.' Yani kelâm ilminde çok derinleri araştıranlar."[149] Bununla birlikte Mengübers, İmam Mâtürîdî'den nakille sahabenin çok soru sorması üzerine peygamberin bundan men etmesini şöyle açıklamaktadır: "Peygamberin buradaki yasaklamasını dinin hükümlerine, inanılması ve amel edilmesi vâcip olan şeylere hamletmek caiz değildir. Çünkü o, zaten bu sebeple gönderildi. Benî Temîm ve Yemen ahalisinin Peygamber'e (sav) gelmeleri hakkındaki rivayette 'Dinde derinleşmek için ve bu işin başı hakkında sormak için sana geldik' dediklerinde Peygamber (sav) onlara 'Allah vardı. Onun dışında hiçbir şey yoktu.' buyurmuştur. Burada Yemenliler dinde derinleşmek ve kadîm olan yaratıcıyı sormak için peygambere gelmişlerdi. Peygamber'in (sav) onlara cevabı ise Allah'ın kıdemi ve ezeliyyeti, onun dışındaki yaratılmışların altı cihette olması, arş ve âlemin diğer kısımları hakkındadır. Peygamber (sav) onlara bunu yasaklamadı. Aksine aklî ve şerî olarak her mükellefin asıl maksadını anlatarak cevap verdi."[150]

İmam Mâtürîdî'den yaptığı bu alıntıyla Mengübers, itikatî konularda tartışmanın mutlak anlamda câiz olmadığı görüşünün geçersiz olduğunu vurgulamaktadır. O, devamla, Gaznevî'den hareketle kelâm ve münazaranın cevaz şartını şöyle

[149] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 493. Aslında hadislerde geçen bu türden yasaklamalar daha ziyade sahabenin kıyamet saati ve kader konusundaki tartışmaları hakkında cereyan etmiştir.
[150] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 495.

nakletmektedir: "Dinin sınırlarını savunmaya çalışmak için münazaraya mecbur kalan kişi müstesnadır. Sünnete tutunduğu müddetçe o mazur sayılır. Bu onu Ehl-i sünne ve'l-cemâ'a'dan çıkarmaz. Bu kimse Hâricîler ve isyancılara karşı harbeden adaletli bir halîfenin yanında savaşan gibidir."[151] Nitekim Mengübers, hakkın izharı, bâtılın iptali ve bidatçilerin şüphelerini defetmek için münazaranın caiz olduğunu İmam Mâtürîdî'nin şöyle delillendirdiği anlatır: "*Allah'ın kendisine verdiği iktidara dayanarak rabbi hakkında İbrâhim ile tartışmaya giren kimseyi görmedin mi? İbrâhim, 'Rabbim hayat veren ve öldürendir' deyince o, 'Hayat veren ve öldüren benim' dedi. İbrâhim, 'Allah güneşi doğudan getirmektedir, hadi sen de onu batıdan getir' dedi. Bunun üzerine inkârcı ne diyeceğini bilemedi*."[152] âyetinde Allah İbrahim'in (as) o lânetlenmiş Nemrut ile onu yeninceye kadar tartıştığını haber vermektedir. Çünkü "hâcce" fiili mufâale bâbından olup karşılıklı iki kişinin yaptığını ifade etmektedir. Bu mana, '*Kavmi onunla tartışmaya girişti.*'[153] âyetinde de geçmektedir.[154] Bu yönüyle kelâm ilminin belli şartlarla caiz olacağını söyleyen Mengübers, sadece şüpheli konularda ince ayrıntılara girilmemesi gerektiğini ifade etmektedir.

1.2. Fırka-i Nâciye

Mengübers Ehl-i sünnet kelâm âlimlerinin eserlerini "es-sevâdü'l-a'zam" ya da "es-sünne ve'l-cemâ'a" başlıklarıyla isimlendirdiklerini ifade edip, ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı hadisini beş ayrı tarikle getirerek bu rivayetlerin manalarının aynı olduğunu ve ilim ifade edecek meşhur hadisler olduğunu, imamların da bu haberleri kabul ettiklerini aktarmaktadır. Ayrıca bu rivayetlerin Hz. Peygamber'in (sav) geleceğe dair olacak işleri haber vermesi anlamında mûcize olduğunu, vâkıada da bu haberin gerçekleştiğini ifade etmiştir.

Mengübers fırka-i nâciyenin; sahabe, tabiin ve selef âlimlerinin yolu olduğunu ifade ettikten sonra Tahâvî'nin de bu minvalde eserini kaleme aldığını ifade ederek Tahâvî'nin eserinin ümmetin kurtulan fırkasının inancını anlattığına dikkat çekmektedir. Mengübers bu bölümde Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin İmam Tahâvî'nin ümmetin selefininin

---

[151] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 496.
[152] el-Bakara 2/258. Bu çalışmada âyet meâlleri Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin tarafından hazırlanan *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*'nden (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009) iktibas edilmiştir.
[153] el-En'âm 6/80.
[154] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 496.

ilimlerine vâkıf ilk imamların inancını ve itikatını doğrudan aktaran biri olarak gördüğünü nakletmektedir. Kısaca fırka-i nâciyenin aslında Tahâvî'nin telif ettiği *el-Akîde* metninde aktarılan görüşlere inananlar olduğunu îmâ etmektedir.[155]

1.3. Bilgi (İlim)

1.3.1. Bilginin Tanımı

Mengübers eserine "Bil ki; ilim kişiye ilk lâzım olan iştir. Ve ancak bu ilim ile âlemin yaratıcısı Allah'ın dininde samimiyet sahibi olunur."[156] cümlesiyle başlayarak, ilmin kişiye ilk gerekli olan iş olduğunu ifade etmiştir. Akabinde ilim tanımlarına geçen Mengübers, tanımları serdederken daha çok Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin *Tebsıra*'sından yararlanmış, âdeta eserin ilim tanımları hakkındaki bölümünü özetlemiştir.

Öncelikle Mutezile'nin ilim tanımı ile başlayan Mengübers, (ö. 319/931), Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) ve Ebû Hâşim'in babası Ebû Ali el-Cübbâî'nin (ö. 303/916) ilim tanımlarını serderek, bunların tamamının ortak manasının "bir şeye olduğu şey üzerine itikat etmek" olduğunu ifade edip bundan razı olmadığını beyan eder. O, Mutezile'nin ilmin tanımı konusunda tenâkuza düştüğünü "avam kimselerin âlemin yaratıldığına, yaratıcının bir ve kadîm olduğuna itikat etmesiyle beraber bunun bir delil ile olmamasının" kendi mezheplerince de ilim olarak tarif edilemeyeceğini söyler. Akabinde Eşarîlerden Bakıllânî'nin (ö. 403/1013) "ilim; malumu olduğu şey üzere marifettir" şeklindeki tanımının da sadece yaratılmışların bilgisini kapsadığı için fasit olduğunu söylemiştir. Yine bazı meşâyihin tariflerini de nakleden Mengübers, ilmin gerçek tarifinin "âlim olanın kendisini âlim kılacak vasıf" olduğunu ifade etmiştir. Bunu da "Zeyd'in âlim olmasının kendisinin siyah olması ve kendisinde siyahlığın kâim olması ile veya beyaz olması, hareket etmesi, sakin olması, toplanması, ayrılması, uzun veya kısa olması ile olmadığı, aksine kendisinde ilmin kâim olması ile olduğunu" müşahede etmemizle delillendirmektedir.[157] Bu tercihinin yanında Mengübers, Hanefîlerden "ilim, canlı kişinin kendisi ile cehalet, şek, zan ve hatanın son bulduğu bir sıfattır" şeklinde tarif

[155] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 51.
[156] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 45.
[157] Nesefî, *Tebsıra*, 1/4-11.

edenlerin olduğunu söyler ve Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin bu tarif için en meşakkatsiz ve hasmın şüphelerini en iyi iptal eden tarif dediğini aktarır.[158]

1.3.2. Eşyanın Hakikati ve Bilgisi

Konuya Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin "Eşyanın hakikati sabittir, câhilce davranan ve 'hiçbir şeyin hakikati yoktur, bunlar zan ve indî şeylerdir diyen sofistler hariç' akıllı kimselerin tamamının görüşü budur. Onların bunu söylemelerinin sebebi de Allah'ın emir ve yasaklarını kendilerinden def etmek içindir." şeklindeki mülâhazasıyla konuya giriş yapan Mengübers, aklın bedihî bilgilerini ve duyularla elde edilen bilgileri inat ve akılsızlık sebebiyle inkâr eden kimselerin, istidlal ile sabit olan ilmi kabul etmelerinin beklenmeyeceğini, bu sebeple Nûh (as), Hûd (as), Şuayb (as) peygamberlerin kavimleri, Firavun'un kavmi, Ad ve Semud kavimleri gibi âyetlerin ve delillerin hakikatini inat sebebiyle kabul etmeyen inatçı kâfirlerin bu inat ve böbürlenmelerinin sonunda dünya azabı ile azap edildiğini, bu kimselerle asla münazaraya gerek duyulmayacağını ifade etmiştir.[159] Böyle inatçı kimselerle münazara yapılmayıp, uzuvlarının kesilmesi, şiddetli bir dayak ve yeme içmenin engellenmesi şeklinde eziyet edilerek hakikati itirafa zorlanmaları gerektiğini ifade eden Mengübers, böyle inat eden kimselerin yakıcı bir ateşe veya bir uçurumun kenarına getirildiklerinde veya zehirli ve ısıran yılan ve akreplere yaklaştırılıp oraya atılmaya çalışıldığında onların fıtrat gereği buna engel olmaya girişeceklerini ve bunun da aslında hakikatin ispatı olduğunu söylemektedir.[160]

Mengübers, eşyanın hakikatini bilmezden gelen bu kimselerin dehrîlerden[161] bir grup olup sofistler şeklinde anıldığını söyler. Bu sofistler de üç gruba ayrılırlar; a) İnâdiyye hakikatin varlığını bilseler dahî inat ederek kabul etmeyenler b) Müşekkike[162] ki, eşyanın hakikati var mı yok mu bilmiyoruz derler. c) İndiyye de eşyanın hakikati inananın, inancına bağlıdır derler. Bunların dışında da dehrîlerden âlemin kadîm olduğunu ve yaratıcının varlığını inkâr edenler olduğunu ifade eden Mengübers,

---

158 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 53-57.
159 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 59.
160 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 59-60.
161 Âlemin ezelî olduğunu ve bir yaratıcısının bulunmadığını savunan materyalist felsefe akımı. Bk. Hayrani Altıntaş, "Dehriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/107-109.
162 Sadeddin et-Teftâzânî de bu üç grubu zikretmekle beraber Müşekkike ismindeki grubu "Lâ edriyye" şeklinde isimlendirmektedir. Bk. Sadeddin Mesûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, thk. Abdüsselam Şennâr (Mektebetü Dâri'd-Dekâk, 2007), 28.

yaratıcıyı kabul etmeyen mülhidlerin de eşyanın hakikatini inkâr eden kimselerden olduğunu ifade etmektedir.[163]

1.3.3. Bilgi Edinme Vasıtaları

Mengübers eşyanın hakikati sabit olduktan sonra yaratılmışlar için bilgi elde etmenin yollarının üç tane olduğunu ifade etmektedir. Bunlardan ilki beş duyu olup her duyu kendi cinsinden olan bilgileri kapsamaktadır. Ona göre beş duyuyla elde edilen bilgi zarûrîlik ifade etmektedir. Hakîm olan Allah imtihan edilen kullara bu şekilde ilim elde edecekleri bir yöntem sunmuş, kullar da bu yöntemlerle ilim kesbedip dünya ve âhirette saadete ermişlerdir. Sofistler ise beş duyuyu inkâr etmişlerdir.[164]

İkinci vasıta ise istikamet sahibi akıldır. Mülhidler ve müşebbihe topluluğu akıl ile nazarı batıl sayıp, bilgi elde etme yöntemleri arasından çıkartmışlardır. Ehl-i hak ise aklın bilgi elde etme yöntemleri arasında olduğunu ve kendisiyle elde edilen bilginin zarûrî olduğunu kabul eder. Sözgelimi her bir şeyin kendi cüzünden daha büyük olması ve o şeyin cüzünün bütününden daha küçük olması zarûrîdir. Örneğin Zeyd'in tamamı kendi elinden daha büyüktür. Çünkü Zeyd'in tamamında, kendi eli ve diğer organlarının ziyadeliği bulunmakta olup Zeyd'in tek başına eli Zeyd'in bütününden daha küçüktür. Yine Zeyd ve Amr'ın aynı anda doğduğunu bilen birisi, ikisinden birinin yirmi yaşına ulaştığında diğerinin de aynı yaşta olacağını zarûrî olarak bilir. Bu konuda hiçbir şüphe duymaz. Kendisini şüpheye düşürmek istese bile beş duyu ile elde edilen bilgiler gibi akılla ulaşılan bilgi zarûrî ifade ettiği için bu konuda âciz kalır.

Mengübers'e göre her kim aklın bilgi edinme yollarından biri olduğunu inkâr ederse, o kişi zaruri bilgiyi inkâr etmiş olur ve sofistlere katılmış olur. Dolayısıyla sofistlere nasıl davranılacaksa ona da öyle davranılır.[165] Bu aşamada Mengübers, sofistlerin aklın bilgi vasıtası olduğunu reddetmek için öne sürdükleri, aklın ortaya koyduğu önermelerin çelişkili olduğu iddiasını ele alır. Ona göre aklın önermeleri asla çelişmez, hataya düşmek ise mukaddimelerden birinde düşünen kimsenin hevasından ötürü yaptığı eksiklik sebebiyledir. Böyle bir durumda o kimsede aslında bir zan oluşur fakat o kişi bunu ilim zanneder. Hâlbuki mukaddimelerin tamamında şartlara tam

[163] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 63.
[164] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 65.
[165] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 65.

uyulursa ve sağlamlığını da bilirse asla bir sapmaya düşmez. Örneğin bir Mecûsî âlemin değişkenliğinden ötürü yaratılmış olduğunu, bu yaratılanların bir yaratıcıyı gerektirdiğini ve o yaratıcının hakîm ve âlim olması gerektiğini savunur ki bunlar doğurur. Daha sonra âlemdeki kötülük ve şerlerin de yaratılanlardan olduğunu ancak bunu yaratmanın sefehlik olacağını söyleyerek kötülük için de ayrı bir ilah gerekli diyerek nazarda hataya kapılmıştır. Bu hataya düşmesinin sebebi aklından dolayı değil mukaddimede hevasına uymasıdır. Şayet sağlıklı bir şekilde düşünseydi, bu kötülüklerin yaratılmasında bir hikmet olduğunu anlardı. Çünkü zıtları yaratmaya kudret sahibi olmak kudretin kemalidir. Ve yine ihtiyaçsız olmanın kemal noktasıdır. Çünkü Allah bunları kendi menfaati için yaratmaz, burada üstünlüğün kemali vardır. Çünkü ona bu kötülükler zarar veremez. Yine burada vahdaniyete bir delil vardır. Çünkü bunları yaratmada mülkünde yalnız olma, yaratmada tek olma ve ortaklığı nefyetme bulunmaktadır. Şayet o Mecûsî bu yönlere baksaydı nazarda hataya ve batıla düşmezdi.[166]

Üçüncü bilgi vasıtası ise sâdık haberdir. Sofistler, Sümeniyye[167] ve Berâhime[168] haberin ilim elde etme yollarından biri olduğunu inkâr etmişlerdir. Haber doğru da yanlış da olabilir. Kendi içinde muhteliftir bu sebeple haber ile ilim elde edilmez. Mengübers bu iddiaya daha önceki müelliflerde görülmeyen bir şekilde şöyle cevap vermektedir: "Haber ilim elde etme yollarından biri değildir demeniz bir haberdir. Aslında siz haberin batıl olduğunu söylemiştiniz. Böylece kendi söylediğinizi batıl kabul etmiş oldunuz. Onların 'biz bunu duyu ile bildik' demeleri mümkün değildir. Çünkü onlara hangi duyu ile bunu bildiklerini öğrenmeyi talep ettiğimizde iddialarının batıl olduğu ortaya çıkar. Çünkü onlar da herhangi bir lügat ile konuşmaktadırlar. Dil ve lügat bilgisi duyular ile bağlantılı değildir. Aynı şekilde akılla da bilemezler. Çünkü Allah'ın en akıllı ve duyuları en güçlü bir kulu, bilmediği bir dil üzerinden belli cümleler işitse asla manasını anlayamaz. O, bu cümlelerin manalarını ancak bir tercümanın haber vermesiyle bilebilir. Bu kelâmın kendisi, onların haber ile bir şeyler öğrendiklerine delil olur."[169]

---

166 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 66-67.

167 Budist inancını benimseyenler için müslüman yazarlar tarafından kullanılan bir terim. Bk. Ahmet Güç, "Sümeniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/132-133.

168 Hindistan'da kutsal metin kabul edilen Vedalar'ın yorumu mahiyetindeki Brahmanalar'da yer alan ve kast sisteminin en üst tabakasını oluşturan Brahmanlarca temsil edilen dinî yapı. Bkz. Günay Tümer, "Brahmanizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/329-333.

169 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 65.

Haber doğru ve yalan olabilir iddialarına gelince, yalan olma ihtimali olan haber ilmi gerektirmez. İlmi gerektiren haber kendisinde yalan olma ihtimali düşünülmeyen haberdir ki, bu da batıl ve yalandan korunmuş olan, mûcizelerin gerçekleşmesi ile peygamberlikleri sabit olan peygamberlerin haberidir.[170] Yine onlardan yalan üzere birleşmesi tasavvur edilemeyen bir topluluğun peş peşe devam eden haberi de ilmi gerektirir.[171]

1.3.4. Delil Çeşitleri

Mengübers'e göre deliller (*hüccet*ler) aklî ve şer'î olarak ikiye ayrılır. Her ikisinin de katî ilmi gerektiren ve mücevvize –ki bu da zannı gâlib ifade edebilmesi hasebiyle bilgi olarak nitelendirilme imkânına sahiptir– şeklinde iki kısmı vardır. Aklî delil, bir binanın o binayı yapan kimseye delalet etmesi veya âlemin yaratılmasının bir yaratıcıya delalet etmesi gibi mücerred akıl ile istidlal edilebilen delildir. Şer'î delil ise Allah'tan bir vahiy veya peygamberinden bir sünnet olmadan bilinemeyen delildir.[172] Ancak akıl diğer delilleri anlamak için bir âlet olduğu için daha umumi olup, hiyerarşik açıdan önceliklidir.

1.3.4.1. Aklî Deliller ve Aklî Teklif

Aklın delâlet değerini önceleyen Mengübers bu değeri vurgulama sadedinde şöyle demektedir: "Her kim şeriat gelmeden önce küfrün, şirkin ve Allah'a oğul isnat etmenin haramlığını kabul ediyorsa onun için akıl, Allah'ın delillerinden bir delildir. Şeriat gelmeden önce de onunla istidlal etmek vâciptir. Bunu savunanlar –Hanefî-Mâtürîdîler– bu konuda Allah'ın kitabında haber verdiği, İbrahim'in (as) babası ve kavmine söylemiş olduğu şu âyet ile delil getirdiler: '"*Şüphesiz ben seni ve kavmini apaçık bir sapkınlıkta görüyorum*.'[173] İbrahim (as) ise: 'Bana vahyedildi' demedi, 'Böyle görüyorum' dedi. O halde aklın hidayete eriştiren ona yol gösteren bir delil olduğu sabit olmuştur."[174]

Aklın önemini ve değerini ifade etmek için Debûsî'yi kaynak olarak kullanan Mengübers, Mâtürîdî mezhebine tam anlamıyla muvafakat ederek aklın şeriat gelmeden

---

[170] Tevâtürü bilmenin yöntemi ise Müslümanların âlimlerinin sübutunda ittifak etmeleridir. Bk. Mengübers, *el-Mukaddime fi'l-Fıkh*, 127.
[171] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 68; Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Takvîmü'l-Edille* (Dimeşk: Dârü'n-Nûman li'l-Ulûm, 2005), 1/39.
[172] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 69.
[173] el-En'âm 6/73.
[174] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 69.

önce de delil olacağını, ümmehât[175] denilen küfür, şirk ve Allah'a oğul isnad etmek gibi aklî kabihlerin de akıl ile bilinebileceğini ve bunların şeriat henüz gelmese bile aklen haram olduğunu ifade etmektedir. O, sadece aklın varlığı ile özrün kalkacağını, şeriat gelmese bile aklı ile kişinin Allah'a iman etmesi gerektiğini, zaten aklî istidlal olmaksızın sem'î delillerin hüccet olamayacağını ifade eder. Ona göre mûcize ile sihrin, peygamber ile mütenebbînin arası ancak akıl ile ayrılabilir. Peygamberin tebliğinden sonra gerçekleşen mûcize de ancak aklî delille bilinir. Âlemin yaratılışındaki âyetler, Allah'a ait olduğuna işaret eden mûcizelere kıyasla yaratıcıyı ispat konusunda çok daha kuvvetlidir. Allah; vahdaniyeti, vücudiyyeti ve uluhiyyeti için daha şeriat gelmeden önce âlemin çeşitli yerlerine birçok alâmet koymuştur. Bu sebeple âlemin yaratılışını düşünenler için aklın bir âyet olmaması, bununla birlikte âlemin yaratılmışlığının da onu yaratana bir delil olmaması asla düşünülemez.[176]

Aklî delile oldukça geniş bir bölüm ayıran Mengübers, şeriat gelmeden önce de sadece akıl ile insanların teklif olunacağını, mazeretlerinin olamayacağını hem aklen hem de belli naslar ile ispat etme yolunu tutmuştur. Bir binayı görüp de aklıyla o binayı yapan birinin olduğunu, bir nakış gördüğünde aklıyla onu nakşedenin bulunduğunu ve bir resim gördüğünde aklıyla o resmi yapan bir ressamın varlığını bilen birinin canlı resimler olan şu âlemi görüp de bu âlemi resmeden Allah'ı bilmeme hususunda asla mazur olamayacağını ifade eder. Nas ile istidlalde de Mengübers "*Size düşünecek kimsenin düşünebileceği kadar bir ömür vermedik mi?*"[177], "*Kendi kendilerine bir düşünmezler mi?*"[178] ve benzeri âyetleri zikrederek bunlarda hiç vahiyden söz edilmediğini, aksine Allah'ın sırf aklî tefekkürü terk ettikleri için onları kınadığını söyler. Neticede kişinin göklerde ve yerdekileri tefekkürüyle birlikte kendi içerisindekileri tefekkür etmesi şeriat gelmeden önce de gereklidir" şeklinde bir delil getirmiştir.[179]

---

[175] Ümmehât-ı mesâil daha çok usûl-ü fıkıh eserlerinde kendine yer bulmuş, hüsün-kubuh gibi hem kelâm hem usûl ilmini ilgilendiren, kelâmî önemli birçok meseleyi içinde barındıran bir kullanımdır. Bk. Sadeddin Mesûd b. Ömer et-Teftâzânî, *et-Telvîh ale't-Tavzîh li metni't-Tenkîh* (Mısır: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1957), 1/331; Bazı âlimler de bu meselelere külliyât adını vermişlerdir. Bk. Rükneddin Ubeydullah b. Muhammed es-Semerkandî, *el-Akîdetü'r-Rükniyye* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 96.

[176] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 70.

[177] Fâtır 35/37.

[178] er-Rûm 30/8.

[179] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 73.

Bu aşamada Mengübers, "*Bu da demektir ki, halkı gafletteyken, rabbin haksızlıkla ülkeleri helâk etmemektedir*."[180], "*Biz bir resul göndermedikçe azap da etmeyiz*."[181] vb. âyetlerden hareketle mükellefin özrünün kalkmasının akılla değil, ancak nassın gelmesiyle mümkün olacağı iddiasına cevap verir: "Rabbin ülkeleri helak etmez âyetinde dünya azabı kastedilmektedir. Çünkü âyette ülkeler (*kurâ*) buyrulmuştur âhirette ise ülkeler yoktur. Peygamberlerin yalanlanması üzerine gelen dünya azabı daha sonraki gelen toplulukların peygamberleri yalanlamaması için bir uyarıdır yoksa küfrün karşılığı olan ceza değildir. Çünkü küfrün cezası, ancak gerçek ceza yurdu olan âhirette ateş ile ebedî şekilde olursa küfre karşılık olmuş olur. Âyetteki "*Onlar gafletteyken*" ifadesine gelince, bu, aklı kullanmamanın gafleti veya delilin anlaşılabilirliğinin kapalı olmasından ötürü akılla bunu anlayamayarak habersiz olmalarıdır."[182]

1.3.4.2. Şer'î Deliller

Mengübers ilim ifade eden şer'î delilleri Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin usûl kitabından naklen şu şekilde sıralar: a) Kitâbullah, b) Peygamberin kendisinden işitilen haber, c) Peygamberden tevatüren gelen haber, d) İcmâ. Ona göre bunların hepsi aslında peygamberin haberinde birleşmektedir. Çünkü biz Allah'ın kitabını ancak peygamberin haberi ile biliriz. İcmâ da ancak bu ikisine bağlı olduğunda katî bilgi ifade eder.[183]

Şüphesiz bütün bu delillerin geçerliliği peygamberin hak oluşuna bağlı olduğundan Mengübers öncelikle peygamberin doğruluğunu temellendirmeye çalışır. Buna göre peygamberin doğruluğunun delaleti, peygamberlik iddiasında bulunan kimsenin elinde diğer mahlûkatın âciz kaldığı mûcizenin gerçekleşmesidir. Çünkü Allah kâdir ve hakîmdir. Bu delili asla yalancının peygamberlik iddiası üzerine gerçekleştirmez. Mengübers bu hususu şöyle açıklar: "Nebi ile mütenebbî (peygamberlik iddia eden) arasında cevheri itibariyle herhangi bir fark yoktur. İkisi de haber vermektedir. Haber ise doğru ve yanlışa muhtemeldir. Doğru ve yanlışı, hak ile batılı ayıracak olan yalnızca mûcizedir. Eğer öyle olmasa hakka gidecek olan yol bilinemezdi. Bu ise sefehliktir ki hakîm olan Allah bundan münezzehtir. Bu sebeple âlimlerimize göre Allah'ın yalancının

[180] el-En'âm 6/131.
[181] el-İsrâ 17/15.
[182] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 74.
[183] Debûsî, *Takvîmü'l-Edille*, 1/41

elinde mûcize yaratması imkânsızdır. Allah'ın peygamberlik iddia eden nebinin elinde mûcize gerçekleştirmesi de, nebinin iddiasının doğru olduğunu beyan etmesidir."[184]

Bu açıklamalarıyla Mengübers, şer'î delillerin geçerliliğini son merhalede mûcizeye dayandurmış olmaktadır. Bu nedenle mûcize ile mûcizeyle karıştırılması mümkün diğer olguların arasındaki farka da işaret eder. Ona göre mûcize ile muhrika (sihirbazlık ve el çabukluğu) arasındaki fark, sihrin ve el çabukluğunun şüphe barındırmasıdır. Kişi aklı ile ince düşünmeye başladığında bunun bir nevî el çabukluğu ve aldatma olduğunu anlar. Nitekim Firavun'un sihirbazları Musa (as) asâsını atıp onların iplerini ve asâlarını yutunca sihirbazlar, mûcize ile el çabukluğunun farkını anladıkları için hemen yere kapanıp Allah'a iman ettiklerini ifade etmişlerdi.[185]

Kelâm kitaplarında pek fazla zikredilmeyen icmâ konusunu da ele alan Mengübers, Debûsî'den hareketle icmânın şer'î katî delillerden olduğunu şöyle izah eder: "İcmâ müstakil bir hüccet değil, ehli için mânen bir delildir. Bunun izahı ise ilk başta bu âlemin yaratılmış olduğunun, onun bir yaratıcısı olduğunun ispatı ile başlar. Burhân-ı temânü' ve burhân-ı tevârüd delilleri ile yaratıcının bir olduğu, onun hakîm olup yarattıklarını başıboş bırakmadığı onlara peygamber ve bir din gönderdiği ortaya konur. Bu dine tâbî olanların bir meselede fikir birliği etmeleri katî bilgi ifade etmektedir. Yahudi, Hristiyan veya mecusîlerin icmâsının bâtıl olması ise bir ve kemal sıfatlara sahip olan Allah hakkındaki yanlış inanç sebebiyledir. Ayrıca Müslümanlar önceki peygamberlere, onların mûcizelerine ve önceki kitaplara da iman ederler. Diğer din mensupları ise her peygambere ve kitaba iman etmezler. Bu sebeple onların bir mesele üzerine icmâsı kesinlik ifade etmemektedir."[186]

1.4. İman

1.4.1. İmanın Tanımı

Mengübers imanın tanımını Ebü'l-Muîn en-Nesefî'den alıntılayarak yapar: "İman, Ebû Hanîfe'nin *el-Âlim ve'l-Müteallim* kitabında zikrettiği üzere tasdikten ibarettir." Ebü'l-Muîn en-Nesefî'ye göre bu görüş aynı zamanda İmam Mâtürîdî'nin

[184] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 99.
[185] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 113-116.
[186] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 118.

tercih ettiği görüş olup, diğer mütekellimlerin çoğunun da görüşüdür.[187] Hanefî-Mâtürîdî mezhebinin genel görüşünü nakleden Mengübers, imanın tasdikten ibaret olduğunu amelin imandan bir cüz olmadığını ifade eder. Müellif bu görüşünü, İmam Mâtürîdî'nin talebesi ve ders arkadaşı olan Ebü'l-Hasan er-Rüstüfağnî'nin –günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmeyen– *Beyânü Mezhebi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a* adlı kitabından naklettiği bir görüşle destekler. Rüstüfağnî imanın tarifi için "İman diğer ibadetler dışında kalan tasdik ve itikattır. Çünkü Allah Teâlâ kendisinden gelenleri tasdik eden kimseyi "*Allah'ın elçisi ve müminler, rabbinden ona indirilene iman ettiler. Her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inandılar*."[188] âyetiyle mümin diye isimlendirdi. İşte iman, fiillerin dışında kalan itikattan ibarettir."[189]

Ayrıca Mengübers, Ebû Ali Hasean b. Ziyâd'ın (ö. 204/819) Ebû Hanîfe'den naklettiği "iman sözdür, amel ise onun üzerine tertip olunur" sözünü aktararak amelin imanda dahlinin olmadığını bildirmektedir.[190] Nitekim Üstüvâî de Hanefî mezhebinin ilk imamlarının "iman kavildir" ifadesinin dünya hayatına yönelik olduğunu "iman tasdiktir" şeklindeki tanımın da âhirete yönelik olduğunu aktarmaktadır.[191] Bu yönüyle Mengübers, kelâm tarihinde yaygın bir şekilde Ebû Hanîfe'den nakledilen "iman, tasdik ve ikrardır" şeklindeki tanımda geçen ikrarın sadece dünyevî ahkâm için geçerli bir unsur olduğunu vurgulamakta, imanın esas rüknünün tasdik olduğu görüşünü benimsemektedir.

1.4.2. Ye's Anındaki İman

Mengübers ye's (ümitsizlik) anında imanın geçerli olmadığını söyler ve bunu delillendirirken Ebü'l-Muîn en-Nesefî ve İmam Mâtürîdî'den belli pasajları nakleder. Nitekim Mengübers be's[192] anındaki iman hakkında Nesefî'yi kaynak edinerek şöyle söylemektedir: "Sıkıntıyı gördüğü anda veya azabı gördüğü anda bir kimsede bulunan iman o kişiye fayda vermez veya âhiretteki imanı da fayda etmez. Bu fayda verecek bir iman değildir. Yani imanın sevabı olan cennete kavuşamaz, kendisinden küfrün azabı

[187] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 76. Krş. Nesefî, *Tebsıra*, 1/25.
[188] el-Bakara 2/285.
[189] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 77.
[190] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 76-77.
[191] Kâdî Ebü'l-Alâ Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikâd*, thk. Seyyid Bahçivan (Beytut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 137.
[192] Kelâm kitaplarında ölüme yakın yapılan iman için ye's anındaki iman şeklinde bir tanım yapılsa da Mengübers, Ebü'l-Muîn en-Nesefî'den nakil ile be'si (ölüm) görme anındaki iman şekinde ifade etmektedir.

olan cehennemi de def etmeye yetmez."[193] Mengübers ye's anında imanın fayda sağlamamasının sebebi olarak da İmam Mâtürîdî'nin *Te'vilât*'ında "*Daha önce inanmamış yahut inancı kendisine iyilik kazandırmamış kimseye, rabbinden bazı işaretler geldiği gün iman etmesi fayda sağlamaz*."[194] âyetinin tefsiri bağlamında zikrettiği şu ifadeleri serdeder: "Çünkü bu vakit azabın iniş vaktidir. Bu anda sözü, ilim ve marifete bağlı bir söz olarak, şahit âlemden gâib âleme delil getirmeye güç yetiremez."[195]

1.4.3. Mukallidin İmanı

Mengübers mukallidin imanının geçerli olduğu düşüncesindedir. O, mukallidin imanının ye's anındaki kişinin imanı gibi olmadığını delillendirirken Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin şu cümlesine atıf yapar: "Mukallidin imanı, kendisine yönelen bir azabı defetmek için değil, Allah'a yaklaşma ve rızasını talep etmek içindir. Kendisine yönelmiş olan azabı defetmek için değildir. Yani mukallid, azabı gördüğü için imana zorlanmış değildir. O anda nefsi kendi elinde bulunmakta olup, iman kendisinden hâsıl olmuştur. Allah Teâlâ iman edene sevabını vadetmiştir. Sevaba ancak Allah'ın ikramı ve vaadi ile ulaşılır. Mukallid kimse Allah'a ve Allah'tan gelenlere iman etmiştir. Allah'ın vaadi mutlak olduğu için mukallidi de içine alır."[196]

Ona göre mukallid nazar ve istidlali terk ettiği için her ne kadar isyankâr olsa da müslümandır. Onun hükmü müslüman olan diğer fasıklar ile aynıdır. Allah'ın bağışlaması da günahı kadar azap etmesi de mümkündür. Ancak son olarak varacağı yer kesinlikle cennettir. Nitekim bu görüş Ebû Hanîfe, Süfyan es-Sevrî, Evzaî, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, Zâhir ehli, Abdullah b. Saîd el-Küllâb, Hâris el-Muhâsibî ve Abdulaziz b. Yahya el-Mekkî'den böyle nakledilmiştir. Fukahânın ve Ehl-i sünnet kelâmcılarının görüşü de budur.[197]

Mengübers konu hakkında Hanefî-Matürîdî kelâmcılarından alıntı yapar. Onun aktardığına göre Ebü'l-Muîn en-Nesefî "Mütekellimlerin çoğu imanın varlığı ve fayda vermesi için bir delil üzerine bina edilmesi gereklidir." derken Rüstüfağnî ise "Şayet bir

---

193 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 78; Krş: Nesefî, *Tebsıra*, 1/28.
194 el-En'âm 6/158.
195 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 79. Krş. Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, ed. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2006), 5/268.
196 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 80; Krş. Nesefî, *Tebsıra*, 1/26.
197 Nesefî, *Tebsıra*, 1/28.

kimse itikatını peygamberin sözü üzere, onun peygamber olduğunu bilip, onun elinde mûcizeler gerçekleştiği şeklinde bir inanca bina ederse ve buradan hareketle âlemin hâdis olduğunu, yaratıcının var ve bir olduğunu kabul etse bunların sıhhatini aklî deliller ile bilmese bile kendisi için yeterli olur." şeklinde bir görüş beyân etmiştir.[198] Burada Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin görüşü ile Rüstüfağnî'nin görüşü arasında bir fark gözükse de bu ihtilaf daha çok lafzîdir. Ancak devamında Mengübers'in Eş'arî'yi eleştirdiği bölümden, Mengübers'in Rüstüfağnî'nin görüşüne daha çok meylettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Eş'arî'den yaygın olan görüşe göre[199] bir kimse akâitteki tüm meselelere aklî delil ile itikat etmediği sürece müslüman olamaz. Çünkü peygamberin sözü peygamberliği ispat etmeden önce hüccet olamaz. Peygamberliğinin ispatı ise ancak onu göndereni bilmek ile olur. Göndereni bilmek ise âlemin yaratılmış olduğunu bilmeye bağlıdır.

Mengübers, Eş'arî'ye şöyle cevap vermektedir: "Eş'arî peygamberin sözünün âlemin yaratıldığına ve yaratıcının varlığına delil olmadığını söylemektedir. Buna göre risaletin ve mûcizenin hiçbir faydası olmayacaktır. Hâlbuki risalet Allah'ın insanlar arasından birini, kulları tevhide ve Allah dışındaki her şeyin yaratıldığına davet etmesi için seçmesidir. Kulluğa davet ise daha sonra gelmektedir. Allah mûcizeyi peygamberine bir işaret olsun, insanlar onun söylediğinin hak, doğru ve diğer semâvî kitaplarla bilinen şeyler olduğunu anlayabilsinler diye var etmiştir.[200] Bu duruma şu âyet işaret etmektedir;

---

198 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 81.

199 "Eşarî mezhebinin mukallidin imanı konusunda takındığı tavır ve sergilediği görüş tek düze değildir. Onlara göre, kişi, dinin rükünlerine delillerini bilmeksizin taklîd yoluyla inanırsa bakılır. Eğer bu kişi inancıyla birlikte şüphe içinde ve bunlardan kurtulmak gibi bir gayret sarf etmiyor da, bu şüphelerin benim inancıma zarar vereceğine inanmıyorum, diyorsa, bu kimse Allah'a inanmıyor ve O'na itaat etmiyordur ve aksine o kâfirdir. Şayet kişi, delilini bilmeksizin gerçeğe inanıyor ve itikatını ifsat edecek bir şüphe içinde olmadığına inanıyorsa Eşarîler bu hususta ihtilaf etmişlerdir; bir grup, dinin itikatını bilmeye götüren nazar ve istidlâli terk etmesinden dolayı her ne kadar günahkâr olsa da, itikatı ve diğer taati nedeniyle Allah'a itaatli ve O'na inanan bir mümin kabul edilir. Bu hali üzere ölürse onun nihayette Cennete gireceğine, azabının ebedi olmayacağına ve Allah'ın onu affedeceğinin umulmasına ve şefaat edileceğine kanaat getirmişlerdir. Bu görüşlerinde yalnız olmadıkları, Şâfiî, Mâlikî, Evzâî, Sevrî, Ebû Hanîfe, Ahmed b. Hanbel ve ehl-i hadis ve mütekadîmîn-i mütekellimîn olan Abdullah b. Saîd el-Küllâb, Hâris el-Muhâsibî, Abdülaziz el-Mekkî, Ebü'l-Abbâs el-Kalânîsî gibi âlimlerin de aynı görüşü paylaştığı nakledilir. Bir kısmına göre de, mukallid gerçeğe inanmış olması nedeniyle küfürden çıkmıştır. Çünkü tevhit ve nübüvvete iman ile küfür aynı şahısta toplanmaz, bunlar birbirine zıt şeylerdir. Fakat bununla birlikte mümin adını da hak etmemektedir. Şayet âlemin yaratıcısının birliğinin, nübüvvetin sıhhatinin ve âlemin sonradan yaratılmış olduğunun bazı delillerini bilirse ister bunu güzel ifade etsin ister edemesin bu mukallidin imanı geçerli kabul edilir. Bu, Eş'arî'nin görşüdür. Ancak o her ne kadar mutlak anlamda bu kimseye mümin demese de kâfir veya müşrik olmaz." Bk. Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn* (İstanbul: Medresetü'l-İlâhiyât bi Dârü'l Fünûn't-Türkiyye, 1926), 255. Daha geniş bilgi için bkz: Tevfik Yücedoğru, "Mukallidin İmanı", *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2005), 31.

200 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi',* 82-83.

"*Senden önce hiçbir peygamber göndermedik ki ona, 'Benden başka ilâh yoktur, şu halde bana kulluk edin' diye vahyetmiş olmayalım.*"[201]

Öte yandan Mutezile mezhebine gelince, onların çoğunluğu delilsiz iman edenin mümin olmadığını söylerler. Onlardan Ebû Hâşim, bu kimsenin kâfir olduğuna hükmetmiştir. Nitekim Abdülkâhir el-Bağdâdî de onlardan birçoklarının görüşünü kitabında nakletmiştir.[202] Mutezile'nin tamamı kişinin müslüman olduğuna hükmedebilmek için hasım ile mücadeleye imkân verecek ve kendisine gelen şüpheleri giderecek şekilde itikatının bir delile bağlı olması gerektiğini, eğer bunlardan birinde aciz kalırsa onun müslümanlığına hükmedilemeyeceğini söylemişlerdir.[203]

Mengübers, Mutezile'nin bu görüşüne Allah'ın insanları sınıf sınıf yarattığını ve herkesin aklının aynı seviyede olmadığını, Allah'ın aklını iyi kullanamayan kullara merhamet ettiğini ve onlardan aklî istidlal yükümlülüğü peygamberin sözüne tâbî olmaları şartıyla kaldırıp hafiflettiğini ifade ederek cevap vermektedir. Her kim buna razı olmayıp aklî istidlali şart koşuyorsa o kişi Allah'ın hikmetine karşı çıkmaktadır ve Allah'ın kullarından aklı zayıf olanlara rahmet esintilerinden ikram ettiği nimetle çatışmaya kalktığını söylemektedir.[204]

Ayrıca aklî istidlal olmasa bile, peygamberin sözü ile doğru itikata ulaştıracak yolun tutulması; peygamberin, hulefâ-yi râşidînin, tüm âlimlerin ve bugüne kadarki sultanların yapmış oldukları bir yöntemdir. Peygamber (sav), aklını istidlale kullanmaktan âciz bir topluma gönderildiğinde, onlar tevhidi kabul etme ve ortakları terketme konusunu bir türlü anlayamadıkları halde onlardan iman eden kimseleri hemen mümin ve mûkin olarak kabul etmişti. Onlara aklî delilleri öğretmekle meşgul olmamıştı. Aynı şekilde hulefâ-yi râşidîn de riddet ehlinden olanları ve Irak fethedildiğinde çifçilik ve tarlalarla meşgul Irak ve Sudanlıların imanlarını hemen kabul etmiş onlara aklî delilleri öğretmekle meşgul olmamışlardı. Yine İran'da bulunan Mecûsîler iman ettiklerinde eğer

---

[201] el-Enbiyâ 21/25.

[202] Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, 255-257; İmam Nevevî (ö. 676/1277) *el-Minhâc Şerhu Sahîh-i Müslim b. Haccac* adlı eserinde Allah'ı mütekelliminin delilleri ile bilmek ve böylece inanmanın şart olduğunu kabul edenlerin Mutezile'nin çoğu ve asabımızdan olan Eşarîleri kelâmcıların da bir kısmı olduğunu ancak bunu açık bir hata olduğunu ifade etmektedir. Bk. Ebû Zekeriyya en-Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîh-i Müslim b. Haccac* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1972), 1/210-211.

[203] Kâdî Abdülcebbâr el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, ed. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 2010), 56.

[204] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 86.

aklî istidlal şart olmuş olsaydı hulefâ-yi râşidîn ya onların imanını kabul etmez ve onlardan cizye isterlerdi veya onlara bilgisi sağlam bir mütekellim gönderirlerdi de o âlim onlara kelâm ilmini, nazar ve istidlal yöntemini öğretmekle meşgul olurdu. Hâlbuki hulefâ-yi râşidîn onlardan iman edenin imanını geçerli kabul etmişti. Ayrıca zamanımıza ulaşana kadar tüm âlimler böyle kimselerin imanlarını geçerli saymışlardır. Her kim iman için aklî istidlali şart koşuyorsa o kimse peygambere, hulefâ-yi râşidîne ve müslüman âlimlere muhalefet etmiştir. Bu yolda olan kimseler bâtıldadırlar.[205]

Mengübers, bu meselede Mâtürîdîlerin orta konumda olduğunu şöyle belirterek, Eşarîlerle kendileri arasındaki ihtilafın, dağ başında yaşayıp daha önce kendisine tebliğ ulaşmamış bir kimse hakkında olduğunu söyler. O, böyle bir kimseye peygamberin varlığından haberdâr biri gelip bir peygamberin var olduğunu, elinde mûcizeler gerçekleştiğini haber verdiğinde, bu kişi de buna iman ederse bu kimsenin imanının geçerli olup olmayacağı konusunun iki ekol arasında ihtilaflı olduğuna işaret eder. Yoksa şehirlerde, köylerde, kasabalarda yaşayıp çarşı pazarda gezen kimselerin, kadınların ve akıl sahibi çocukların imanı konusunda İmam Eş'arî ile kendileri arasında bir ihtilafın bulunmadığını, aksine burada ihtilafın kendileriyle Mutezile arasında olduğunu söyler. İmam Eşarî ilk durumdaki imanın geçersiz olduğunu söylerken, Mutezile ikinci durumda belirtilen insanların taklid yoluyla imanlarını geçersiz kabul eder. Oysa Mâtürîdîler her iki durumda da takliden imanın geçerli olduğunu kabul ederler.[206]

Yine iman-küfür meselesinde Mengübers ehl-i kıblenin asla tekfir edilemeyeceğini ifade etmektedir. Yine zulmü aşikâr olsa da dinin asıllarını inkar etmeyen kimselerin de tekfir edilemeyeceğini ifade etmiştir.

Ehl-i kıbleden olan müslümanların tekfir edilemeyeceği görüşünü Ebû Hanîfe ve talebelerinden yaptığı nakillere dayandırmıştır. Günahkar emirlere ve valilere, onlar günahı emretmedikçe isyan edilmemesi gerektiğini ifade eden Mengübers, eğer gelen rivayetler sahih ise sahabeden bazılarının Haccac b. Yusuf'un[207] (ö. 95/714) arkasında namaz kıldıklarını, Haccac'ın her ne kadar zâlim olarak bilinse de insanlara hac menâsıkını yaptırması, hadleri uygulayıp namazları kendi kıldırması sebebiyle

[205] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 89.
[206] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 90-91.
[207] Zalim lakabıyla meşhur Emevî valisi. Bkz: İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/427-428.

kendisinden sonra gelen emir ve valilerden daha iyi olduğunu ifade etmektedir.[208] Ancak emirler eğer masiyete davet ediyorlarsa onlara asla itaat edilememesi gerektiğini vurgulayan Mengübers kendilerine itimad ettiği Ebû Hanîfe ve İmam Mâtürîdî'nin bu konudaki tavırlarını benimsemiştir.[209]

1.4.4. İmanda İstisna

Kişinin mümin olup olmadığı sorusuna "İnşaallah müminim" demesini ifade eden imanda istisna konusunu daha ziyade konu hakkındaki âyet ve seleften gelen nakillerle izah eden Mengübers, selefin düşüncesinde istisnanın yer almadığını söyler. Nitekim "*Ey iman edenler! Mümin kadınlar göç ederek size geldiklerinde –onların imanlarını Allah daha iyi bilmekle beraber– siz onları sınayın. Eğer mümin olduklarını anlarsanız, onları kâfirlere iade etmeyin*."[210] âyeti gereğince, imanın yeri kalp olduğu için, mümin erkekler kadınları sınadıklarında zahir olana itibar ettiler. Allah erkeklere imtihan etmelerinde inşallah kaydı koymadı, çünkü bu, kalpte olanın başkasına izharı için yapılmış bir imtihandır. Şayet kadınlar imanlarına istisna getirselerdi kendisinde şüphe bulunacağı için mümin erkekler kadınların imanı hakkında hüküm veremeyeceklerdi. Çünkü istisna gelecekte olması tevehhüm edilen şeyler içindir. İşte bu âyet imanında istisna eden kimsenin sözünü batıl saymaktadır.[211]

Yine Peygamber'in (sav), siyâhî bir köle kızın azat edilmesi için, onun Müslüman olup olmadığını anlamaya matuf imtihanı rivayet edilmiştir. Peygamber (sav) bu köleye Allah hakkında sormuş, köle kız da Allah'ı uluhiyyet ile peygamberi de risalet ile vasıfladığında Peygamber'in (sav) kızın efendisine "Onu azat et. Çünkü o müminedir." buyurmuştur.[212]

Dahası, icmânın temelini oluşturan ve şeriatı nakleden sahabe ve tâbiîn de hem kendilerini hem de peygamberlerine iman edenleri müminler ve müslümanlar diye

---

[208] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 531.

[209] İmam Ebû Hanîfe'nin Hz. Hüseyin'in (ra.) torunu Zeyd b. Ali'ye mâlî destek sağladığı bilinmektedir.Saffet Köse, "Zeyd b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/314; Yine İmam Mâtürîdî kendi döneminde yaşayan ve zulmü âşikar olan sultana adil diyen kimsenin küfre girdiğini ifade ederek, Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî'yi zalim devlet adamlarıyla ilişki içinde olduğu için kınamıştır. Bkz:Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/147.

[210] el-Mümtehine 60/10.

[211] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 480.

[212] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 480.

isimlendiriyorlar ve bu konuda hiçbir istisna getirmiyorlardı. İşte bu da istisnayı şart koşanlara karşı açık bir delildir.[213]

Daha sonra seleften nakillere geçen Mengübers Üstüvâî'nin *Kitâbü'l-İ'tikad*'ından ve diğer kitaplardan birçok rivayet aktarmıştır. Bu bağlamda Ebû Yusuf'tan aktarılan bir rivayet şöyledir: "Katâde Kûfe'ye gelmişti. İnsanlar ona soru sormaya başladılar. O da tek tek cevap veriyordu. Daha sonra Ebû Hanîfe ona gelerek 'Sen mümin misin?' diye sordu. Katâde de 'Evet inşallah.' şeklinde karşılık verdi. Ebû Hanîfe de bunun üzerine 'Yoksa sen İbrahim'in (as) dininden yüz mü çevirdin? Hâlbuki Allah '*Kendine cahilce kötülük edenden başka kim İbrâhim'in getirdiği dini reddeder?*'[214] buyurmuştur. Çünkü Allah İbrahim (as.) için şöyle buyurmaktadır; '*Rabbi 'Yoksa inanmıyor musun?' demişti. O da 'Aksine inanıyorum.' demişti.'*[215]. İbrahim (as.) inşallah kaydı getirmeden inanıyorum demiştir."[216]

2. İlâhiyyât

2.1. Allah'ın Varlığı

Mengübers ilâhiyyât konularına esasında tevhidin önemiyle başlar. Ona göre kelâm ilminin en önemli konusu ve yekûnunu oluşturan tevhid ve sıfatlar konusunun önce zikredilmesinin sebebi mükelleflere vâcip olan ilk hitabın bu olması, peygamber ve elçilerin tamamının tevhide davet etmesi, semâvî kitapların iniş sebebinin tevhid olması ve âlemin içerisindeki tüm mahlûkâtın, âlemin içerisine bırakılmış deliller ile tevhide şahitlik etmesidir. Tevhide pek çok âyetle istişhad getiren Mengübers, âyetlerin tefsirini İmam Mâtürîdî'nin *Te'vilât* adlı eseri üzerinden yapmaktadır. Sözgelimi "*Sizin O'ndan başka ilahınız yoktur*."[217] âyeti hakkında İmam Mâtürîdî'nin yorumunu aktarır: "Sizin için kat'î delil ve hüccetler ile ulûhiyyeti ve rubûbiyyeti ispat edilmiş başka hiçbir ilah yoktur."[218] İşte ona göre tevhidin anlaşılması ise ancak tevhide şehadet eden âlemin cüzlerinin anlaşılması ile mümkündür. Böylelikle Mengübers Allah'ın varlığını ve birliğini kanıtlamaya yönelik açıklamalara geçer. Bu amaçla o, klasik kelâm düşüncesinin

[213] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 480.
[214] el-Bakara 2/130.
[215] el-Bakara 2/260.
[216] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 483.
[217] el-A'râf 7/206.
[218] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 5/394; Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 136.

yerleşik delili olan ve âlemden hareket eden cevher-araz düalizmine dayalı hudûs deliline geçer.

Mengübers konuya önce kavramların tanımlamalarıyla girer. Buna göre âlem; Allah dışında mevcudâtın tamamına verilen bir isimdir. Âlem diye isimlendirilmesinin sebebi ise bir, kadîm, hay, semî, basîr, kâdir, alîm, müdebbir ve hakîm olan yaratıcının varlığına alâmet, işaret olmasıdır.[219] Âlem a'yân ve araz olarak iki kısımdır. A'yân da kendi içinde mürekkep olan cisim ve mürekkep olmayan cevher şeklinde iki kısımdır. Aslında a'yân, araz ve cevher şeklinde üçlü taksim de mümkündür.[220] Cevher usûlcülerin tarifine göre kendi başına ayakta kalabilen ve siyah-beyaz, hareket-sükûn gibi zıt sıfatları taşımaya kâbil öze denir. Cisim iki veya daha fazla cüzden oluşan mürekkebe denir.[221] Matematikçilere göre ise uzunluğu, genişliği ve derinliği olandır. Ancak sağlam görüş ilkidir.[222] Araz ise kelâmcılara göre yaratılmışlar için renkler, oluşlar, tatlar ve benzerleri gibi sabit olan sıfatların ismidir. Bazılarına göre ise cevher ile kâim olana denir. Yine var olması için bir mahalle muhtaç olan da denilmiştir.[223]

Arazların varlığı konusunda tüm akıl sahipleri ortak fikirdedir. Ancak âlemin yaratılmış olması görüşünden kaçmak için dehrîler ve sofistler arazların varlığını inkâr etmişlerdir. Mutezile'den de Ebû Bekir el-Esam[224] (ö. 200/816) da sofistlere muvafakat edip arazların varlığını inkâr etmiştir. Mengübers arazı inkâr edenlere karşı iki ayrı delil getirmektedir. İlki "Kim başkasına sövse onu kızdırır, methetse onu razı eder. Rıza ve kızgınlık söven ve övenin zâtına bağlı değildir. Rızası ve kızgınlığı kendisine de dönmez. Anlaşıldı ki arazları inkâr etmek zarûriyyatı ve görünenleri inkâr etmek kabilindendir."[225] şeklindedir. İkinci açıklaması ise daha çok Ebû Bekir el-Esam gibi müslüman olduğu halde inkâr edenlere yöneliktir. Mengübers şöyle demektedir: "İftiranın haddi nedir denirse seksen sopa, zinada ise yüz sopadır derler. Cevap verenin yüz sopanın seksen sopadan yirmi sopa daha çok olduğunu itiraf etmesi gerekir. Burada sayılan, sopayı vuran

[219] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 142.
[220] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 142.
[221] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 143.
[222] Matematikçilerin görüşü aynı zamanda Mutezile'nin görüşüdür. Ehl-i sünnet ise iki cüz bulunan bir cisme tek cüz bulunandan "daha büyük" (*ecsem*) denilebildiği için en az iki parçadan oluşur demişlerdir. Bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, 52.
[223] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 142-143.
[224] Yusuf Şevki Yavuz, "Esam, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/353-355.
[225] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 145.

veya kendisine vurulan değildir. Aynı şekilde vurma aleti olan sopa da değildir. Eğer dövmek –ki arazdır– varlığı yok denirse olmayan bir şey olmayan başka bir şeyden yirmi tane daha fazladır demektir ki, bunun yanlış olduğu, akıllılar bir tarafa, delilere bile gizli değildir."[226]

Arazların varlığına yönelik bu açıklamalardan sonra Mengübers arazların hudûsu konusuna geçer. O, arazların muhdes olduklarını şöyle açıklar: Bir cisim önce hareket edip sonra durduğunda durmak ve hareket etmenin biri var olduğunda diğerinin olmayıp o anda değiştiğini görmekteyiz. Bu şekilde his ve müşahede ile arazın muhdes olduğu anlaşılmış olur. Çünkü durmak ve hareket etmek yokluğu kabul edebilendir. Kadîm ise yokluğu kabul etmeyip varlığı zorunludur. Eğer bir şeyin varlığı zorunlu değilse o, ya varlığı mümkün olan veya varlığı imkânsız olandır. Sükûn ve hareketi de gördüğümüz için varlığı imkânsız değildir, o halde varlığı mümkündür ve muhdestir. Cisimleri (*a'yân*) de incelediğimizde onların muhdes oldukları ispatlanmış olan arazlardan ayrı kalamadıkları katî olarak bilinmektedir. Nitekim şayet cevher arazdan ayrı kalabilseydi ona tekaddüm edebilirdi. Hâlbuki cevher arazsız olamamaktadır. Daha önce ispat edildiği üzere arazlar hâdistir. Hâdisin önüne geçemeyen de hâdistir. Buna göre cevher de arazın önüne geçemediği (ondan önce var olamadığı) için cevher de hâdistir. Bu aşamadan sonra Mengübers dehrîlerin, filozofların ve tabiatçıların savunduğu âlemdeki bazı varlıkların kadîm olduğu görüşüne karşı nihaî yargıyı ortaya koyar: "Katî delillerden araz ve cevherlerin tamamının hâdis olduğu açık olunca; tabiatların, heyûlânın, dört unsurun, galaksi ve içerisindeki tüm burç ve gezegenlerin, güneş, ay, zaman ve boşluğun da hâdis olduğu sâbit olmuştur. Çünkü bunların tamamı cevher ve arazların içerisinde yer almaktadır."[227]

2.2. İlâhî Sıfatlar

Sıfatlar konusu mahiyeti itibariyle kendisinde en girift meselelerin barındığı, ihtilafın çok olduğu bir konudur. Öyle ki bazen aynı mezhebin müntesipleri arasında bile ciddi ayrılıklara sebebiyet veren sıfatlar konusuna Mengübers de oldukça çok önem

[226] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 145.
[227] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 149.

vermiştir. Nitekim onun *en-Nûrü'l-Lâmi'*sinde en çok değindiği ve üzerinde durduğu konu sıfatlar konusu ve alâkalı meselelerdir.

2.2.1. Zâtî Sıfatlar

2.2.1.1. Temel Zâtî Sıfatlar

2.2.1.1.1. Kudret

Kudret sıfatına "Allah'ı hiçbir şey âciz bırakamaz." cümlesiyle başlayan Mengübers, kayıp Gaznevî şerhinden "bu ifade fukahânın, Allah'ı, kudretinin mükemmel oluşu ile vasıflamasıdır." şeklinde bir nakil aktarmaktadır.[228] Âlimlerin (*fukahâ*) bu görüşlerini aklî ve naklî birçok delile dayandırdıklarını ifade eden Mengübers, aklî delilleri şöyle açıklamaktadır; "Var olan her şeyin varlığı ona bağlıdır. Var olanların onu âciz bırakması imkânsızdır. Çünkü acziyet eksikliktir. Eksiklik ise yaratılmışlığın emarelerindendir. Allah yokluğa götürmesinden dolayı kendisinde eksiklik olamayacak bir zâttır. Kadîmin yokluğu da imkânsızdır. Bu sebeple O, mahlûkatın eksik sıfatlarından münezzehtir. Çünkü acziyet kudretin zıddıdır. Kudret ile makdûrun varlığı gerçekleşir. Acziyette ise makdûrun varlığı mümkün olmayıp makdûr vücud bulamaz.[229]

Diğer taraftan şahit âlemdeki faillerin kudreti eksiktir. Çünkü onlar gücünü başkasından almaktadırlar. Başkası kendisine ne kadar güç imkânı veriyorsa onlar ancak o kadarına güç yetirebilirler. Bu sebeple onların fiilleri kudretlerinin mahallini asla aşamaz. Çünkü onlar zâtları gereği değil, bir başkası nedeniyle kâdirdirler. Oysa gâib âlemdeki fâil zâtı gereği kâdirdir. Mükemmel kudret sahibidir. Çünkü kudreti zâtî ve ezelîdir. Madumu yoktan var etmeye kudreti yeter. Çünkü kudreti sonsuz ve ezelîdir. Bu kudret ile âlemi hiçbir asıl ve örneği olmaksızın yoktan var etmiştir. Gökler ve yerler gibi aslı olmaksızın yoktan da var edebilir, insan gibi var olan bir nutfeden de var edebilir.[230]

Görünen âlemden de Allah'ın kudreti hakkında birçok örnek getiren Mengübers, göğün yukarıya doğru bir askı ve aşağıya doğru direkleri olmaksızın havada durmasının oldukça hayret verici olduğunu ifade ederek, insanoğlunun doğduğundan beri sürekli göğün bu hâlini görüp alışkın olmasalardı kesinlikle bu acayip durumdan ötürü akıllarını

[228] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 164.
[229] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 165-166.
[230] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 164-165.

kaybedeceklerini söyler. Bir diğer örnekte ise bulutları gündeme getiren Mengübers, aynı şekilde bulutların da ne yerden ne de gökten bir bağı ve direği olmayıp havada ve boşlukta durmasının Allah'ın kudretinin boyutlarına işaret ettiğini belirtir. Çünkü yaratılanların tamamı bir hardal tanesini veya bir tüyü havada tutmak isteseler bile buna asla güç yetiremezler."[231]

2.2.1.1.2. İrade

Mengübers konuya Gaznevî'nin kayıp *Tahâvî Şerhi'*nden ve Nesefî'nin *Tebsıra'*sından irade hakkında "Fukahânın 'yalnızca onun irade ettiği olur' sözü, Allah'ın dışındaki tüm mevcudâtın yaratılması, Allah'ın tekvini ve iradesiyledir. Onun dışında başkası bir şeyi yoktan var edemez. Çünkü onun dışında yaratıcı yoktur. Bunun delili de âlemin tüm cüzlerinin bir kadîm tarafından yaratıldığına daha önce ifade edilen dair katî delillerdir."[232] şeklinde bir nakille girerek kâinatın varlığının Allah'ın irade sıfatına delâlet ettiğini vurgular.

Konunun girişinde Mengübers irade sıfatının varlığını âyetlerden hareketle temellendirir. Nitekim "*O dilediğini yapar.*"[233] ve "*Dilediğine hükmeder.*"[234] âyetlerinde Allah kendisini meşiet ve irade ile vasıflamaktadır. Bu da iradenin hakiki olarak sabit olduğunu gösterir. Zira bir sıfatın mecazî olarak var olması –böyle bir şey eksiklik olduğu için– imkânsızdır. Nitekim kadîm olmanın şartı ise kemal sahibi olmaktır.[235]

Mengübers'e göre Allah'ın irade sıfatı mefulün diğer yönleri ile değil de bir yönü ile tahsis edilmesini gerektiren manayı ifade etmektedir. Şayet irade olmasaydı mefullerin tamamı (yaratılanlar) aynı vakitte, aynı şekilde ve aynı vasıflarda olmaları gerekirdi. Mefuller bir benzerlik ve peşpeşelik üzere belli bir nizam ve uyumla birlikte, üstün hikmetin gerektirmiş olduğu farklı şekiller ve ayrı sıfatlara göre ortaya çıkınca failin irade ile vasıflanmış olduğu anlaşılır. Çünkü eğer irade olmasaydı bir mefulün yaratılacağı iki vakitten biri diğerinden, iki şekilden biri diğerinden, iki sıfattan biri diğerinden daha

---

[231] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 167.
[232] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 172. Krş. Nesefî, *Tebsıra*, 1/307-308.
[233] el-Hac 22/18.
[234] el-Mâide 5/1.
[235] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 177.

öncelikli olamazdı. Aynı şekilde nasıllık ve ne ne kadarlık içinde kendi içlerinde bir tercih yapılamazdı.[236]

Öte yandan Mutezile'den Nazzam, Ka'bî ve hocası Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât gibi kelâmcıların Allah'ın irade ile vasıflanamayacağı, çünkü iradenin şehveti ifade ettiği, eğer Allah'ın irade sıfatı olursa şehveti olacağını, bunun da asla caiz olmadığı görüşünü aktaran Mengübers, bu görüşü, bunun Mutezile'nin sıfatları iptal edebilmek için dayandıkları bir göz boyama ve aldatma olduğunu ifade ederek eleştirir. Mengübers bu reddini şöyle delillendirmektedir; "Şehvet husûsî bir iradedir. Bu ise isteyen için bir faydanın barındırdığı iradedir ki, Allah hiçbir şey ile faydalanmaz. O halde O'nun iradesi bir şeyi arzulamaktan dolayı değildir. Aksine onun iradesi rabliğine dair bir sıfattır. Allah'ın iradesinden mahlukâtın iradesi gibi bir durum anlaşılmamalıdır. Bu aynı onun fiili, ilmi ve diğer sıfatlarında herhangi bir benzerlik olmaması gibidir. Çünkü görünen âlemde ilim kalbe itibar ile oluşur, fiilde âlet ve çözüm ile gerçekleşir. Allah ise böyle manalardan münezzehtir."[237]

Diğer taraftan Mengübers irade sıfatının şümulluğunu da vurgular. Ona göre katî deliller mahlûkatın Allah'ın iradesi, tahliki ve tekvini ile ortaya çıktığını göstermektedir. O halde bu yaratılanlar ister hayır ister şer, ister güzel ister çirkin olsun Allah'ın iradesi ile var olmuştur ki, bu da Ehl-i sünnet'in görüşüdür. Bu aşamada Mengübers Mutezile'nin Allah'ın bizim fiillerimizden hikmeti ve taati irade edip, masiyet ve çirkin olanı irade etmediği görüşünü hedef alır. O, her yaratılan şeyin, hangi vasıfta olursa olsun, Allah'ın iradesi ile yaratıldığını vurgular. Eğer bu yaratılan şey taat ise Allah'ın meşieti, iradesi, rızası, emri, kaza ve kaderi ile yaratıldığını, şayet bir masiyet ise o halde Allah'ın meşieti, iradesi, kaza ve kaderi ile yaratıldığını, mamafih bunda Allah'ın emri, rızası ve muhabbeti olmadığını söyler. Çünkü Allah'ın muhabbeti ve rızası sadece onun katında güzel görülen işlere dönmektedir.[238]

Son olarak Mengübers, Kerrâmiyye'nin meşîet ile irade arasında ayırım yaparak meşietin Allah'ın ezelî sıfatı, iradenin ise Allah'ın zâtında hâdis bir sıfat olduğu şeklindeki görüşlerini eleştirir. Ona göre irade ve meşiet, Kerrâmiyye hariç, tüm

[236] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 164.
[237] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 176.
[238] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 291.

kelâmcılara göre aynı anlamı ifade etmektedir ki, İmam Mâtürîdî de böyle söylemektedir.[239]

2.2.1.1.3. Hayat

Mengübers'e göre Allah'ın hayat sahibi olduğu zaten aklen bilinir. Yani hayat sıfatı tüm sıfatlardan önce aklen ispat edilen sıfattır. Çünkü şayet hayat sıfatına sahip olmayanın diğer sıfatlarla vasıflanması tasavvur edilemez. Nitekim şâhid âlemde hayat sahibi olmak ancak ihtiyârî fiiller yapabilmek ile açıklanır. Bu fiiller var olduğunda o kimsenin hayat sahibi olduğunda hiçbir şüphe kalmamaktadır. Şüphe duyan varsa o kimse sofist cahillerden kabul edilir. Sağlam bir fiil ile nasıl onu yapanın kâdir ve âlim olduğuna hükmediliyorsa aynı şekilde hay olduğuna da hükmedilir.[240] Bu doğrultuda Mengübers, İmam Mâtürîdî'nin "*O, hayydır ve O'ndan başka ilah yoktur*."[241] âyeti hakkındaki yorumunu iktibas eder: "… el-Hayy'ın manasının aslı Allah'a övgü ve senâda son, doruk noktası ve kemali olmasıdır. Burada sağlam bir fiilin ancak hay, kâdir, alîm, semî, basîr ve hakîm olandan sâdır olabileceğine işaret vardır. Bunu bilmek sanki bedîhî ve zarûrî bilgiler gibidir. Hatta akıl sahibi kimselerin tamamı, nakışlı ipek işleyen, mükemmel resimler yapan, yüksek binalar diken, yüzen gemiler yapabilen, düzgün şekillerde odun parçaları kesen kimsenin ölü, âciz ve câhil biri olabileceğini söyleyen kimse için ya ahmak ve tedavisi mümkün olmayan deli olduğunu söylemişler ya da inat ve büyüklenme içerisinde olduğuna hükmetmişlerdir."[242]

Mengübers hayat sıfatının varlığını ilim ve kudret sıfatlarının varlığı üzerinden temellendiren bu yaklaşımı sıklıkla tekrarlar ve bunun bağlı olduğu geleneğin yaklaşımı olduğuna işaret eder: "Ashabımızdan bir cemaat hayatı genellikle ilim ve kudret ile ispat etmişlerdir. Çünkü bu iki sıfatın var olma şartı hayat sıfatıdır. Çünkü ölüm ve donuk olmak kudret ve ilmin zıddıdır. Katî deliller hayat sıfatının ispatının kemal sıfatların ispatında asıl olduğunu bildirmektedir. Çünkü hayat sıfatını neyfetmede, sem', basar, ilim, kudret ve irade sıfatlarını nefyetmek, zât-ı bârîyi kemal sıfatlardan soyutlamak

---

[239] Mengübers en-Nâsırî, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 292; Nesefî, *Tebsıra*, 2/90.

[240] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 185-187; Aynı ifadenin oldukça benzerini kendisinden sıklıkla kaynak aldığı Ebu'l Muîn en-Nesefî'de de görmekteyiz. Bkz: Ebü'l-Muîn Meymun en-Nesefî, *et-Temhîd li'kavâidi't-Tevhîd*, thk. Ali Tarık Ziyat Yılmaz (Ankara: TDV İsam Yayınları, 2021), 67.

[241] el-Mü'min 40/65.

[242] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 186.

arındırmak vardır ki, böyle bir şey kadîm için bu muhaldir."[243] Bunun akabinde Mengübers hayat sıfatı olmaksızın da kudret ve ilim sahibi olunabileceğini söyleyen belli fırkaların görüşlerini aktarıp tek tek değerlendirir. Bu bağlamda kudret ve ilim sıfatlarının varlığı için hayat sıfatının şart olmadığını, bu iki sıfatın ölülerde ve cansız cisimlerde de bulunabileceğine cevaz veren Mutezile'den Ebü'l-Hüseyin es-Sâlihî'yi kudretin olmasa da kudretin ardından oluşan durumların ölüm ile birlikte bulunabileceğini söyleyen Kerrâmiyye'yi[244] zikreder. Ona göre, görünen âlemdeki düzenli ve harika işlerin asla bir ölü ve âcizden meydana gelemeyeceği konusunda akıllı kimselerin ittifakı bunlara cevap olarak yeterlidir.[245]

Sonuç olarak Mengübers Allah'ın hayy, âlim, kâdir, işiten ve gören olmasının gerekli olduğunu belirtir. Hatta ona göre Allah'ın bunlarla vasıflanması caizdir demek bile yeterli olmayıp vâcip denilmesi gerekir. Haddizâtında âlemin hakiki olarak ve hikmet üzere yaratılmış olduğunun kabulü ancak sıfatların Allah için vâcip oluşuyla mümkün olacaktır. Öyle görünüyor ki, Allah hakkında vücûp kavramının kullanılmasının rahatsızlığa yol açacağının farkında olan Mengübers burada bir açıklama yapma ihtiyacı hisseder. Ona göre Mutezilîlerin sıklıla kullandıkları "vücûb alellah"[246] kavramı yerine Mâtürîdî âlimleri, bir başkasının Allah'a herhangi bir şeyi icap edemeyeceği ve böyle bir şeyin Allah'a karşı edepsizlik olduğundan hareketle, bu tür olguları hikmetin gerektirmesi sebebiyle "vücûb minallah"[247] kavramını kullanmıştır.[248] İşte Mengübers de kemal sıfatların Allah'ın zâtı gereği bu şekilde vâcip olduğunu ifade eder.

---

[243] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 191-192.

[244] Bk. Nesefî, *Tebsıra*, 1/190.

[245] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 213-214.

[246] Salih Sabri Yavuz, "Vücûb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/135-136.

[247] *Şerhu'l-Akâid* sahibi Teftâzânî "peygamber göndermekte hikmet vardır" ifadesini şerh ederken "burada peygamber göndermenin vâcip olduğuna bir işaret vardır. Yalnız buradaki vücup –Mutezile'nin dediği gibi– bir şeyin Allah üzerine vâcip olması anlamında değil; maslahat ve hikmeti haiz olması bakımından gereklidir anlamındadır. Bu, bazı kelâmcıların –Eşarîlerin cumhuru– iddia ettiği gönderilmesi de gönderilmemesi de caiz olan mümkün bir iş de değildir." demektedir. Bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, 160; Teftâzânî'nin şerhi üzerine *Nibras* isminde bir şerh kaleme alan Abdülaziz el-Ferhârî de (ö. 1239/1823) Teftâzânî'nin bu ifadelerini şöyle izah etmiştir; "Hâsılı buradaki vücup âdîdir. Yani ilâhî âdet hep peygamber göndermek üzerine devam etmiştir. Çünkü hikmet bunu gerektirmektedir. Yâni gerçekleşme tarafı -terk etmesinin caiz olması ile beraber- ağır basmıştır. Mâtürîdîler bu vâcipliği itiraf etmektedirler. Ancak edebe riayet etmek için Mutezile ile lafzen ayrılarak "Bu, Allah'ın kendisinden (vâcip min'ellah) bir vâciptir yoksa kendisine değil (vâcip ale'llah)" dediler. Bk. Ferhârî, *en-Nibras* (İstanbul: Dar'ul Yasin, 2012), 574.

[248] Ebu'l-Muîn en-Nesefî *Tebsıra*'da şöyle demektedir; " Akıl iyiyi ve kötüyü bilmede âlettir, nimet verene şükretmen vâciptir diyenler peygamber göndermenin vâcip olduğunu söylediler. Bu vâciplikten

2.2.1.1.4. İlim

Mengübers ilim sıfatı bağlamında özellikle Gulât-ı Şia'dan Hişâm b. el-Hakem[249] (ö. 179/795) ile Mutezile'den Hişâm b. Amr'ın[250] (ö. 218/833'ten önce) Allah'ın zâtının dışında ilmi olmadığından hareketle ilmin maduma taallukunu kabul etmemelerini tartışma konusu yapar. Mengübers bu görüşe karşı çıkarak ehl-i hakkın ve kelâmcıların tamamının madumun malum olmaktan çıkarılmasının aklî delillerle çelişeceğini söylediklerini nakletmektedir. Bunun aynı zamanda dinin kaidelerini iptal etmeye götürdüğünü söyleyen Mengübers, bunu ispat sadedinde şöyle demektedir: "Fiilin sağlam ve düzgün oluşu o fiili meydana getiren failin ilmine delalet eder. Akl-ı selim kimseler ilmi olmayan birinden düzgün bir resmin veya mükemmel bir sanatın meydana gelmesini bekleyen kimseleri cahil kabul etmektedir. Çünkü failin sağlam bir iş ortaya koyabilmesi için –bu işi, ona yönelik bilgisine göre yapacağından– ilminin fiil oluştuktan sonra değil, daha fiil ortaya çıkmadan bulunması gerekir. Oysa madumu bilmeye cevaz vermeyen kimse mükemmel işlerin ve sağlam fiillerin ilmi olmayan bir failden ortaya çıkabileceğine cevaz vermektedir. Bu ise aklen muhaldir. Ayrıca Kur'an'da nice âyette henüz olmayan fiilerin (madumun) Allah tarafından haber verildiğini göstermektedir."[251]

2.2.1.2. Sıfatların Ezelî Oluşu

Tahâvî'nin "Allah mahlûkatı yaratmadan önce de sıfatları ile beraber kadîmdi, mahlûkatın yaratılmasıyla daha önce var olmayan bir sıfatı da ortaya çıkmadı."[252] ifadesini şerh sadedinde Mengübers kendisine çoğu yerde kaynak olarak kullandığı Gaznevî'den şunu nakletmektedir: "Fukahâ bu sözle Allah'ın henüz vasfeden kimseler vasfetmeden önce de tüm sıfatları ile muttasıf olduğunu kastetmektedir. Yani Allah isimleri, hayat, kudret, ilim, irade, meşiet, işitme ve görme gibi zâtî sıfatları ve tahlik, tekvin, icad, ihdas, ihya, imâte gibi fiili sıfatları ile muttasıftı. Ona ait tüm sıfatlar ezelde

başkasının Allah'a vey Allah'ın kendisine bir işi vâcip kılmasını kastetmiyorlar. Onlar bunun gerçekleşeceğinin kesinliğini kastediyorlar. Buradaki vücub aslında bu lafız ile zikredilenin varolmasının tekidi için kulanılmıştır. Bu da hikmetinin gerektirmesinden dolayıdır. Çünkü hikmetin gerektirdiğinin vücuda gelmemesi imkânsızdır. Bk. Nesefî, *Tebsıra*, 2/453.

[249] Ca'fer es-Sâdık ve oğlu Mûsâ el-Kâzım döneminde İmâmiyye kelâmının en önemli temsilcisi. Bk. Mustafa Öz, "Hişâm b. Hakem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/153-154.

[250] Mutezile'nin Basra ekolü kelâmcılarından. Bk. Cihat Tunç, "Hişâm b. Amr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/151-152.

[251] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 216-217.

[252] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 210.

O'nun zâtı ile kaimdir. Ezelde var olacağı bilinen eşyanın neticeleri kendi vakitlerine ertelenmişti. Eserin ortaya çıkışının müessirden sonra olması ise katî deliller ile sabittir. Bu, Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf, Muhammed b. Hasan, Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Şâfiî (ö. 204/820), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve diğer Ehl-i sünne ve'l-cemâ'a'nın mezhebidir."[253] Mengübers bu ifadeyi alıntılayarak, tüm sıfatlarla birlikte Mâtürîdî mezhebinin fiili sıfatların da ezelî olduğu yönündeki görüşünü takrir etmektedir. Ayrıca bu görüşün Ebû Hanîfe'yle birlikte var olduğu savunulmaktadır. Nitekim bu husus Ebû Hanîfe'nin *el-El-Fıkhu'l-Ekber*'inde Tahâvî'nin ibarelerine benzer şekilde şöyle geçmektedir: "Allah'ın zâtî sıfatları; hayat, kudret, ilim, sem', basar ve irâde sıfatlarıdır. Fiilî sıfatlar ise, tahlik (yaratma), terzik (rızık verme), inşâ (yapma), ibdâ (örneksiz yaratma), sun' (sanatla yaratma) ve diğer fiilî sıfatlardır. Allah, sıfatları ve isimleri ile var olmuş ve var olacaktır. O'nun isim ve sıfatlarından hiçbiri sonradan olma değildir, O ilmiyle daima bilir, ilim O'nun ezelde sıfatıdır. O kudretiyle daima kadirdir, kudret O'nun ezelde sıfatıdır. Kelâm ile konuşur, kelâm O'nun ezelde sıfatıdır. Yaratması ile daima yaratıcıdır, yaratmak O'nun ezelde sıfatıdır. Fiili ile daima fâildir, fiil O'nun ezelde sıfatıdır. Meful ise mahlûktur. Yüce Allah'ın fiili ise mahlûk değildir. Allah'ın ezeldeki sıfatları mahlûk ve sonradan olma değildir. Allah'ın sıfatlarının yaratılmış ve sonradan olduğunu söyleyen yahut tereddüt veya şüphe eden kimse Allah'ı inkâr etmiş olur."[254]

Mengübers, Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf ve Muhammed b. Hasan'ın sıfatların ezelî ve bâkî olduğunu açıkça ifade ettiklerini belirterek sıfatların ispatı ve ezelîliği konusunda Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin izlediği metodu takip etmektedir. Hatta bu bağlamda o, görüşüne otorite sağlamak amacıyla şöyle der: "Ebû Hanîfe hicrî 80 senesinde doğmuş, bir kısım sahabeye yetişip onlardan hadis rivayet etmiştir. Tâbiînle beraber fetva veren Ebû Hanîfe, Şa'bî (ö. 104/722), Atâ (ö. 114/732) ve Tâvus (ö. 106/725) ile münazaralar yapmıştır. Fıkhı ilk tedvin edip bu ilimde kitaplar yazan ve tertip eden odur."[255] Zira Allah şeriatı koruyacağı yönünde teminat vermiştir ve koruyacağına yönelik teminat verdiği şeriatta da ilmi ilk defa tedvin eden kimsenin hak dışında olması imkânsızdır. Nitekim Ebû Hanîfe'nin usûlünü dikkatli araştıran kimsenin onun usûlünü kesin delillere ve

[253] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 211.
[254] Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 53.
[255] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 243-244.

burhana dayandırdığını görecektir. "Ebû Hanîfe ve ashabı sıfatların ezelî, bâkî ve dâimî olduğunu açıkça söylemektedir. Zaten bu da Ehl-i sünne ve'l-cemâ'a'nın görüşüdür."[256]

Öte yandan Mengübers Allah'ın sıfatlarının vâcip mi mümkün mü olduğu konusuna da kısaca değinir. Aslında bu konu Ehl-i sünnet içerisinde ihtilaflıdır. Mütekaddim dönem Hanefî âlimleri sıfatlar hakkındada vâcibü'l-vücûd derken, Teftâzânî ile birlikte vâcib li-gayrihî görüşü meşhur olmuş[257] ve müteahhirler bu görüşü daha fazla tercih etmişlerdir. Oldukça girift olan bu konuda Ehl-i sünnet içerisinde birçok görüş ortaya atılmıştır.[258] Mengübers'in tercihi ise tafsile girmeksizin sıfatların vâcibü'l-vücûd olduğu görüşüdür.[259]

2.2.1.3. Zât-Sıfat İlişkisi: Sıfatların Zâtın Ne Aynı Ne Gayrı Oluşu

Allah'ın tüm kemal sıfatlarla muttasıf olduğunu söyleyen Mengübers, "Allah'ın hayat sıfatı vardır ve bu Allah'ın zâtı ile kâimdir, ilim, kudret, sem', basar ve diğer sıfatları da böyledir. Sıfatlar için o zâttır veya o zâtın gayrıdır denilemez. Aksine sıfatlar başlangıç ve son olmaksızın ezelden ebede kadar zâta bitişen manalardır."[260] diyerek sıfatların zâtın ne aynı ne de gayrı olduğunu, zâta zâit manalar olduğunu ifade eder ve Mâtürîdî mezhebinin mütekaddim âlimlerinin de bu görüş üzere olduklarını ekler.[261]

Bu yönüyle Mengübers zât-sıfat ilişkisi hakkında klasik Sünnî bakış açısını kabul etmektedir. Pek tabi bu yaklaşım ilk etapta sıfatların reel varlığını gerektirdiği için Mutezile açısından kabul edilmeyecek sonuçlara yol açmaktadır. Bu nedenle Mutezile sıfatların varlığını reddetmektedir. Mengübers Mutezile'nin sıfatların olmadığını idda

---

256 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 243-244.

257 Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, 80-81.

258 Sıfatların zât ile ilişkisi oldukça karmaşık meselelerden biri olup, konu hakkında Ehl-i sünnet içerisinde de birçok görüş ortaya çıkmıştır. Mâtürîdî mezhebinin mütekaddim dönem âlimleri "Allah zâtı ve sıfatları vâcip ve kadîmdir" diyerek sıfatları ayrıca vâcip veya mümkin ile vasıflamaktan kaçınmışlardır. Hanefî fakihlerinden Hamîdüddin ed-Darîr (ö. 1268/ 666) sıfatların vâcibü'l-vücûd olduğunu açıkça ifade etmiştir. Fahreddin er-Râzî'ye kadar Eşarîler de sıfatları zâttan ayrı konuşmaksızın Allah sıfatları ile birlikte vâcip ve kadîmdir görüşündedirler. F. er-Râzî sıfatları kendi başına düşündüğümüzde zâtlarında mümkün olduğunu ifade etmiş, Teftâzânî de bu görüşü savunmuştur. Bunun dışında İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) son dönemlerinde sıfatların zâtın aynı olduğunu ifade etmiştir. Bu görüş Ehl-i sünnet'in sıfatlar hakkındaki ilk iki görüşünden oldukça uzak olup Mutezile'nin görüşüne oldukça yakın gözükmektedir. Daha geniş bilgi için bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, 80-81; Hüsâmeddin Hüseyin b. Ali es-Siğnâkî, *et-Tesdîd fî Şerhi't-Temhîd* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2020), 1/116; Abdurrahman Molla Câmî, *ed-Dürretü'l-Fâhira* (Kahire: Mektebetü's Sekâfiyyeti'd Dîniyye, 2002), 20.

259 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 241.

260 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 223.

261 Bk. Nesefî, *Tebsıra*, 1/200.

ederken şu gerekçeleri dayandıklarını belirtir: "Eğer sıfat zâtın kendisi değilse zâtın gayrısıdır. Ezelde farklı şeylerin var olduğuna hükmetmek ise tevhide aykırıdır. Sıfatların ezelî olduğuna hükmetmek kadîmlerin varlığına hükmetmektir. Bu ise caiz değildir. Şayet sıfat varsa bâkî olması gerekir. Sıfatın var olmasının başka bir sıfata bağlı olduğuna hükmetmek kabul edilemez."[262]

İşte Mutezile'nin bu iddiasına karşı Mengübers, Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin getirmiş olduğu delilleri[263] ihtisar ederek cevap verir: "Ehl-i hak için nastan katî deliller mevcuttur. '*Fakat Allah sana indirdiğine, onu ilmiyle (ilminin bir eseri olarak) indirdiğine şahitlik eder.*'[264], '*Bilin ki Kur'ân ancak Allah'ın ilminin eseri olarak indirilmiştir.*'[265], "*Şüphesiz rızkı veren, sarsılmaz gücün sahibi olan yalnızca Allah'tır.*'[266] şeklindeki bu açık ve muhkem âyetlerde Allah kendisi için ilim ve kuvvet sıfatlarını ispat etmiştir. Mutezile ise buna karşı çıkmaktadır. O halde onlar kendi düşünceleri ve zorlamaları sebebiyle Allah'ı Allah'tan daha iyi bildiklerini iddia etmektedirler. Bunun yanlış olduğu çok açıktır. Bunun yanında lügat ve dil bilginleri için "Allah âlim değildir" ifadesi ile "Allah'ın kendisine ait bilgisi yoktur" cümlesi arasında, "Allah birşeye kâdir değildir" cümlesi ile "O'nun kudreti yoktur" cümlesi arasında herhangi bir farklılık bulunmamaktadır. Mutezile ise bunu söylemektedir. Üstelik bunu gerçek tevhid görüp kendilerini de ehl-i tevhid diye isimlendirmektedirler. Hâlbuki bunu işiten herkes bu sözü söyleyeni hemen tekfir eder ve çelişki içinde olduğuna hükmeder."[267]

Ayrıca lafızlar biri hakkında söylenir ve manaları murad edilirse bu, lakap veya isim olur. Medih sıfatlarını böylece kılmak ve iştikakın kaynağını almaksızın söylemek bir nevi istihzâ ve alay etmektir. Örneğin kör olan biri basîr diye adlandırılır. Zenci ise beyaz diye adlandırılır. Her kim peygamberlerin ve salih kimselerin Allah'ı alay yolu ile isimlendirdiğini düşünürse o, Allah ve Resûlünü hakkıyla tanımamaktadır. Yine Mutezile'nin dediğine göre Allah'ın kullarına kendisini bu isimlerle övmelerini emretmesi de kendisiyle alay etmelerini emretmesi demektir. Buna izin verenin kâfir

---

[262] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 224; Mutezile'nin bu düşüncesi hakkında geniş bilgi için Bk. Rükneddin İbnü'l-Melâhimî el-Harezmî, *el-Fâik fî Usûli'd-Dîn* (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâik'il-Kavmiyye, 2010), 109.
[263] Nesefî, *Tebsıra*, 1/201-202.
[264] en-Nisâ 4/166.
[265] Hûd 11/14.
[266] ez-Zâriyât 51/85.
[267] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 224-225.

olacağında hiç şüphe yoktur. Eğer sıfatları söylediğimizde bu lafızlarla zâtı kastediyorsak, "Allah âlim, kâdir, semî ve basîrdir" dememiz de "Allah zât, zât, zât ve zâttır" demek olur ki bunda hiçbir fayda yoktur.[268] Ona göre Mutezile Kur'ân'daki âyetleri kendi mezhebine hamlederek nefislerinin hevasına göre yorumlamaktadır. Hâlbuki aslolan Kur'ân âyetlerini mezhebe hamletmek değil, mezhebi Kur'an'a hamletmektir.

Bu yönüyle Mengübers'in Mutezile'ye getirmiş olduğu bu cevaplarda daha çok lafza dikkat çekip lügatçilerin kabulleri üzerine bir istidlâl mantığı yürüttüğü söylenebilir. Nitekim Ehl-i sünnet kelâmcılarının sıfatların varlığı konusunda Mutezile'ye cevapları da ekseriyetle lafızlardaki iştikakın kaynağı üzerinden olmuştur.[269]

Mengübers *Tebsıra*'yı kaynak alarak Mutezile ile oldukça uzun münazaraya giriştikten sonra şunu ifade etmektedir; "Mutezile hayat, ilim, kudret, sem', basar ve iradeyi nefyetmek suretiyle kardeşleri olan felsefecilere muvafakat edip kıdemlikte hay, kâdir, âlim, semî' ve basîr olmayan sadece zâtı ispat etmek istemektedirler. Ancak Kitap ve mütevatir sünnette gelen delilleri inkâr etmekten ötürü kılıç korkusuyla bunu açıkça yapacak cesaretleri bulunmamaktadır. Zâhirde onlar bu isimleri Allah için söyleyip, hayat, kudret ve ilmi nefyederek Allah'ın hay, kâdir, semî' ve basîr olmasını nefyetmekle maksatlarına ulaşmışlardır. Onlardan bazıları maksatlarının bu olduğunu açıkça söylemektedir."[270]

Öte yandan sıfatların reel varlığının kabulünün Allah'tan başka kadîm varlıkların mevcudiyetini kabul etmek olacağı, dolayısıyla da şirk olacağı yönünde karşı bir iddianın farkında olan Mengübers, bu görüşe karşı Sıfatiyye'nin[271] şu görüşüyle cevap verir: "Biz sıfatlar kendi zâtları ile kaimdir demedik ki Mutezile'nin dediğine varsın. Biz, Allah,

---

[268] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 228.

[269] Allah'ın bir kısım sıfatları vardır. Nitekim geride de Allah'ın âlim, diri ve kâdir olduğu sabit olmuştu. Bilindiği gibi bütün bu sıfatlar vâcibü'l-vücûd mefhumu üzerine zait manaların varlığını gösterir. Bunların hepsi müteradif lafızlar da değildir. Ayrıca müştak bir kelimemin bir şey için kullanılması söz konusu kelimenin mastarının/me'hazu'liştikakının de sübutunu gerektirir. Dolayısıyla Allah için ilim, kudret ve hayat gibi sıfatlar da sabit olur. Yoksa Mutezile'nin ileri sürdüğü gibi, Allah âlimdir; ama onun ilim sıfatı yoktur, kadirdir; ama onun kudret sıfatı yoktur, diyemeyiz. Zira bunun imkânsızlığı apaçık ortadadır. Bu tıpkı "filan şey siyahtır; ama siyahlığı yoktur" demek gibi anlamsızdır. Üstelik naslarda Allah'ın ilim ve kudret gibi sıfatlara sahip olduğu açıkça belirtilmiştir. Bunun gibi Allah'ın o mükemmel fiilleri onun sadece Âlim ve Kadir diye isimlendirilmesine değil, bunun yanında ilim ve kudret gibi sıfatlarının varlığına da delalet eder. Bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, 78.

[270] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 243.

[271] İlâhî sıfatların Allah'a nisbetini benimseyenlere verilen ad. Bkz: İlyas Çelebi, "Sıfâtiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/503-505.

sıfatları ile kadîmdir, sıfatları onun zâtı ile kâimdir diyoruz. Kadîm var olmakta öne geçendir yani varlığının başlangıcı olmayandır. Biz her sıfat Allah'ın zâtı ile kaim ve kadîmdir diyoruz. İşitenin zihnine her kadîm kendi zâtı ile kaimdir ve ilâhî sıfatlar ile muttasıftır gibi bir vehim gelmesin diye mutlak olarak kadîmlerin var olduğuna hükmetmiyoruz. Biz, bu sebeple Allah sıfatları ile kadîmdir diyoruz. Sıfatlara kadîm dendiği zaman her defasında zâtı ile kaim olan kadîm yalnızca Allahtır, onun kemal sıfatları vardır ve her sıfat Allah ile kaimdir demek gerekmektedir."[272]

2.2.2. Fiilî Sıfatlar

Allah'ın âleme ve insan yönelik fiillerini ifade eden fiilî sıfatlar konusu Mâtürîdîlerin Mutezile yanında özellikle Eşarîlerle de fikir ayrılığına düştüğü bir konudur. Mutezile sıfatların tamamı için zâtın aynı veya bazı sıfatlar için hâdis sıfatlar demelerinin yanında Eşarîler de fiilî sıfatların hâdis olduğunu veya taalluk ve itibar olduğunu savunmaktadırlar. Oysa Mâtürîdîler böyle bir ayrıma gitmeyerek tüm sıfatların Allah ile birlikte ezelî olduğunu savunmaktadırlar.

Mengübers, Tahâvî'nin "Allah mahlûkatı yarattığında hâlik ismini, beriyyeyi yarattığında bârî ismini kazanmış değildir. O'nda merbûb olmaksızın rubûbiyyet manası, mahlûk olmaksızın da hâlik manası sabittir." ifadesini Ebû Hafs el-Gaznevî'den alıntı yaparak açıklar. Buna göre Gaznevî şöyle demektedir: "Ebû Hanîfe ve ashabı bunu tekrar tekrar anlatmışlardır. Allah ezelî olarak hâlik olup kemal sıfatlar ile muttasıftır. Kemal ve medih sıfatlarından hiçbirinden ayrık değildir. Çünkü bu sıfatlardan ayrı kalması nâkıs olmayı ve âlemi yaratmak ile bu sıfatları elde etmeye ihtiyacı gerektirir. Yüce Allah bundan münezzehtir."[273] Bu yönüyle Gaznevî Allah'ın ezelde bu sıfatlardan tecrit edilmesinin O'nun hakkında eksiklik doğuracağını dile getirmekte, bu sebeple de bu sıfatların ezelî olması gerektiğini vurgulamaktadır. Nitekim Mâtürîdî âlimlerinin neredeyse tamamı fiili sıfatların ezelî olduğunu ispat etmektedirler. Mâtürîdîler arasında fiilî sıfatlar konusunda iki görüş yer etmiştir. İlk görüş İmam Mâtürîdî ve onu takip edenlerin "Tekvin sıfatı sekizinci sıfattır. Çünkü kudret sıfatı makdurun ortaya çıkmasını sağlayan (*musahhih*) sıfattır. İrade sıfatı makdurun ortaya çıkmasını tercih ettiren sıfattır. Tekvin ise ortaya çıkmayı sağlayacak müessir sıfattır. Terzik, ihya, imâte gibi tüm fiili

[272] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 233.
[273] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 249.

sıfatlar tekvin sıfatına dönmektedir. Tekvin sıfatının müteallıklerine göre ismi değişmektedir. Rızık ile taalluk ederse terzik, hayat ile taalluk ederse ihyâ ismini alır." görüşüdür. İkinci görüş ise bazı Mâverâünnehir âlimlerinin "Terzik, ihyâ ve benzeri sıfatlar hakiki sıfatlardır. Tek bir sıfata dönüşleri yoktur. Buna göre fiilî sıfatların bir sayısı yoktur. Bu bazı sûfîlerin de görüşüdür."[274]

Teftâzânî tüm fiilî sıfatların ayrı ayrı hakikî sıfat olmasının, her ne kadar zât ile mugayeret olmasa da, teaddüde götürdüğünü ve tevhide uygun düşmeyeceğini, en doğru görüşün muhakkik Mâtürîdî âlimlerin görüşü olan fiilî sıfatların tekvin sıfatına râcî olması olduğunu söyler.[275]

Mengübers, Ebû Hafs el-Gaznevî'den ilk imamların bu konudaki görüşünü şöyle nakletmektedir: "Fukahâ bununla zâtın bâkî kalmasıyla beraber kaybolması tasavvur edilebilen manalar kastetmedi. Çünkü bu durumda sıfat zâtın gayrısı olur. Allah'ın sıfatının zâtının gayrısı olması caiz değildir. Çünkü gayriyyetin hakikati biri yok olup diğeri bâkî kalmak ile anlaşılır. Bu ise Allah ve sıfatları hakkında imkânsızdır. Böyle denirse Allah'ın sıfatlarını mahlûkatın sıfatlarına ilhak etme ortaya çıkar. Bu da onun sıfatlarının araz olması demektir. Çünkü mahlûkatın sıfatları araz olmalarından ötürü mahlûkatın zâtının gayrılarıdır. Onlara gelir ve gider. Allah başlangıcı ve sonu olmaksızın sıfatları ile kadîmdir. Allah'ın sıatları O'dur da denmez. Çünkü burada zâtı sıfatsız bırakmak vardır. Hâsılı o mahlûk olmaksızın hâliktir. Çünkü tahlik (yaratmak), ezelde mahlûk olmasa bile Allah'ın zâtı ile kaim manadır. Aynı şekilde var olmadan evvel âlemi ezelde bilen ve ezelde makdur olmaksızın kâdir olandır."[276] Gaznevî'nin bu açıklamalarından fukahânın Ebû Hanîfe ve talebelerinden bu yana fiili sıfatları zâtî sıfatlar gibi gördükleri, zâtî sıfatlar nasıl kadîm ise fiilî sıfatların da kadîm olduğunu kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Mengübers de İmam Mâtürîdî'den yapmış olduğu nakille bunu açıkça ifade etmektedir. Mâtürîdî *Te'vilât* adlı eserinde şöyle demektedir; "Allah'ın tüm sıfatları zâtîdir. Ehl-i sünne ve'l-cemâ'a'ya göre ister zâta dönük olsun ister fiile o fiil zâtîdir. Çünkü Allah'ın ilim, kudret, irade gibi sıfatlarının yanında aynı şekilde ezelî fiili vardır. Çünkü eğer o ezelde mahlûkatı yaratmadan önce kendi zâtı ile kaim hâlik adını hak etmemiş olursa bu ismi ancak mahlûk var olduğunda elde etmiş olacaktır. Hâlik vasfı

[274] Ferhârî, *en-Nibras*, 324-333.
[275] Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, 100-101.
[276] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 250.

ise mahlûkat ile var olan hâdis bir sıfat olur. Şüphe yok ki hâlik sıfatı kemal sıfatlardandır. Bir vakit bu sıfatın onda olmadığını söylemek onda eksiklik olduğunu söylemektir ki kadîm olan bundan münezzehtir. Dolayısıyla Allah'ın ezelde mahlûk olmaksızın hâlik sıfatı bulunmaktadır. Nitekim fiilî sıfatların hâdis olduğunu kabul edenlerin düşüncesine göre Allah için medih ifade eden fiilî sıfatı ancak mahlûk oluştuktan sonra tahakkuk etmektedir. Bu ise medih ifade eden sıfatlarının tahakkuk etmek için bir şeye ihtiyaç duyduğu sonucuna götürür. Oysa Allah ise ihtiyaç sahibi olmaktan münezzehtir. Hâlbuki bu kimselerin iddiasına göre Allah mahlûkat var olmadan önce hâlik ismine sahip değildir. Mahlûkatı yaratması ise bir menfaati getirmek için olur. Hâlbuki Allah kendisini kemal sıfatlar ile vasıflayıp ihtiyaçsız olduğunu "*Zira Allah zengindir, siz ise yoksulsunuz*."[277], "*Allah'ın, hiç kimsenin hiçbir şeyine ihtiyacı yoktur*." [278] âyetlerinde belirtmiştir. Buradan Allah'ın fiilî sıfatlarının da ezelî olduğu anlaşılmaktadır."[279]

Mengübers fiilî sıfatların ezelî olduğunu ispat konusunda özellikle selefinin icmâına dayanmaktadır. Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin de dile getirdiği bu yaklaşıma göre Ebû Hanîfe'den bu zamana kadar tüm âlimler fiilî olsun zâtî olsun tüm sıfatların kadîm olduğu görüşündeydiler. Esasında fiilî sıfatların hâdis olduğu görüşü aslî görüşe muhalif olarak sonradan ortaya çıkmış bir bidattir. Nitekim Ebü'l-Muîn en-Nesefî zâtî ve fiilî sıfatların kadîm olduğuna dair ehl-i hakkın icmâ ettiğini ancak daha sonra Küllâbiyye, Kalânisiyye ve Eşarîyye ekollerinin fiilî sıfatlara hâdis dediğini ifade etmektedir.[280] O, bu görüşün tekvin ve mükevvenin aynı olduğu görüşünden ortaya çıktığını söylemektedir. Her ne kadar Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin bu konuda icmâ olduğu yönündeki görüşü çok isabetli gözükmemekle birlikte, ihtliafın çıkış noktasının tekvin ile mükevven arasındaki ilişkiye yönelik yaklaşımdan çıktığı açıktır.

2.2.2.1. Tekvin

Kelâm eserlerinde –özellikle de Hanefî-Mâtürîdî geleneğe ait olanlarda– "tekvin-mükevven" başlığı altında ele alına tekvin sıfatı, Allah'ın fiilî sıfatlarının bir sembolü olmuştur. Özellikle Mâtürîdîler ve Allah'ın yaratmaya yönelik bütün fiillerinin merciînin tekvin sıfatı olduğunu söyleyerek tekvin sıfatını Allah'ın yaratmasını ifade eden temel

---

[277] Muhammed 47/38.
[278] el-Ankebût 29/6.
[279] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 250-251. Krş. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 15/99.
[280] Nesefî, *Tebsıra*, 1/306.

kavram haline getirmişlerdir. Mengübers ilk etapta Allah'ın yaratmasını ifade eden genel sıfat olarak niçin halk vb. başka bir kavram değil de tekvin kavramının kullanıldığını açıklar. Ona göre bunun nedeni selefin böyle kullanmış olmasıdır.[281] Sözgelimi Teftâzânî ise halk (yaratma) lafzının Arapça'da aynı zamanda mahlûk (yaratılanlar) anlamına da gelmesinden ötürü tekvin lafzının tercih edildiğini söyler.[282]

Tekvin sıfatı kelâm tarihinde Eşarîler ile Mâtürîdîler arasında cereyan eden ihtilafların belki de en önemlilerinden biri tekvin sıfatı hakkındaki tartışmalardır. Hatta iki mezhep âlimleri arasında tebdî' (bidate nispet etme) ve tekfire kadar varan aşırılıklar yaşanmıştır. Nitekim Eşarîlere göre tekvin Allah'ın hakikî bir sıfatı değil, müessirin esere olan nisbetinde akılda oluşan emr-i itibârîdir.

Tekvinin hakikî ve ezelî bir sıfat olduğunu savunan Mâtürîdî mezhebinin cumhur âlimleri bunu Ebû Hanîfe ve Tahâvî'nin akide metinlerinde geçen belli ibarelere dayandırmaktadırlar. Bununla birlikte Kemaleddin İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457), bir Mâtürîdî olmasına karşın, tekvin konusunda Ebû Hanîfe ve talebelerinden tekvini ispat edecek herhangi bir ibarenin gelmediğini, Tahâvî'nin akîde metninde zikrettiği ifadelerin ise Eşarîlerin kabul ettiği görüşe daha yakın olduğunu ve bu konuda Eşarîlerin haklı

[281] Mâtürîdî mezhebinin önemli kelâmcılarından Alâeddin el-Üsmendî (ö. 552/1157 [?]) de tekvin lafzının kullanılması hakkında "bu tabir selefe ittiba etmek içindir." demektedir. Bk. Alâeddin el-Üsmendî es-Semerkandî, *Lübâbü'l-Kelâm*, thk. Sait Özervarlı (İstanbul: TDV İsam Yayınları, 2019), 95.

[282] Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, 86.

olduğunu söylemektedir.[283] Buna karşın Mâtürîdî âlimleri İbnü'l-Hümâm'ı eleştirerek[284], Ebû Hanîfe ve Tahâvî'nin ifadelerinin açıkça tekvine işaret ettiğini söylemişlerdir.

Mâtürîdî ve Eşarîler arasındaki tekvin sıfatı ve etrafında gerçekleşen ihtilafın kaynağı üzerinde düşünüldüğünde bu ihtilafın birkaç sebebe dayandığı görülmektedir. Öncelikle naslarda Allah'ın birçok fiilinden bahsedilmekte ve Allah kendini bu fiillerle vasıflamaktadır. Allah'ın sıfatları hakkındaki savunulan görüş bu fiillerinde de işletilecek mi sorusu ilk sebepler arasındadır. Yine Mâtürîdîlerin tekvin sıfatının ezelî, hakikî bir sıfat olduğu konusundaki sarsılmaz tavrı selefin de böyle inandığı ve bunda hiçbir ihtilafın olmadığı kabulüne bağlıdır. Mengübers'de bu görüş üzerinden Eşarîleri ilzâm etmektedir. Bir diğer sebep Eşarîlerin irade ve kudret sıfatını eşyayı yaratabilmek için yeterli görüp zorunlu olarak ispat edilen kadîm sıfatlara bir yenisini eklememe

---

[283] Kemaleddin İbnü'l-Hümam (ö. 861/1457) bu mesele hakkında *Müsâyere* adlı kelâm eserinde şöyle demektedir; "Fiilî sıfatlardan maksat, tesire delalet eden sıfatlardır. Bu sıfatların eserlerinin isimleri olması itibariyle kudret isminden başka isimleri vardır. Bu sıfatların hepsini tekvin ismi içine alır. Bu eser mahlûk olduğunda, bu sıfata delalet eden isim hâlık, sıfat da halktır. Eser rızık olduğunda, isim rezzak, sıfat da terzik olur. Eser hayat olduğunda, isim muhyi, ölüm olduğunda ise mümittir. Ebû Mansur el-Mâtürîdî zamanından itibaren müteahhirûn Hanefî âlimleri bu sıfatların daha önce geçen sıfatlar üzerine zaid kadîm sıfatlar olduğunu iddia etmiştir. Müteahhirûn âlimlerinin Ebû Hanîfe'nin "Allah yaratmadan önce hâlık, rızıklandırmadan önce râzık idi." sözünden elde ettikleri dışında Ebû Hanîfe ve ashabı olan mütekaddimînin sözlerinde bununla ilgili herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Onların bunu mütekaddimîne nispetine gelince, bu durum araştırılır. Bilakis Tahâvî'nin naklettiği üzere Ebû Hanîfe'nin sözlerinde Eşarîlerin bu sıfatlardan anladığı şekilde anlaşılmaya uygundur. Tahâvî şöyle söylemiştir: Allah Teâlâ sıfatlarıyla ezelî olduğu gibi aynı şekilde ebedîdir de. Mahlûkatı yarattığı anda hâlık ismini almış değildir. Yaratıkları ihdasıyla da Bâri' ismini almış değildir. Allah Teâlâ'da merbub (gözetilenler) yok iken rububiyet manası, mahlûk yokken de hâlık manası vardır. Nitekim O, ölüleri diriltendir ve bu isme daha onları diriltmeden önce müstahak oldu. Aynı şekilde onları yaratmadan önce de hâlık ismine lâyıktır. Bunun sebebi Allah'ın her şeye kâdir oluşudur. Onun sözü burada bitti. Tahâvî'nin "Bunun sebebi Allah'ın her şeye kâdir oluşudur." sözü, Allah'ın mahlûk olmadan önce hâlık ismine müstehak oluşunun nedenini göstermek ve açıklamaktır. Dolayısıyla o şunu ifade etmiştir: Hâlık manasının halktan önce olması ve (Allah'ın) bu isme ezelde müstehak oluşu, kudretinin halkı (yaratmayı) icrâ etmesi sebebiyledir. Ezelde mahlûk yokken hâlık ismi, ezelde halk etme kudreti bulunan kimse içindir. Bu da Eşarîlerin söyledikleridir. Allah başarıya ulaştırandır." Bk. Kemaleddin İbnü'l-Hümam, *Kitâbu'l-Müsâyere*, çev. Harun Işık (İstanbul: Endülüs, 2020), 43-44.

[284] İbnü'l-Hümam'ı eleştirenlerin başında talebesi Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474) gelmektedir. O İbn Hümam'ın *Müsâyere* adlı eserine yazdığı hâşiyede İbn Hümam'ın "ilk dönem âlimerinde fiilî sıfatların ezelî olmasına dair açık bir ibare yoktur ifadesine" "bu İbn Hümam'ın kendi görüşüdür. Asıl doğru olan aksidir."diyerek eleştirmiştir. Molla Ali el-Kârî'de (ö. 1014/1605) meşhur *el-Fıkhu'l-Ekber* şerhinde İbn Hümam'ın bu görüşü için " O bu konuda gaflete düşmüştür." demektedir. Kemaleddin Beyâzizâde de *İşârâtü'l Merâm* adlı eserinde İbn Hümam'ın adını vermese de onun *Müsâyere*'deki ifadelerini aynı şekilde naklederek bu görüşünü reddetmektedir. Daha geniş bilgi için bk. Kemaleddin İbn Ebû Şerîf el-Makdisî, *el-Müsâmere fî şerhi'l-Müsâyera* (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyyeti li't-Turâs, 2006), 1/93-94; Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Fıkhü'l-Ekber*, çev. Hüseyin S. Erdoğan (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1987), 70; Kemaleddin Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm* (İstanbul: Siraç Yayınevi, 2022), 406-407.

düşünceleridir. Son olarak da bu ihtilafın sebeplerinden biri, daha önce de söz edildiği gibi tekvin ve mükevven arasındaki ilişkiye bağlıdır.

Hanefî-Mâtürîdî ekolün bir temsilcisi olarak Mengübers de tekvin sıfatı konusunu eseri *en-Nûrü'l-Lâmi'*de uzun uzadıya tartışır. O, bu konuda daha ziyade Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin *Tebsıra*'sını kaynak alarak onun Eşarîlere yönelttiği ilzamları tek tek ele alır.

Mengübers'in Eşarîlere getirdiği ilk eleştiri, Eşarîlerin zâtî sıfatlar hakkında Mutezile'ye getirdikleri eleştirilerin aynısının fiilî sıfatlar konusunda kendileri için de geçerli olacağıdır. Eşarîlerin zâtî sıfatları ispat ederken getirmiş oldukları tüm istidlalleri fiilî sıfatlarda reddettiklerini ifade eden Mengübers bunun bir çelişki olduğunu söylemektedir. Ona göre "*Biz bir şeyi murat ettiğimizde sözümüz 'ol!' demekten ibarettir, o da hemen oluverir*."[285] âyetinde "kün (ol)" emri tekvini, "feyekûnü (o da hemen oluverir)" ve "şey" ifadesi de mükevveni anlatmaktadır. Eş'arî'ye ve diğer kelâmcılara göre de kün hitabı mükevvenin gayrısıdır. Bu bize göre de ona göre de Allah'ın kelâmı olup Allah'ın zâtı ile kâim ezelî sıfatıdır. Mükevvenât ise cevherler ve arazlar olup Allah'ın zâtı ile kâim olmayan hâdislerdir. Ezelî ve hâdis arasındaki ve Allah'ın zâtı ile kaim olan sıfat ile kaim olmayan arasındaki ayrılık hususunda herhangi bir şüphe yoktur. Tekvin, mükevven ile taalluk edendir. Îcâd var olmayla taalluk edendir. Âlemin var olması kün (ol) hitabına taalluk edip oluşmuştur ve bu da îcâd, tekvin ve yaratılmaktr. Bu îcad ve tekvin ise mahlûk, mûced ve mükevvenin gayrıdır. Âlem bu tekvin ile yaratılmıştır. Şayet âlemin var olması (*tekevvün*) bunlar sebebiyle oldu diye kabul edilirse işte bu tekvin ve tahlik (yaratma) olur. Her kim hakikati ispat edip sonra onun ismini inkâr ediyorsa o çelişki içindedir. Kelâmcılar bunu Eş'arî'nin çelişkilerinden biri kabul etmişlerdir."[286]

Mengübers bu açıklamalarından sonra Eşarîlerin Mutezile'ye karşı kelâm sıfatının ezelî olduğunu savunurken düştükleri çelişkiyi şöyle ifade etmektedir: "Eşarîler kelâm sıfatının ezelî sıfat olduğunu söyleyerek Mutezile'ye karşı şöyle derler: Allah mahlûkatı kün (ol) hitabı ile yarattı. Şayet kün hitabı mahlûk olsaydı başka bir hitaba ihtiyaç duyardı. Bu böyle sonsuza kadar giderdi. Bu da kelâmın mahlûk olmadığına delalet etmektedir. İş böyle olunca onların âlemin yaratılmasına taalluk eden ezelî bir sıfatı ispat ettikleri

[285] en-Nahl 16/40.
[286] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 255.

anlaşılmaktadır. Bu da aslında kabul edenler için tekvin, îcâd ve halktır. Büyüklenmeyip insaf eden kimse için bundan kaçışın olmadığı gayet açıktır."[287]

Fillî sıfatlar konusundaki ihtilafı fıkhî ve nahvî açıdan da ele alan Mengübers'in bu konudaki asıl dayanağı, Ebü'l-Muîn en-Nesefî'den ödünç aldığı, konu hakkında selefin yaklaşımıdır. Nitekim Ebü'l-Muîn en-Nesefî konuyu ele alırken şöyle demektedir: "Hicrî 400 senelerinde yaşayanlar tarafından –burada Eşarîler kastedimektedir[288]– söylenmiş olan 'Fiilî sıfatların kıdemi hakkındaki görüşler sonradan ortaya çıkmış sözlerdir' ifadesi tamamen selefin mezhebini bilmemekten kaynaklı batıl bir sözdür."[289] Mengübers'in aktarımına göre Ebü'l-Muîn en-Nesefî devamla şöyle demektedir: "Umûmî anlamda selefin, hususî anlamda Ebû Hanîfe'nin ashabının akidesini en iyi bilen Tahâvî *Akâid* adlı eserinde şöyle söylemektedir: "Allah Teâlâ sıfatlarıyla mahlûkatı yaratmadan önce de kadîmdi. Mahlûkatından önce bir sıfatı olup da onların olmasıyla herhangi bir sıfatı artmış değildir. Allah'ın merbûb (gözetilenler) yok iken rubûbiyet vasfı, mahlûk yokken de hâlık vasfı vardır. Fukahâ 'halkından önce' ifadesinin 'mahlûkatından önce' anlamında olduğunu ifade etmişlerdir. Ebû Hanîfe ve ashabınının hicrî 400 senesinden sonra yeni birşeyler –fiilî sıfatların kadîm olduğu görüşü– söylediklerini iddia etmek, söyleyen kişinin cehaletine işaret etmektedir."[290]

Bu ifadelerden sonra Hanefî mezhebinin kurucuları ve Ebû Hanîfe'nin talebeleri olan İmam Muhammed ve Ebû Yusuf'un talebelerini İmam Mâtürîdî'ye kadar, eserleri ve ilimdeki derinlikleriyle beraber, zikreden Ebü'l-Muîn en-Nesefî, bu imamların tamamının hicrî 300 yılından önce yaşadıklarını ve hepsinin de zâtî ve fiilî sıfatların kadîm olduğunu inandıklarını ifade ederek, Eş'arî'nin bu imamlardan daha sonra yaşadığını, dolayısıyla aslında fiilî sıfatların hâdis olduğu görüşünün sonradan çıkma bir bidat olduğunu ifade etmektedir. Tüm bu âlimlerin yanında kerametleri açıkça insanların arasında yayılmış olan, ilmin derinliklerinde yer alan sûfîlerin de zâtî ve fiilî sıfatları birlikte ezelî kabul ettiklerini ifade eden Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Ebû İshâk İbrâhîm el-Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *et-Ta'arrüf* adlı eserinde selef döneminde yaşayan sûfîlerin

[287] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 256; Krş. Nesefî, *Tebsıra*, 1/315-317.
[288] Hem Mengübers hem de atıfta bulunduğu Ebü'l-Muîn en-Nesefî tekvin bahsinde birçok yerde İmam Eş'arî'yi eleştirmekte, onu selefin mezhebini bilmemekle suçlamaktadırlar.
[289] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 266.
[290] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 266.

sıfatlar konusundaki akidelerini anlattığını ifade edip Ebû İshâk İbrâhîm el-Kelâbâzî'nin rivayet ettiklerinde sika, anlattıklarında da âdil olduğunu söyler.[291]

Bu kitabı iyice okuduğunu, öncü ârif ve evliyânın tevhid ve sıfatlar hakkındaki akidelerine bu kitap ile muttali olduğunu ifade eden Mengübers, Kelabâzî'nin sahabeden sonra yaşamış olan tüm zâhid ve sûfîlerin akidesini anlattığı bu eserinden şu nakli yapmaktadır: "Allah ezelî olarak hâlik, bârî, musavvir, gafûr ve rahîm olduğu gibi kendisini vasfetmiş olduğu sıfatların tamamıyla ezelde vasıflanmıştır. İlim, kudret, kibriyâ ve kuvvet gibi sıfatlarla vasıflandığı gibi tekvin, tasvir, tahlik, irade sıfatlarıyla da vasıflanmıştır. Onun semî', basîr, hâlik, bârî, musavvir olduğu ve bunların da Allah'ı metheden vasıflar olduğu, şayet Allah bunları elde etmek hususunda mahlûk, musavver ve mebrûya (yaratılan) gerek duysaydı o halde mahlûkata muhtaç olacağı da sabit olurdu. İhtiyaç ise yaratılmışların özelliklerindendir."[292]

Tüm bu nakillerden sonra Mengübers şu önemli cümleyi kurar: "Ümmetin âlimlerinden, hâfızlarından ve selefin mezheplerini bilenlerden sâbit olmuştur ki, her kim kendisini Ebû Hanîfe'ye nisbet edip –mezhebine tâbî olduğunu iddia edip– zâtî ve fiîlî sıfatların tamamının kıdemini, Allah'ın kelâmının ezelîliğini ispat etmiyorsa, kadere –hayrın ve şerrin Allah'tan olduğuna– iman etmiyorsa onun Ebû Hanîfe'nin mezhebinden hiçbir payı yoktur."[293]

Mengübers burada hem Mutezile'den kendilerini İmam Ebû Hanîfe'ye nispet edenlerin aslında Ebû Hanîfe'nin akidesi ile hiçbir bağlarının olmadığına hem de sahabeleri görüp onların talebeleriyle beraber yaşamış olan Ebû Hanîfe'nin fiilî sıfatları ezelî kabul etmesinin sonradan çıkan bir bidat değil de selefte bulunan bir inanç olduğuna vurgu yapmaktadır.

Ebü'l-Muîn en-Nesefî ve Mengübers Tahâvî'nin konu hakkındaki ifadesinin,[294] bu ifadelerin Eşarîlerin tekvin sıfatı hakkındaki görüşlerine işaret ettiği çıkarımında

---

[291] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 267-272.

[292] Ebû İshak İbrahim b. Yakub el-Buhârî el-Kelâbâzî, *et-Tearrüf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, thk. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2019), 38; Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 277.

[293] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 279.

[294] İmam Tahâvî'nin daha önce de geçmiş olduğu üzere sıfatlar hakkındaki görüşü şöyledir: "Allah Teâlâ sıfatlarıyla mahlûkatı yaratmadan önce de kadîmdi. Mahlûkatından önce bir sıfatı olup da onların olmasıyla herhangi bir sıfatı artmış değildir. Allah'ın merbûb (gözetilenler) yok iken rubûbiyet vasfı, mahlûk yokken de hâlık vasfı vardır. Fukahâ 'halkından önce' ifadesinin 'mahlûkatından önce' anlamında olduğunu ifade etmişlerdir. Ebû Hanîfe ve ashabının hicrî 400 senesinden sonra yeni

bulunan İbnü'l-Hümam değerlendirmesinin aksine, aslında fiilî sıfatların ezelî olduğuna işaret ettiğini ileri sürmektedirler.

2.2.3. Haberî Sıfatlar

Naslarda geçen ve zâhirleri itibariyle Allah hakkında beşerî ve cismânî anlamları çağrıştıran teşbihî kullanımları ifade eden haberi sıfatlar hakkında Mengübers ilk olarak Yahûdîler, Müşebbihe, Gulât-ı Şia ve Kerrâmiyye'nin Kitap ve hadislerde geçen müteşâbihâtın zâhirine tutunarak muhalefet ettiğini belirtir.[295] Ona göre Mücessime, Allah hakkında tenzihe uymayan görüşleriyle Yahudi ve Hıristiyanlara benzemişlerdir[296] Kezâ Müşebbihe'nin Allah için cisim, bölünebilen, yer kaplayan şeklinde tanımlar yaparak Allah'ın haddinin olduğunu söylemeleri de O'nun şanına asla yakışmayan ifadeler olup O'nu hâdis varlıkların özellikleriyle vasıflamaktır. Onların müteşâbih âyetlerden kalkarak Allah'a cismiyet, uzuv, sûret ve mekân atfetmeleri ancak akidelerinin pisliği ve kalplerinin kötülüğündendir.[297] Hattizâtında bu yapılanlar, Yahudi ve Hıristiyanların da tevhidden çıkmalarının sebebidir. Mengübers bu bağlamda Hıristiyanların "Allah cevherdir" demesi konusunda ehl-i kıbleden hiç kimsenin onlara bu konuda destek vermediğini, sadece Eşarîlerin büyük kelâmcısı Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin (ö. 418/1027) *Ta'cîzü'l-Mutezile* adlı eserinde Kerrâmiyye'nin kurucusu Muhammed b. Kerrâm'ın (ö. 255/869) *Azâbü'l-Kabr* adlı eserinde Allah'ı zât ve cevherce bir diye tanımlayarak Hristiyanlarla aynı görüşe gittiğini söylediğini ifade eder.[298]

Mengübers, Müşebbihe ve Mücessime'nin tutunduğu, Kur'ân ve hadislerde geçen "yed", "ayn", "istivâ", "kadem" gibi zâhirleri Allah hakkında teşbihi çağrıştıran, O'nun hakkında parçalardan ve cüzlerden oluşmak gibi cismanî vasıfları vehmettiren ifadelerin tamamının zâhirî manalarının arkasındaki manalara hamledilmesi gerektiğini belirtir. Çünkü akıl bilgi edinme yollarından biri olup Allah'ın hüccetlerinden biridir. Peygamberlerin babası olan İbrahim de (as) kavmine karşı ulûhiyyeti akıl ile

---

birşeyler –fiilî sıfatların kadîm olduğu görüşü– söylediklerini iddia etmek, söyleyen kişinin cehaletine işaret etmektedir." Bk. Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 129.

295 Mengübers'in burada diğer fırkalarla birlikte Yahudilerin de hadislere tuttunduğu iddiası oldukça uzak durmaktadır. Belki de o, İslâm toplumu içerisinde yaşayan Yahudileri kastetmektedir. Öte yandan Yahudilerin insan biçimci (antropomorfik) bir Tanrı anlayışına sahip oldukları gerçeği göz önüne alındığında onun bu kategorizasyonunun bir gerçekliğe tekabül ettiği de söylenmelidir.

296 Mengübers , *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 181.

297 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 415-416.

298 Nesefî, *Tebsıra*, 1/112.

kanıtlamıştır. Kavminin ilah vasfı verdiği güneş, ay ve yıldızların ulûhiyyetini akıl hücceti ile iptal edip, bir mekândan diğerine intikal eden, kaybolan ve değişen mahlûkatın asla ilah olamayacağını ispat etmiştir. Yine onların elleriyle oydukları putlara akıl delili ile karşı çıkıp bunun uluhiyyete zıt olduğunu anlatmıştır. Çünkü bunlarda suret, şekil, üç boyut bulunmaktaydı.[299]

Bu örneği zikreden Mengübers, şayet müteşâbih âyet ve hadisler Mücessime ve Müşebbihe'nin dediği gibi anlaşılırsa akıl hücceti ile çelişeceğini, hâlbuki Kur'ân ve sünnet nasıl delilse aklın da Allah'ın katî ilim ifade eden bir delil olduğunu belirtir. Allah'ın hüccetlerinin tenakuz etmesi ise asla söz konusu olamaz. Çünkü bu sefeh ve cehalet ifade eder. Hakîm ve alîm olan Allah ise sefeh ve cehaletten münezzehtir. O halde yapılması gereken müteşâbih lafızları akıl hüccetine muvafık olacak şekilde zâhiri dışında bir manaya hamletmektir. Bu ise yüksek hikmetin gerektirmiş olduğu bir iştir. O, bu bağlamdaki sem'î delillerin zâhiri üzerine hamledilmesinin imkânsız ve muhal olduğunu söyleyerek, bir anlamda Müşebbihe ve Mücessime'ye İbrahim'in (as) kâfirlere karşı kullandığı ve Allah'ın hüccetimiz diye isimlendiriği akıl delili ile cevap vermektedir.[300] Bunun yanında Mengübers, teşbihi ifadelerin zâhirleri dışında bir manaya hamledilmezse İhlâs Sûresi ve "*O'na benzer hiçbir şey yoktur. O her şeyi işitir, her şeyi görür.*"[301] âyeti gibi muhkem âyetlerle çelişeceğini, bunun ise imkânsız olduğunu söyler.[302]

Ona göre bu tür ifadeleri anlamada Ehl-i sünnet'in iki yöntemi bulunmaktadır. İlki tamamen tevilden kaçınmakla birlikte teşbih ve tecsimi de nefyederek Allah'ın muradına iman etmektir. Bu görüşün Muhammed b. Hasan'dan nakledildiğini söyleyen Mengübers, bunun aynı zamanda Ebû İsmet Sa'd b. Muâz el-Mervezî, Mâlik b. Enes, Abdullah b. Mübarek, Süfyân es-Sevrî'nin arkadaşı Ebû Muâz Hâlid b. Süleyman, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râheveyh, Muhammed b. İsmail el-Buhârî ve Ebû Dâvud es-Sicistânî'nin de görüşü olduğunu söyler. Nitekim bu yaklaşımı destekleme sadedinde Ebü'l-Alâ el-Üstüvâî'nin *Kitâbü'l-İ'tikâd*'ından, Ebû Yusuf tarikiyle, Ebû Hanîfe'nin, kiç kimsenin Allah'ın zâtı hakkında konuşma hakkı olmadığı, herkesin Allah'ı ancak kendisini

[299] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 406-407.
[300] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 407.
[301] eş-Şûrâ 42/11.
[302] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 406-410.

vasıfladığı şekilde vasıflaması gerektiği, hiç kimsenin bu konuda kendi görüşüyle bir şey söyleyemeyeceği yönündeki ifadelerini aktarır."[303]

İkinci yöntem ise tevhid delillerine uygun olarak tevil etmektir. Bu görüşü kabul edenlerin kim olduğuna dair isim vermeyen Mengübers, daha çok müteahhirlerden bu görüşü kabul edenlerin olduğunu belirtmekle yetinir.

Bu açıklamalarından sonra Mengübers, Müşebbihe ve Mücessime'nin tutunmuş oldukları zâhirleri teşbihi çağrıştıran müteşâbih âyetleri İmam Mâtürîdî'nin *Te'vîlât*'ından nakille tek tek açıklayıp Mücessime ve Müşebbihe'nin görüşlerini çürütür. Bu yönüyle haberi sıfatlarda ayrıntılı tevili kabul ettiği söylenebilecek Mengübers konunun nihayetinde "Ashabımıza göre Kitap ve sünnette açıkça zikredilen ve amelle ilişkisi olmayan konuların tevili ile meşgul olmak gerekmez. Aksine varlığına ve muradının Allah katındaki gerçekliğine itikat etmek gerekir."[304] diyerek selefin yaklaşımının da hak olduğuna işaret eder.

2.3. İlâhî İsimler

2.3.1. Allah'ın İsimlerinin Tevkîfî Oluşu

Allah'ın isimlerini ifade eden esmâ-i hüsnâ üzerinde kelâm sistematiğindeki önde gelen tartışmalardan birisi, esmâ-i hüsnânın tevkifi mi kıyâsî mi olduğudur. Bu konuda ortaya atılan temel iki yaklaşımdan ilki olan "tevkîfîlik" anlayışına ilâhî isimlerin tamamı Allah'ın bildirmesine, yani nasslara bağlıdır. Bunun karşısında yer alan "kıyâsîlik" anlayışına göreyse, ilâhî isimler yalnız nassların bildirmesine bağlı olmayıp, aklın Allah'a izafe edilmesinde sakınca görmediği isimler de Allah'a verilebilir. İlk yaklaşım genellikle Selef âlimleri ve muhaddislerin kabul ettiği bir anlayıştır. Kezâ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Eşarîler de bu görüştedir. Kıyâsîlik anlayışını ise özellikle Mutezile ve Kerrâmiyye kabul eder."[305] Mâtürîdî mezhebinin cumhurunun görüşü de Allah'ın isimlerinin tevkîfî olduğudur.[306]

---

[303] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 411; Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikâd*, 121-124.

[304] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 470.

[305] Orhan Şener Koloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ'da Tevkîfilik – Kıyâsîlik Problemi: Fahreddîn er-Râzî Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2004), 3.

[306] Ebü'l-Muîn en-Nesefî *Temhîd* adlı eserinde şöyle demektedir: "Eğer bir ismin manası Allah için geçerli olsa bile, şayet bu isim şeriatta vârit olmadıysa biz bu ismi kullanamayız. Çünkü biz –Hanefîler– Allah'ın isimleri konusunda şeriat bizi hangi noktaya götürdüyse orada dururuz. Bu sebeple Allah

Konu hakkında Mengübers ilkesel olarak Mâtürîdîlerin temel yaklaşımını kabul eder. Nitekim ona göre Allah'ın isimlerinde aslolan Kur'ân'ın veya mütevatir haberin bildirmesi ile şer'î tevkîfi olmasıdır. Bununla birlikte o, uygulamada bunun ötesine geçilebileceğinin işaretlerini de vermektedir. Sözgelimi kadîm lafzı Allah'ın isimleri arasında Kur'ân veya mütevâtir hadislerde geçmemekte, sadece bazı âhad haberlerde zikredilmektedir. Ona göre, her ne kadar itikat, zorunlu katî deliller üzerine bina edilmeliyse de, burada önceki ve sonraki akıl sahiplerinin tamamı Allah'a kadîm isminin verilebileceğini söylemişlerdir. Aslında bu tasarruflarında aklın Allah'ın delillerinden biri olduğuna dair açık bir işaret bulunmaktadır."[307]

Bu yönüyle Mengübers Allah'ın isimleri konusunda ilkesel olarak Mâtürîdî mezhebine muvafakat ederek tevkîfîliği savunmasının yanında, aklın burada bir dahli olabileceğini söylerek bu konudaki icmânın da tevkîfîlik ilkesini zedelemeyen bir delil sayılabileceğini îmâ etmektedir.

2.3.2. Allah'a Şey Denilmesi

Mengübers Allah'a şey denilebileceği kanaatindedir. Nitekim "*O'na benzer hiçbir şey yoktur.*"[308] âyeti de buna delâlet etmektedir. Çünkü Allah bu âyette misliyyeti (benzerliği) nefyetmesine karşın şeyiyyeti (şey olmaklığı) nefyetmemektedir. Çünkü şey ismi keyfiyet ve cinsiyeti ihsas ettirmemektedir. Şey ismi sadece var olmayı ifade etmektedir. Allah zâtı gereği vâcibü'l-vücûd olarak mevcuttur. Allah dışındakiler ise câizü'l-vücûddur. Kadîm ile hâdis arasında bir benzerlik olamaz. Mutlak şey olmaklık dışındaki manaların tamamı bu sebeple nefyedilir. Allah diğer şeyler gibi olmayan şeydir denilebilir. Bu, tıpkı "Allah, diğer âlimler gibi olmayan âlimdir" denilmesine benzer. Allah'tan benzerlik nefyedilir, hâlbuki şey olmak ise ispattır. İspatta tevhid vardır. Eğer şey demek caiz olmasaydı Allah misliyyeti nefyettiği gibi şeyiyyeti de nefyederdi. İşte bu da O'nu şey diye isimlendirmenin caiz olduğunu göstermektedir. Kezâ "*De ki: Şahitlik*

hastalıkları ve ilaçları bilse de ona "tabîb" diyemeyiz. Yine o tüm hükümleri bilse de ona "fakih" diyemeyiz. Çünkü bu isimler Allah için şer'an vârit olmamıştır." Nesefî, *et-Temhîd*, 58-59.

[307] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 169-170.

[308] eş-Şûrâ 42/11.

bakımından hangi şey daha büyüktür?"[309] âyetinde de Allah'ın diğer eşya gibi olmayan şey olduğu ispat edilmektedir.[310]

2.4. Halku'l-Kur'ân

Kelâm tarihinde en büyük ihtilaflardan birini oluşturan Kur'ân'ın yaratılmışlığı (halku'l-Kur'ân) meselesi, bilindiği üzere Ehl-i sünnet ile Mutezile arasındaki en büyük tartışma noktalarından birisidir. Hatta İslam tarihinde yaşanmış büyük Mihne hâdisesi[311] de bu konudan neşet etmiştir. Aslında bu tartışmanın temelinde Allah'ın kelâm sıfatının mahiyeti yatmaktadır. Kelâm Allah'ın zâti ve ezelî bir sıfatı mı yoksa fiilî ve hâdis bir sıfatı mı olduğu sorusuna verilen cevaplar tarafların pozisyonunu belirlemektedir.

Bu bağlamda Mengübers öncelikle Allah'ın kelâm sıfatının olduğunu kanıtlamaya yönelir ve bunu naklî, aklî deliller ve icmâ ile ispata girişir. Naklî delil olarak "*Ve eğer müşriklerden biri senden korunma isterse, Allah'ın sözünü duymasına fırsat vermek için onu koruma altına al.*"[312] ve "*Onlar, Allah'ın kelâmını değiştirmek istiyorlar.*"[313] âyetlerini kullanır. Bu âyetler, müşriklerin Kur'ân hakkındaki "onu Muhammed (sav.) kendi nefsinden ortaya koydu" iddialarına karşın, Allah'ın kelâmı kendisine izafe ettiğini göstermektedir.[314] Aklî delil ise kelâm sıfatının medih ifade ettiği fikrine dayanmaktadır. Nitekim şâhit âlemde kelâma sahip olmak, medhi hak etmeyi gerektirir ve kemal ifade eder. Zıddı ise eksiklik ve zemmi gerektirir. Allah hay ve kadîmdir. Kıdemin şartı ise zemmin ve eksikliğin nefyedilip kemalin ispat edilmesidir. Bu sebeple Allah'ın kelâm sıfatı ile vasıflanması vâcip olmuştur. Şüphesiz Allah'ın diğer sıfatları nasıl mahlûkatın sıfatlarına benzemiyorsa kelâm sıfatı da benzemez. Çünkü onun sıfatı kadîm ve Allah'ın zâtı ile ezelden ebede kadar kaimdir.[315] Mengübers icmâ ile delillendirme de ise tüm ümmetin Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olduğunda icmâ ettiklerini, ümmetin icmâsının da yakînî ilim ifade eden bir delil olduğunu ifade etmektedir.[316]

---

[309] el-En'âm 6/19.
[310] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 163-164.
[311] Bazı Abbâsî halifeleri döneminde halku'l-Kur'ân konusunda bazı âlimlerin sorguya çekilip eziyet edilmesine ilişkin olaylara verilen ad. Bkz: Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/26-28.
[312] et-Tevbe 9/6.
[313] el-Fetih 48/15.
[314] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 347.
[315] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 384.
[316] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 348.

Kelâm sıfatının varlığını ispat ettikten sonra Mengübers Kur'ân'ın yaratılmışlığı konusuna geçer. O, kendisinden önce gelen Hanefî-Mâtürîdî âlimlere benzer şekilde isim zikretmeksizin Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia eden kimsenin kâfir olacağını söyler. Bunu da birkaç asla dayandırır. Her şeyden önce Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia eden kişi Allah'ın sıfatını ezelde onun zâtından tecrit etmiş olur. Bu da O'nu dilsizlik ve konuşamamak ile vasıflamaktır. Kezâ Kur'ân'ın yaratıldığını söylemek onu başkasının kelâmı kılmaktır ki, bu da peygamberin getirdiği haberi yalanlamaktır. Nihayetinde Kur'ân'ın –tıpkı Mutezile'nin dediği gibi– Allah'ın zâtı dışında başka mahalde yaratıldığını söylemek Kur'ân'ın bir başkasının kelâmı olduğunu söylemek anlamına gelir ki, "*Bu Kur'ân, insan sözünden başka bir şey değildir.*"[317] âyetinin de gösterdiği üzere bir kâfirin sözüdür. Haddizâtında Kur'ân'a mahlûk demek Allah'ın sözünü beşer sözüne benzetmektir ki, bu da Allah'ı beşere benzetmeye götürür.

Mengübers Mutezile'nin kelâm sıfatı için "Allah'ın sıfatları vasfedenin vasıflamasından ibarettir." demelerini kendi içlerinde bir çelişki olarak değerlendirir. Bu tıpkı bir kimseyi beyazlıkla vasıflandırıp sonra da "onun beyazlığı yoktur" diyenin sözü gibi bâtıldır.[318] Zira bir sıfat, onu yaratanın değil o sıfat kendisinde kâim olanın ismi olur. Nitekim ölü, kör, şaşı, topal, siyah, hareketli gibi vasıflar onu yaratan Allah'ın değil sıfatların kendisinde kâim olan kimse için söylenmektedir. İnsanlar bu vasıfları –bunları yaratan Allah olduğu için– Allah için kullanan birini görse hemen onu tekfir ederler.

Mengübers; Kur'an'ın Allah'ın dışında bir mahalde hâdis olduğunu söyleyenlerin kâfirlerin "*bu söz ancak bir beşer sözüdür*."[319] demeleri ile aynı olduğunu, Kur'an'ın yaratıldığını söylemenin Resûlullah'ı (sav.) yalanlamak olduğunu ifade edip bunu kabul edenlerin en şiddetli acaba dûçâr olacaklarını açıkça beyan etmektedir.[320]

Mengübers'in Mutezile'nin fikirlerini red sadedinde tartışdığı bir diğer husus maduma hitap meselesidir. Nitekim Mutezile'nin ezelde mahlûkat yokken onlara hitapta bulunmanın mümkün olmayacağını söylemektedir. Onlar, şayet böyle bir şey olursa bu durumda kelâmın geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek zaman şeklinde değişeceğini, bunun da Allah'ta bir değişim anlamına geleceğini iddia ederler. Bu iddiaya karşı burhânî bir

[317] el-Müddessir 74/25.
[318] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 349.
[319] el-Müddessir 74/26.
[320] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 351.

delille cevap vereceğini söyleyen Mengübers şöyle açıklar: "Allah'ın haber verdiği mahlûkatın vasıfları ile hallerinden haber vermesi şayet haber vereceği mahlûkat henüz yoksa bu, Allah'tan ileride olacağını bildirmesidir diye tevil edilir. Haber edilen var olunca bu haber sabit oldu demek gerekir. Eğer artık geçip giderse de bu haberin daha önceden var olduğu bir şeyi haber vermesidir demek gerekir. Değişim haberde değil kendisi hakkında haber verilendedir. Bunun delili okumuş olduğumuz âyetlerdir. Yine Allah'ın malumatı hakkındaki ilmi de böyledir. Allah'ın Âdem'in (as) varlığını henüz o olmadan önce bilmesi, onun vakti gelince olacağını bilmesidir. Âdem (as) var olunca Allah'ın onun mevcut olduğunu bilmesi ve Âdem (as) vefat edince de onu daha önce yaşamış olarak bilmesi böyledir. Allah'ın var olacak her malum hakkındaki ilminin öne geçmesi de böyledir. İlimde bir değişim olmaz. Değişim aslında malumda olur."[321]

2.5. Rüyetullah

Mutezile ile Ehl-i sünnet arasında cereyan eden ihtilaflardan biri de Allah'ın âhirette görülüp görülemeyeceği meseledir. Dünyada görülmesi hakkında Hz. Peygamber'in (sav) mîraçta görmesi ihtilafı dışında hem Ehl-i sünnet hem de Mutezile görülemeyeceği konusunda muvafakat halindedir. Seleften nakledilen Allah'ın rüyada görülmesi hakkındaki birtakım rivayetler ise daha çok Allah'ı görmek değil onun sıfatlarının tecellisi şeklinde anlaşılmıştır.[322] Hem Teftâzânî hem de Nûreddin es-Sâbûnî, rüyadaki rüyetin kalp ile müşahede olduğu için asıl konu olan göz ile rüyete dâhil olmadığını söylemişlerdir.[323]

Bilindiği üzere Mutezile mekân, cihet, mesafe olmaksızın görmenin olmayacağını, böyle bir görme olayının da Allah'ın cisimlere ve yaratılmışlara benzetilmesini gerektireceğini düşünmelerinden ötürü rü'yetullahı nefyetmişlerdir. Ayrıca Musa'nın (as) talebinin Allah tarafından reddedilmesini ve "*Gözler O'nu idrak edemez, O bütün gözleri idrak eder.*"[324] âyetini de kendileri için delil kabul etmişlerdir.

Fukahânın keyfiyetsiz ve ihatasız olarak rü'yetullahı kabul ettiklerini ifade eden Mengübers, aklın da bunu nefyetmeyip ispat ettiğini, âyet ve hadislerin ise bunu

---

321 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 372; Nesefî, *Tebsıra*, 1/396-397.
322 Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, 107.
323 Nûreddin Ahmed b. Mahmûd es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2000), 43.
324 el-En'âm 6/103.

cennetlikler için ispat ettiğini söyleyerek keyfiyet ve ihatanın olmayışını izaha girişir. Ona göre bu durum ilim ile malum arasındaki ilişkiye benzer. Nasıl ki malum keyfiyet sahibi olduğunda bu keyfiyeti ile bilinip, keyfiyet sahibi olmadığında keyfiyetsiz biliniyorsa, rü'yet de bu şekilde gerçekleşir. Şayet görülen şey keyfiyeti kabul ediyorsa keyfiyyeti ile görülür. Eğer Allah gibi keyfiyyeti kabul etmiyorsa o zaman keyfiyyetsiz görülür. Yani Allah keyfiyetsiz ve ihatasız bilindiği gibi aynı şekilde keyfiyetsiz ve ihatasız olarak görülecektir.[325]

Mengübers rü'yetullahın kanıtlanmasında aklî delillerin yoksa naklî delillerin mi öncelikli olduğu hususunda da açıklamalar yapar. Bu bağlamda Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin *Tebsıra*'sından alıntı yapar. Nitekim Nesefî aslında meselenin önce aklen sonra da naklen ispat edilmesi gerekirken, naklî delilde rü'yetullahın hem cevazı hem de ispatı bulunduğu için nakli öne aldığını ve nakil ile yetinen için bu naklin bu meselede yeterli olacağını ve aklî delile ihtiyaç bulunmadığını söylemektedir.[326] Nitekim Fahreddin er-Râzî de İmam Mâtürîdî'nin görüşüne meylederek bu konuda aklî ispatlar yerine nakle tutunmak gerektiğini ifade etmektedir.[327] Kezâ *Şerhu'l-Akâid* şârihi Ferhârî de aklî delil ile ispatın İmam Eş'arî'nin naklî delil ile ispatın ise İmam Mâtürîdî'nin görüşü olup aklî delilin oldukça zor olduğunu dile getirmektedir.[328] Bu yönüyle Mengübers konu hakkında naklî delillerin öncelikli olduğuna meyleder gözükmektedir. Nitekim onun, hemen aşağıdaki satırlarda zikredilecek olan rüyet hadisinin tartışması esnasında, çeşitli nedenlerle bu hadisi tevil etmeye kalkanların batılda olduğunu söyledikten sonra, aklın rüyetullahı sadece caiz gördüğünü naklin ise vâcip gördüğünü ifade ederek aklî delile tutunmak yerine katî nasları temel almak gerektiğini söylemesi bu tutumunu daha net bir şekilde ortaya koymaktadır.[329]

Konu hakkında Resûlullah'tan (sav) sahih olarak nakledilen hadislerin kabul edileceğini ifade eden Mengübers rüyetullah konusunda kendi isnadı ile bir hadis nakleder. İsnad zincirinde[330] hem Ebû Hanîfe'nin hem de oğlu Hammâd'ın bulunduğu

---

[325] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 434; Mengübers, *el-Mukaddime fi'l-Fıkh*, 127.
[326] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 431; Krş: Nesefî, *Tebsıra*, c. 1/400.
[327] Fahreddin er-Râzî, *el-Erbeûn fî Usûli'd-Dîn*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâti'l-Ezheriyye, ts.), 1/277; Abdullatif Harputî, *Tenkîhul Kelâm*, çev. Fikret Karaman (Çelik Yayınevi, 2016), 165.
[328] Ferhârî, *en-Nibras*, 341.
[329] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 380, 431.
[330] Hadisin isnad zinciri şu şekildedir: Mengübers b. Abdullah Yalınkılıç et-Türkî> İbn Şîstan> Ebü'l-Hasan Ali b. İbrahim> Ebû Yâsir Abdullah b. Muhammed el-Beradânî> Kâdî Ebü'l-Muzaffer Hennâd

Cerîr b. Abdullah (ra) tarikiyle gelen hadis şöyledir: "Siz şu ayı dolunay gecesinde güçlük çekmeden gördüğünüz gibi, Rabbinizi de açıkça göreceksiniz. Güneş doğmadan ve batmadan önceki namazları kaçırmamak elinizden geliyorsa, kesinlikle kaçırmayıp kılınız."[331] Bu hadisi zikreden Mengübers hadisin sıhhatini vurhulamak için seleften nakillerde de bulunur. Nitekim Üstüvâî'den nakille İmam Ebû Yusuf'un Bişr el-Merîsî'ye rüyet hadisini okuduğunu ve "Vallâhi ben bu hadise iman ediyorum. Senin ashabın ise bunu inkâr ediyorlar."[332] dediğini söyler. O, özellikle Ebû Yusuf'un burada yemin edip iman lafzını kullanmasına dikkat çeker. Ona göre bu, hadisin Resûlullah'tan (sav) meşhur olarak nakledildiğinin delilidir. Nitekim itikat yalnızca ilim gerektiren delile dayanır. Bu da ya Kitap'tır, ya mütevâtir haberdir ya selefin kabul ettiği meşhur haberdir ya da icmâdır.[333] Kezâ Ebü'l-Muîn en-Nesefî'den nakille Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) *Mes'ele fî Sülûki Ehli'l-Adl beyne'l-Müşebbihe ve'l-Muattıla*[334] adlı eserinde rüyet hadisini birçok sahabenin rivayet ettiğini, dolayısıyla rüyeti inkâr etmenin bu sahabeleri inkâr etmek anlamına geldiğini söylediğini aktarır.

Mengübers her ne kadar konu hakkında naklî delilleri öncelikli görse de, aklî delilleri de kullanır. Burada yine Ebü'l-Muîn en-Nesefî'den nakille rüyetullahın varlığına yönelik yaygın kullanılan ve de bilinen delili zikreder. Nesefî'nin "ashabımızın müteahhirlerinden" şeklinde isimlendirdiği kimselere atfettiği bu delile göre rüyetin illeti var olmaktır. Buna göre her var olanın görülmesi mümkün ve caizdir. Nitekim biz hem cevherleri hem arazları görüyoruz. Bunları görebilmemizdeki ortak illet ise var olmaktan başka değildir.[335] Pek tabi bu delil her var olanın görülebileceği ilkesine dayandığı için, itiraz da her var olanın görülemeyeceği esasını öne çıkarır. Nitekim bizler varlığını kabul ettiğimiz kudret, irade, ilim, tat ve kokuyu görememekteyiz. Bu durumda akıl bu bağlamda nasıl delil olabilir? Mengübers bu itiraza delilin vücûbiyet değil cevâzı bildirdiği ilkesini temel alarak cevap verir. Yani delil var olan her şeyin görülebileceğini,

b. İbrahim en-Nesefî> Ebü'l-Kâsım Ali b. Ahmed el-Huzâî> Ebû Muhammed Abdullah b. Yakup el-Hârisî> Ebû Abdullah Muhammed b. Huzeyme b. Hassân b. İsa el-Buhârî> Recâ b. Abdullah en-Nehşelî> Şakîk b. İbrahim el-Belhî> Hammâd b. Ebû Hanîfe> Ebû Hanîfe Nûman b. Sâbit> İsmail b. Ebû Hâlid> Kays b. Ebû Hâzim> Cerîr b. Abdullah (ra)> Hz.Peygamber (sav).

331 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 375-377; Numan b. Sâbit Ebû Hanife, *Müsned-i Ebî Hanîfe rivâyeti'l-Haskefî* (Karaçi Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 2010), 56.

332 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikâd*, 176-178.

333 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 379-380.

334 Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

335 Nesefî, *Tebsıra*, 1/406-407.

görülmesinin caiz olduğunu bildirmektedir, yoksa mutlaka görülmesi gerektiğini bildirmemektedir. Tüm bunların görülmesi Allah'ın yaratması ile caizdir. Allah bunları görmeyi yaratsa bunlar görülür, yaratmazsa da görülmez. Bu, onun görülmesinin caiz olmasından çıkması anlamına gelmez. Bu tıpkı bilmeye benzer. Allah kulda bir şeye yönelik bilgi yaratırsa bilinir, yaratmazsa bilinmez. Fakat yaratmaması onu bilinir olmaktan, bilinmesini caiz olmaktan çıkarmaz. Aynı durum burada da geçerlidir.

Diğer taraftan Mengübers Mutezile'nin rüyetin ancak mekân, mesafe, ışığın yansıması gibi belli şartlar altında olabileceğinden hareketle rüyetullahı nefyetmelerinin de geçerli bir itiraz olmadığı kanaatindedir. Nitekim salt Allah'ın bizi görüyor olması Mutezile'nin bu iddiasını geçersiz kılmaktadır. Allah bizleri mesafe, ışık ve görülenin yansıması olmaksızın görmektedir. Bu delil onların kaçışının olmadığı bir delildir.[336]

Mengübers bu bağlamda Ehl-i sünnet'in diğer bazı delillerini de zikreder. Bunların başında Musa'nın (as) Allah'ı en iyi bilen peygamber olarak görmeyi talep etmesi ve Allah'ın görülebilmeyi de özü itibariyle mümkün olan dağın istikrarına taalluk ettirmesi[337] gelmektedir. Kezâ sahabenin miraçta Hz. Peygamber'in (sav) Allah'ı görüp görmediğini tartışması da rüyetin varlığına delildir. Çünkü şayet rüyet tamamen nefyedilse sahabe arasında ihtilaf çıkmazdı.[338] İlaveten Ehl-i sünnet'in delil olarak kullandığı "*Oysa o gün bir kısım yüzler Rablerine bakarak mutlulukla parıldayacak*."[339] âyetindeki "bakmak" fiilini Mutezile'nin "beklemek" şeklindeki tevilinin de yanlış olduğunu vurgular. Çünkü usûl ve fürû ilimlerinde deryâ olan Ebû Hanîfe ve ashabı tenzili de tevili de en iyi şekilde bilmektedirler. Onların rüyeti ispat etmesi Mutezile'nin tevilini geçersiz kılmak için yeterlidir.[340] Burada yeri gelmişken Mengübers'in diğer konularda olduğu gibi burada da Ebû Hanîfe'nin otoritesini vurgulamasına dikkat çekilmelidir. Ona göre şayet Ebû Hanîfe ve ashabı bir meselede açık hüküm vermişlerse

[336] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 438. Ancak Teftâzânî bu görüşün çok güçlü olmadığını söyler. Zira Allah'ın görmesi için göz âletine ihtiyacı yoktur, oysa bizlerin Allah'ı görmesinde göz aletine ihtiyacımız vardır. Dolayısıyla burada illet müşterek değildir. Bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, 150.
[337] el-A'râf 7/143.
[338] Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, 102-107.
[339] el-Kıyâme 75/22-23.
[340] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 374-375.

sonradan gelenlerin söyledikleri onlara kıyas edilerek itibara alınır.[341] İşte bu da Mengübers'in tavizsiz bir Hanefî-Mâtürîdî akidesine sahip olduğunu göstermektedir.

Böylelikle Mengübers rüyetullahın aklen mümkün olması yanında şer'an da kolayca ispat edileceğini vurgulamaktadır. Rüyetin keyfiyeti konusunda ise tefviz görüşünü benimser. Yani Allah'a mekân ve cihet isnat etmeksizin, O'nu mahlûkata benzetmeksizin, rüyeti de herhangi bir şekilde tevile yönemeksizin kabul eder.

2.6. Kader ve Kazâ

Konuya girişte kaderin aslında Allah'ın sırlarından bir sır olduğunu vurgulayan Mengübers, ne bir meleğin ne de bir peygamberin bu sırrı bilemeyeceğini ifade eder.[342] Aslında burada kaderin sır diye tabir edilmesi onun künhüne vâkıf olunamayacağı içindir.

Mengübers kader konusunu hem aklî hem de naklî delillerle savunmakta, insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu savunan Mutezile'yi kaderi kabul etmemekle eleştirmektedir. Kaderi kabul etmekle birlikte birçok defa kişinin muhtar olup zorlama altında olmadığını vurgulamaktadır. Bu ifadeler Mengübers'in Mâtürîdî mezhebinin insanın fiillerinde özgür olması görüşüne oldukça önem verdiğini göstermektedir.

Kaderin iki anlamda kullanıldığını söyleyen Mengübers, ıstılâhî anlamda kaderi, her olacak olanın zaman, mekân, sevap ve günah bakımından beyan edilmesi şeklinde tanımlayarak, bunun aynı zamanda Ehl-i sünnet'in görüşü olduğunu söyler.[343] Bunun akabinde kaderi aklî ve naklî delillerle ispat eder. Aklî delil için şunu ifade etmektedir: "Herşey daha önce yoktu daha sonra var oldu. Bu var olanların hepsi Allah'ın yaratması ile olmuştur. Çünkü yok olanın kendini yaratması muhaldir. Bunun sebebi ise yok olanın kendisinde bir hakikatinin olmamasıdır. Böyle birşeyin kendisinde icat etme fiili de olamaz. O halde bunun var olması başkası sebebiyledir ki bu da kadîm olan Allah'tır. Bu şekilde Allah'ın hayır ve şer bakımından herşeyin yaratıcısı olduğunu sabit olur."[344]

Allah'ın yazgısının insanı mecbur kılacağını söyleyenlere karşı insandaki tercih hakkını vurgulayan Mengübers bu yazgıyı şöyle ifade etmektedir: "Kul Allah'ın kaderi, kazası ve hükmü daha önce belirlendiği için yaptığı fiillerde mazur sayılamaz. Çünkü o

[341] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 266-267, 375, 388-389.
[342] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 457-460.
[343] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 281.
[344] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 282.

yaptıklarını ihtiyâr ve tercih sahibi olarak yapmıştır. İhtiyârı olmaksızın mecbur bir halde zorlanarak yapmış değildir. Bunun sebebi de ezelde Allah'ın ilminin o kişi bu fiili ihtiyâr sahibi olacak şeklinde takdir edip hükmetmesiyledir." [345] Mengübers bu mülahazasının, Ebû Hanîfe'nin "Biz Kaderiyye ile münazaramızda kader ve kaza konusunda ilim ile gâlip geldik." ifadesiyle aynı anlamda olduğunu belirtir ve Ebû Hanîfe'nin bu ifadesini şöyle izah eder: "Yani Allah o kulun zorlanarak değil ihtiyâr sahibi olarak o fiilini işleyeceğini biliyordu. Bu sebeple mükellefin cezalandırılması ve azarlanması, Allah'ın bilgisi ve yazgısından ötürü değil, aksine emir ve nehyin zahirinin gözeltilmesi sebebiyledir."[346] Mengübers'in bu izahı Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhu'l-Ekber'*de ifade ettiği; "Kader Allah'ın mahlûkatı yaratmadan önce fiillerinin tamamını hükmen değil vasfen yazmasıdır."[347] cümlesini ifade etmektedir.

Mengübers taatler ve mâsiyetlerin tamamının Allah'ın kazasıyla olduğunu söyleyerek kötülükleri de Allah'ın yarattığını ifade eder. Ehl-i sünnet mahlûkâtın ve fiillerinin iyi olsun kötü olsun, taat olsun mâsiyet olsun tamamını Allah'ın yarattığı konusuda icmâ etmektedirler.[348]

Mengübers kader konusunu naklî delillerle de ispata girişir. O, bu bağlamda âyet ve hadisle istidalin yanında Ebû Hanîfe ve talebelerinden de kader konusunda birçok nakil yapmaktadır. "*Gerçekten biz, her şeyi bir ölçü ve dengede yarattık.*"[349] ve "*Her şey O'nun katında bir ölçü iledir.*"[350] âyetleri kader konusundaki sem'î delillerdendir. Mengübers bu âyetleri aktardıktan sonra Resûlullah'tan (sav) kader konusunda "Kaderin hayırlısı da şerlisi de Allah'tandır."[351] şeklinde meşhur bir haber rivayet edildiğini ifade eder.[352] Kezâ o, Resûlullah'ın (sav) kader konusundaki "Çalışın, yaklaşın, istikamette olun. Herkes ne için yaratılmış ise o iş, o kimseye kolaylaştırılmıştar."[353] hadisini iktibas ederek bu hadisi şöyle yorumlar: "İşinizi ciddi yapın, çabalayın. Sakın kazâ ve kadere tutunup amellerinizi

[345] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 287.
[346] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 287.
[347] Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 72. Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 296, 302-303, 315.
[348] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 290.
[349] el-Kamer 54/49
[350] el-Ra'd 13/8
[351] Hadis metin olarak herhangi bir rivayette bir kitapta geçmemektedir. Mengübers Cibril hadisi diye meşhur hadisin bir kısmı mânâ ile rivayet etmiş olabilir.
[352] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 282.
[353] Aslında hadis iki ayrı hadistir. Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Mustafa Dib el-Buga (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1993), 5/2373 (No. 6099), 6/2744 (No. 7111).

terk etmeyin. Çünkü Allah sizleri taatine çağırdı, sizlere mücâhedeyi ve çabalamayı emretti."[354]

Bütün bunlar, Mengübers'in âyet ve hadislerde ifade edilen kaderi, insanı asla zorunluluk altına almayan, kulu yapmış olduğu tüm fiillerde özgür bırakan bir şekilde algıladığını göstermektedir. Kulun tercihlerinin ihtiyâr-ı rubûbiyyet değil ihtiyâr-ı mihnet ve külfet olduğunu ifade eden Mengübers, insanların Allah'ın fazlı ve adaleti arasında gidip geldiğini, bu sebeple ya mükâfatlandırıldıklarını ya da azâba düçâr olduklarını söylemektedir.[355]

Bu bağlamda Mengübers anne karnında bebeğin oluşumunda Allah'ın emredip bir meleğin gelip rızkını, ecelini, amelini ve iyi veya kötü olacağını yazdığı meşhur hadisi anlatırken "alnına rızkı, eceli ve saîd veya şakî olacağı yazılır."[356] diyerek alın yazısına dikkat çekmektedir.[357]

Yine Ebû Hanîfe'den örnekler sunan Mengübers kader konusunda; "Ne cebri kabul ederiz, ne de kaderi inkâr ederiz. Bir işe zorlama ve musallat kılma yoktur. Allah kulların gücünün yetmeyeceği şeylerle asla onları mükellef tutmaz. Onların ilmi olmadıkları meselelerde de derinleri dalmalarından râzı olmaz." diyerek genelde Ehl-i sünnet'in hususî olarak Hanefî-Mâtürîdî mezhebinin Cebriyye ile Mutezile arasında yer aldığını ifade etmektedir.[358]

Mengübers kadere imanın dinin âlâmetlerinden olduğunu, kadere imanı terk etmenin ise imandan ayrılmayı gerektiğini[359] ifade ederek kader ve kazâ konusunda Ehl-i sünnet'in görüşünü savunmaya gayret etmiştir.

---

354 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 455.

355 Bk. Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 302.

356 Mengübers'in tam ibaresi şöyledir "فيكتب على جبهته رزقه و أجله و سعادته و شقاوته" Bk. Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 285.

357 "Alın yazısı" ifadesi oldukça dikkat çekicidir. Çünkü "alın yazısı" şeklinde ne hadislerde ne de seleften gelen nakillerde böyle bir ifade bulunamaktadır. Bugün bizlerin de kaderi ifade ederken kullandığımız "alın yazısı" ifadesini ilk bölümde de ifade ettiğimiz gibi Türk olmasından ötürü kullanma imkânı olabileceği gözükmektedir. Kendisinden önce yaşamış Türk Hanefî âlimlerin eserlerine de göz attığımızda böyle bir ifadeye daha önce rastlanmamaktadır.

358 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 303.

359 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 517.

2.7. İstitâat ve Kulların Fiilleri

Kulda fiili yapmaya yönelik kudreti ifade eden istitâat konusu Cebriyye ile aslî, Mutezile ile fer'î ihtilafların olduğu bir meseledir. Çünkü Cebriyye kulun istitâatinin bulunmadığını söylerken, Mutezile de kudretin fiilden önce olduğu iddia etmiştir.

Ehl-i sünnet âlimleri istitâati bâtınî ve zâhirî olmak üzere ikiye ayırırlar.[360] Bâtınî olan istitâat, fiilin kendisi ile gerçekleştiği Allah'ın fiile mukarin olarak yarattığı kudrettir. Fiilin ortaya çıktığı kudret de budur. Şayet kul bunu taatte kullanırsa buna "tevfik" günahta kullanırsa da "hızlan" adı verilir. Bu kısmın fiile beraber olması kulun Allah'ın tevfikine, meşietine ve desteğine her an muhtaç olması sebebiyledir. Bu da kulluğun hakikatidir. Zâhirî olan istitâat güç, imkân ve âletlerin sıhhatli olmasını ifade eder. Bu ise fiilden önce var olmaktadır.[361]

Mengübers genel Sünnî yaklaşımı benimseyerek kudretin iki ânda var olamayacağını söyler. Çünkü kudret arazdır. Ahkâmın bu kudrete bağlı olduğunu söylemek, diğer bir deyişle kulun mükellef kılınmasının temelinde bu kudretin olduğunu söylemek, kulun vüsatinde olmayan bir şeyle yükümlü olduğunu söylemektir. Bu sebeple fukahâ "*Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz*."[362] âyetiyle kudretin fiille beraber olacağına delil getirmişlerdir.[363] Dolayısıyla Mutezile'nin kudreti fiilin öncesinde kabul etmesi de yanlıştır. Çünkü bu kudret eğer fiilden önce olursa Allah'a duyulan ihtiyaç ortadan kalkar ve kul Allah'tan müstağni olur ki, bu muhaldir. Yine bu kudreti fiilden önce var saymak şerî ahkâmın anlamsız olmasına yol açar. Çünkü emir ya bu kudretten önce gelecek ki, böyle bir durumda kudret olmaksızın teklif olmuş olacaktır. Bu ise âcize teklif olup fasittir. Yahut kudret var olduğunda bu emir gelir. Ancak böyle bir durumda kudret, araz olduğu için, fiil vaktine kadar kalamaz. Hüküm kudret olmaksızın taalluk eder ki, bu da ilk durumun aynısıdır, yani âcizin teklifle yükümlü kılınması anlamına gelir. Yahut da bu emir kudretten sonra gelir. Fakat böyle bir durumda da emir kudretin olmadığı yere gelmiş olur ki, bu da yanlıştır. Emir hükmü anlamsız hale gelmiş olur. Bütün bunlar şer'î ahkâmın zâhirî kudrete taalluk ettiğini göstermektedir. İşte bu da güç yetirmek, imkân sahibi olmak ve âletlerin sıhhatidir.

---

360 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 561.
361 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 562.
362 el-Bakara 2/286.
363 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 561.

Nitekim Hz. Peygamber de (sav) "*Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.*"[364] âyetini tefsir ederken "sebîl" lafzını yiyecek ve binek şeklinde tefsir etmiştir.[365] Bütün bu açıklamalarıyla Mengübers kudretin ancak fiille beraber var olabileceğini, bu kudretin de güç kuvvet ve uzuvların selâmeti gibi zâhirî kudret olması gerektiğini vurgulamış olmaktadır.

İstitâat meselesinden sonra Mengübers yine Ehl-i sünnet'in genel yaklaşımını takip ederek kulun kâsib, Allah'ın ise hâlik olduğunu belirtir. Nitekim bu konuda birçok âyet ve hadis mevcuttur. Sözgelimi "*Allah sizi ve yaptıklarınızı yaratandır*."[366] âyeti bunlardan bir tanesidir. Ona göre Mutezile'nin âyetteki "yaptıklarınızı (*ta'melûn*)" lafzını tapma amellerine değil de ahşap ve taşlardan yapılan putlara hamletmesi doğru değildir. Çünkü putların kendileri o kâfirlerin ameli değildir. Kâfirlerin ameli o putları ilah edinmeleriydi. Zira onların putlara tapmaları ve onları ilah diye isimlendirilmeleri o ahşap ve taşların oyulup şekil verilmesinden sonradır. Daha öncesinde yalnızca odun ve taş olan şeylere ilah dememişlerdi. Bu âyet onların ve onların yaptıkları tapma fiilinin Allah tarafından yaratıldığına delildir.[367]

Mengübers Mutezile'nin fiil anlayışının olumsuz ve yanlış sonuçlarından birinin de Allah'ın kudretinin kapsamına girmesi imkânsız olmayan şeyleri, Allah'ın kudretinin kapsamından çıkarmaları olduğunu söyler. Zira onlar kulların fiillerini kendilerinin yarattığını söyleyerek "*De ki: Allah herşeyin yaratıcısıdır.*"[368] ve "*Biliyorum ki Allah kesinlikle her şeye kâdirdir.*"[369] âyetlerindeki umûmî manayı selb etmişlerdir. Ona göre bu deliller Mutezile'nin görüşlerini iptal etmek için yeterlidir.[370]

Bütün bunkardan sonra Mengübers Mutezile'ye karşı mütevâtir olduğunu söylediği "Kaderiyye bu ümmetin mecûsîleridir."[371] hadisini zikrederek onların yanlışlığını vurgular.[372]

---

364 Âl-i İmrân 3/97.
365 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 563.
366 es-Sâffât 37/96.
367 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 564.
368 er-Ra'd 13/16.
369 el-Bakara 2/259.
370 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 565.
371 Bk. Ebû Dâvud Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd* (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 4/222 (No: 4691).
372 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 565.

İstitâat konusunda bir diğer muhalif yapıyı temsil eden Cebriyye'ye gelince; burada Mengübers Ebü'l-Muîn en-Nesefî'ye atıfla, onlarla tartışmaya gerek olmadığını söyler. Zira ihtiyâr ile ıztırârın arasındaki fark ya da elini kendi iradesi ve kastı ile hareket ettiren ile elinde istemsiz titremenin olan kimsenin bunları ayırt etmesi zaten onların yanlışlığını ortaya koymaktadır. Çünkü ilkinde kişide terk etme gücü bulunurken diğerinde bu güç bulunmaz.[373]

2.8. Hikmet

Bilindiği üzere Mâtürîdî mezhebinin en çok üzerinde durduğu ve hatta mezhebin alâmet-i fârikası olan kavramlardan biri de hikmettir. Hikmeti maslahat ve âkıbet-i hamîde olarak tefsir eden Mâtürîdîler birçok meseleyi hikmete ircâ ederek aksinin sefeh olacağını ifade etmişlerdir. Allah'ın peygamber göndermesi, kulun gücünün yetmediği şeylerle sorumlu tutulmaması, kâfir ile müminin kesinlikle ayrılması gerektiği, Allah'ın peygamberlerini ebedî azaba atamayacağı, Allah'ın fiillerinin illetlendirilmesi gibi konularda[374] hep hikmet gözetilmektedir.

Hanefîlerin önemli kelâm ve usûl âlimlerinden biri olan Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullah b. Mes'ûd (ö. 747/1346) *Şerhu Ta'dîli'l-Ulûm* adlı felsefî kelâm eserinde hikmet sıfatını hem zâtî hem de fiilî sıfatlardan kabul edip fâilin gerektiği gibi iş yapan olmasıyla beraber çok ince işleri bilen anlamına geldiği ifade etmektedir.[375] Müteahhir filozofların hikmet için "amel olmaksızın sadece eşyanın hakikatini bilmektir" şeklindeki tanımlarına karşı çıkan Sadrüşşerîa hikmetin ihkâmdan türemiş olduğunu ve failinin fiillerinde muhkem olması gerektiğini ifade ettiğini söylemiştir.[376]

Mengübers de Hanefî-Mâtürîdî geleneğin sıkı bir takipçisi olarak *en-Nûrü'l-Lâmi'* adlı eserinin neredeyse tamamında hikmet sıfatına vurgu yapar.[377] Allah'ın hikmeti gözettiği için âlemi vâr ettiğini[378], hatta hikmet sıfatının; peygamber göndermeyi ve

[373] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 566; Benzer ifadeler için bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, 114.
[374] Allah'ın mü'minleri ebedî cehenneme atamamasının aklen ve hikmet gereği olduğuna dair bk. Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, 166.
[375] Ubeydullâh b. Mesud Sadrüşşerîa, *Şerhu Ta'dîli'l-Ulûm* thk. Mahmut Ay-Mustafa Borsbuğa (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü Yabancı Dil ve Lehçelerde Yayınlar Genel Müdürlüğü, 2021), 220.
[376] Sadrüşşerîa, *Şerhu Ta'dîli'l-Ulûm*, 220.
[377] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 370, 407, 465, 523.
[378] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 369-370.

kullara gücünün yetmediği şeylerin yüklenmemesini gerektirdiğini söyler. Gaznevî'nin de fukahânın böyle düşündüklerini söylediğini nakleder.[379]

Ona göre Allah'ın hikmetsiz var olması imkânsızdır. Çünkü böyle olursa işi sağlam yapmayı ifade eden ihkâm ve itkân ortadan kalkar. Allah âlemi, imtihan olunanların, taat ile fayda sağlamaları ve günahlardan uzak durarak da zararı def etmeleri için yaratmıştır. Allah gökleri ve yeri kâfirlerin anladığı gibi oyun olsun diye boş yere yaratmamış, aksine bunları hakîm ve şükrü hakeden bir yaratıcıya delil olsun diye yaratmıştır. Allah göğü ve yeri arkasında murad etmiş olduğu imtihan için yaratmıştır. Görünen âlemde bir kimse akıbeti murad etmeden bir iş yapsa o abes iş yapmış olur. Allah'ın fiilerinin abes olması ise yaratılanların O'nun hikmetine ve kudretine delâlet etmesi hasebiyle imkânsızdır. Kezâ âlemi akıbeti herhangi bir amaca matuf olmaksızın sırf sonunda yok olması için yaratması da hikmetin dışına çıkmaktır.[380]

Mengübers "hikmet; Allah'ı tanıyanların tanımayanlara üstün kılmasını gerektirmektedir. Eğer tamamını cehennemde ebedî bırakacak olursa aralarında bir ayrım olmaz. Aksine iki grup eşit hâle gelirler. Bu yüzden naklî delil ve hikmet ile bu iki grubun arasının ayrılması gereklidir." diyerek hikmete vurgu yapmaktadır.[381]

2.9. Aslah

Mutezile'nin kendisine özgü düşüncelerinden biri olan ve genel hatlarıyla Allah'ın kulları için en iyi olanı (*aslah*) yapması gerektiğini ifade eden aslah düşüncesi Mengübers'in tartışma alanına çekerek reddettiği hususlardan birisidir. O, kayıp Gaznevî şerhinden aslahın reddi sadedinde şu ifadeleri nakleder: "Tahâvî'nin Allah dilediğine fazlı ve ikramıyla hidayet eder, dilediğini korur ifadesinden hareketle fukahâ, Allah'ın insanlar için aslahı veya salahı gözetmesinin kendisine vâcip olmadığını söylemişlerdir."[382]

Mengübers'e göre fukahâ; Allah'a kul için en iyiyi gözetmesinin vâcip olmadığını söylerken, Allah'ın makdûrunda böyle bir lütfun bulunmadığını söylememektedirler. Aslında Allah'ın makdûrunda böyle bir lütuf bulunmaktadır. Şayet bu lütfu kâfirlere verseydi onlar kendi seçimleriyle iman ederlerdi. Ancak Allah onlara bunu vermemiştir.

---

379 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 71, 521.
380 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 217.
381 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 524.
382 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 304.

Mamafih bunu vermemekle cimri, sefih ve zâlim olacak da değildir. Eğer onlara bu lütfu verseydi, bunu kendisi üzerine vâcip olduğu için değil, fazlından vermiş, ikram etmiş olacaktı. Esasında onlara bunu vermediğinde onlardan onlar için en iyiyi engellemiş olmaktadır. Yani Allah'ın onlara bu lütfu vermesi onlar için en iyiyi terk etmekten daha iyi olacaktı. Oysa Allah için kula maslahatına olmayanı uygulaması caiz olup, kulun maslahatına olan bir şeyi kula vermesi Allah'a vâcip değildir. Bu, Allah'ın kula verecebileceği iyi şeylerin, O'nun makdûrunda bir sonu olmasından dolayı değildir. Eğer kula en iyiyi veya iyiyi vermiş olsaydı tafaddül etmiş, ikramda bulunmuş olacaktı. Terk ettiğinde ise vâcibi terk etmiş olmaz. Bu ondaki zulümden değil adaletten ötürüdür. Ona göre bu ehl-i hakkın görüşüdür.[383]

Mengübers kâfirlerin varlığının da aslah düşüncesinin geçersizliğini ortaya koyduğu kanaatindedir. Nitekim Allah aslahı veya salahı dileseydi henüz buluğ çağına ermeden önce kâfirin canını alabilir yahut buluğ çağından sonra da ona akıl vermeyerek onu teklife tâbî tutmayabilirdi. Çünkü bir kimse için kâfir olarak yaşayıp ölmesi yerine, henüz çocukken veya akıl sahibi olmaksızın ölmesi aslahtır. Oysa Allah ezelî ilmi ile onun kâfir olarak öleceğini biliyordu. Yine de o kula aslah olanı uygulamamıştır.[384]

3. Nübüvvât

3.1. Peygamberlerin Sıfatları

Mengübers konuya peygamberin vasıfları ile başlamış ve Allah'ın peygamberlerden peygamberlik konusunda razı olduğunu ifade etmiştir. Onları kendi risaletinin tebliği için seçmiş ve onlara kullarıyla kendi arasında vahyederek elçilik vazifesi yüklemiştir. Peygamberler Allah'ın kendilerinde bu işe dair kuvvet terkip etmesiyle işin farkında olur ve güç yetirebilirler. Peygamberlik kesbî değildir.[385] Aksine o bir ikram ve Allah'ın kullarından dilediğine bahşettiği gelen özel bir durumdur: "*Allah, elçiliğini kime vereceğini çok iyi bilir.*"[386]

Peygamberler üstlendikleri tebliğ vazifesinde tahrif, değişim, fısk, sapkınlık ve azledilmeyi gerektirecek her şeyden korunmuşlardır. Peygambere iman ancak böyle

[383] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 309-310.
[384] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 313-314.
[385] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 476.
[386] el-En'âm 6/124.

olabilir.[387] Eğer peygamber masum olmasaydı getirmiş olduğu haberde şüphe ve tereddüd oluşabilirdi. Bu da kendisine ittiba etme ve itaat etme emrinin boşa çıkacağı anlamına gelmektedir.

3.2. Mûcize

Bir peygamberin peygamberliğini ortaya koyan delil olması hasebiyle mûcize konusu nübüvvet meselesinde merkezî bir konuma sahiptir. Nitekim mütenebbî ile nebînin arasının ayrılması ancak nebînin ortaya koyduğu mûcize ile olacağından akıl, mûcizeyle âdetin bozulduğunu ve bunun da Allah tarafından desteklenmiş bir peygamber dışında kimsenin eline verilmeyeceğini kavrayarak anlayabilir. Çünkü Allah mûcizenin yalancının elinde gerçekleşmasine izin verseydi bu durumda şeriatın gerekliliği ve tüm ahkâm ortadan kalkmış olurdu. Oysa Allah hakîmdir ve hakîm olan da buna müsaade etmez. Dolayısıyla böyle bir şey aklen imkânsızdır.[388] Öte yandan şu husus ortadadır ki, nas ile gelen haberlerin tamamı peygamberin haberidir. Dolayısıyla peygamberin verdiği haberde doğru ve hak olduğunun, onun verdiği haberde yalan söylemeyeceğinin ortaya konulmuş olması gerekir.[389] Bu da ancak onun doğruluna delâlet mûcize ile olur. Bu delil yalan yere peygamberlik iddiasında bulunanın elinde asla gerçekleşemez.

Mûcizenin peygamberliğe delâleti şöyle izah edilebilir: Bir kimse peygamberlik iddiasında bulunup, "Beni Allah gönderdi, benim doğru söylediğimin âlâmeti ise Allah'ın mahlûkatın kudretinin yetemeyeceği şu fiili yapmasıdır." dediğinde, Allah'ın âdete aykırı, âdeti aşan bu fiili yapması onu onaylaması anlamına gelir. Bu sanki Allah'ın "Sen doğru söyledin, sen benim elçimsin." buyurması gibidir. Bu mûcize artık o kimsenin peygamberliği için katî ve yakînî ilim ifade eder. Bunun benzerinin yalancının elinde gerçekleşmesi ise imkânsızdır. Bu imkânsızlık ise şöyle açıklanabilir: Peygamberlik iddia edenin sözü haberdir. Haber ise doğru veya yalana ihtimallidir. Peygamber ile peygamberlik iddia eden özünde birdir. Âdeti delen mûcize dışında bu ikisinin arasını ayırmak mümkün değildir. Eğer bu mûcizenin peygamberlik iddia eden yalancının elinde gerçekleşmesi caiz olursa bu durumda doğru ile yalancının, batıl ile hakkın arası asla

[387] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 476.
[388] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 95.
[389] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 92. Krş. Debûsî, *Takvîmü'l-Edille*, 1/41.

ayrılamayacak, hakka ulaşma yolu tıkanacaktır. Bu ise hikmet dışı sefehliktir. Allah hakîmdir, seleflikten münezzehtir.[390]

Öte yandan Mengübers, yalan yere peygamberlik iddiasında böyle bir şeyin gerçekleşmesini imkânsız görmekle birlikte, ilahlık iddia edenin elinde âdeti bozan durumların ortaya çıkmasını imkânsız görmez. Örneğin Firavun'un nehrin tersine akmasıyla kendisi için, Samirî'nin de buzağının böğürmesiyle buzağı için ilahlık iddiasında olduğu gibi.[391] Çünkü burada onların cevherlerinde değişim, birleşim, yokken daha sonra var olmaları, kendisinin var olabilmesi için daha öncesinde başka kimselerin olması gibi emâreler onların ilah olamayacaklarına işaret eder. Böyle durumlarda onların ilah olamayacakları her halükârda bilinebileceği için hakka ulaşma yolları kapanmamakta, batıl ile hak arasında ayırım ortadan kalkmamaktadır. Oysa peygamberlik iddiasında sadece haber söz konusudur ve haber de doğru ve yanlışa muhtemeldir. Onun cevherinde de sözünü yalan kılacak bir emare yoktur. Dolayısıyla doğru sözlü kimse ile tek ayrım mûcize ile olur. Bundan dolayı da yalancının elinde mûcizenin gerçekleşmesi imkânsız olur.[392] Haddizâtında Ehl-i hadis'ten bazı kelâmcılar da "Allah'ın yalancıda mûcizeyi izhar etmesi Allah için acziyetlik ifade eder. Allah'ın âciz olması ise muhaldir" şeklinde bir delil de getirmişlerdir.[393]

Bunların yanında Mengübers, mûcizenin ancak yaratıcının varlığını, birliğini, devamlılığını ve onun dışındakilerin yaratılmış olduğunu haber verenin elinde gerçekleşebileceğini, Zerdüşt[394], Mazdek[395], Mani[396] ve Müseylime[397] gibi söylediklerini aklın yalanlayacağı kimselerin elinde asla gerçekleşemeyeceğini ifade eder. Bunların

---

390 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 94.

391 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 333.

392 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 95; Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd* (Dâru'l-Minhâc, 2016), 370; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, 161.

393 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 96; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, 173. Krş. Nesefî, *Tebsıra*, 1/479.

394 Monoteist bir teoloji içeren inanç ve düşünce sistemine sahip ilk dönem Mecûsîliğin kurucusu. Bk. Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/279-284.

395 Milâttan sonra V. yüzyılda İran'da ortaya çıkan düalist ve gnostik karakterli reformist dinî hareketin kurucusu. Bk. Kenan Has, "Mezdekiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/523-524.

396 III. yüzyılda Mani tarafından eski İran'da kurulan ve günümüzde müntesibi bulunmayan gnostik bir dinin kurucusu. Bk. Şinasi Gündüz, "Maniheizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/575-577.

397 Resûl-i Ekrem devrinde peygamberlik iddiasında bulunanlardan biri. Bk. Ahmet Önkal, "Müseylimetülkezzâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/90-91.

peygamber olmamaların sebebi sefih ve cahil bir ilah iddia etmeleridir. Peygamber olmaları durumunda hem sefehlik, hem hakka giden yolun kapanması, hem de hak ile batıl arasında ayırımın yapılamaması bulunmaktadır.[398]

3.3. Hz. Muhammed'in (sav) Peygamberliği

Şüphesiz her peygamberin peygamberliğini ispat için mûcize göstermesi zorunludur. Hz. Peygamber'in de apaçık şeklinde hissî, aklî ve semî mucizleri olmuştur. Bu deliller delâilü'n-nübüvve[399] kitaplarında oldukça geniş bir şekilde zikredilmektedir. Mengübers bu konuda kendi yorumları ile müstakil bir eser kaleme aldığını ve *A'lâmu Risâleti Muhammed Hâtemi'n-Nebiyyîn ve Mu'cizâtühû*"[400] isminde bir eserinin olduğunu ifade etmektedir.

Hz. Peygamber'in (sav) nübüvvetine delâlet eden mûcizelerinden bazıları şunlardır: Mekke ehlinin peygamberliğine delil olması için mûcize talep etmesi üzerine Hz. Peygamber'in (sav) aya eli ile işaret edip ayın ikiye yarılmasından sonra Hz. Peygamber'in (sav) "Şahit olun! Şahit olun!" demesi; kuru hurma kütüğünün devenin yavrusu öldüğünde çıkardığı ses gibi inlemesi; taşların avcunda kaya kuşu gibi tesbih etmesi; çağırdığı zaman ağaçların boyun eğmesi; kelerin şehadeti; kurdun şikâyeti ve devenin onu şikâyet etmesi; zehirli koyun etinin konuşması; Hudeybiye Gazvesi'nde birkaç defa, Tebük Gazvesi'nde ise bir defa parmakları arasından su çıkması; Tebük Gazvesi'nde bir tepede parmakları arasından su çıkıp üç bin savaşçının, on bin atın ve on iki bin devenin kana kana su içmesi; ordunun çok az bir yiyecekle doyup tüm tabak çanaklarının tamamen dolması; yerden toprak alıp bunu Huneyn günü yirmi bin kişilik düşmanların yüzüne atması ve "Gözleri çıksın" demesiyle tamamının gözlerinin bu toprakla dolması ve yenilmeleri. Mengübers daha birçok mûcizenin olduğunu ve bunların

---

398 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 333.

399 Genelde peygamberlerin özelde de Hz. Peygamber'in (sav) peygamberlik delillerini ve mûcizelerini konu alan eserlere verilen genel isimdir. Bkz: Yusuf Şevki Yavuz, "Delâilü'n-Nübüvve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/115-117; Bu konuda yazılan en meşhur eserler şunlardır: Kâdî Abdülcebbâr el-Hemedânî, *Tesbîtu Delâili'n-Nübüvve: Mûcizelerle Hz. Peygamber'in hayatı: (metin - çeviri)*, çev. Muhammed Şerif Eroğlu - Ömer Aydın (Fatih, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017); Nûreddin Ahmed b. Mahmûd es-Sâbûnî, *el-Müntekâ min İsmeti'l-Enbiyâ*, thk. Mehmet Bulut (İslam Araştırmaları Merkezi, 2023); Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *en-Nübüvvât ve mâ yete'allaku bihâ*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Kahire: Dâru'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1986).

400 Müelllifin eserlerinin anlatıldığı ikinci bölümde de ifade edildiği gibi bu eser henüz kayıptır. Kendi eseri dışında her hangi bir eserde zikri geçmemektedir.

mütevâtir haber ile nakledildiğini ifade etmektedir.[401] Teftâzânî ise bazılarının tevatür bazılarının ise âhad haberle naklediğini ifade ederek, tüm âhad rivayetler bir araya geldiğinde ortak bir manaya delalet ettikleri için aynı Hz. Ali'nin (ra.) cesareti ve Hâtim et-Tâî'in[402] (ö. m. 578 [?]) cömertliği gibi tevatüre ulaşacağını ifade etmektedir.[403] Bununla birlikte Mengübers en büyük mûcizenin kıyamete kadar devam edecek olan ve insanlarla cinlerin bir benzerini getirmekten âciz bırakıldığı Kur'ân olduğunu söylerek Kur'ân'ın i'câzı hakkında belli yönler olduğunu ifade eder.[404]

Hz. Peygamber'in (sav) nübüvveti söz konusu olduğunda dile getirilmesi gereken bir diğer önemli husus onun son peygamber oluşudur. Ona göre Hz. Peygamber'den (sav) sonra peygamber gelmeyeceği ise katî delille ispatlanmıştır. Ona göre Hz. Muhammed'den (sav) sonra biri çıkıp peygamberlik iddia etse ona, peygamberlik iddiasındaki delilinin ne olduğu bile sorulmadan doğrudan reddedilerek yalanlanır.[405] Çünkü ondan sonra peygamber gelmeyeceği hem âyetle hemde hadisle kesin bir şekilde ortaya konulmuştur. Ondan sonra peygamberlik iddia eden kezzâb ve deccaldir. Böyle bir iddiada bulunan kimsenin şayet şüpheleri varsa bu şüpheler giderilir, tövbe edip vazgeçerse bir şey olmaz. Aksi durumda katli vâcip olur.[406] Çünkü bu kimse hem peygamberin "Benden sonra peygamber yoktur."[407] şeklindeki mütevâtir hadisini reddetmiş, hem de Allah'ın gönderdiği Tevrat ve İncil'in haberini yalanlamış olur.[408]

3.4. Kur'ân'ın Mûcize Oluşu

Yukarıdaki satırlarda Mengübers'in Hz. Peygamber'in (sav) Mûcizeleri arasında en önde geleninin Kur'ân olduğunu söylediği ifade edilmişti. Ona göre Kur'ân'ın i'câzının pek çok veçhesi bulunmaktadır.[409] Bunlardan ilki mahlûkatın benzerini getirmekten âciz kaldığı nazmıdır. Resûlullah (sav) bununla önce kelâmda fesahat ve

---

401 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 324-327.

402 Câhiliye döneminin cömertliğiyle ünlü şairi. Bkz:Süleyman Tülücü, "Hâtim et-Tâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/472-473.

403 Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, 162.

404 Mengübers, *el-Mukaddime fi'l-Fıkh*, 124.

405 Mengübers, *el-Mukaddime fi'l-Fıkh*, 126.

406 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 334-335.

407 Ebû Abdullah Muhammed b. Cafer b. İdris el-Kettânî, *Nazmü'l-Mütenasir mine'l-Hadisi'l-Mütevâtir* (Mısır: Dârü'l-Kütübu's-Selefiyye, ts.), "el-Mu'cizât ve'l-Hasâis" (No. 256).

408 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 339.

409 Mengübers bunları İmam Mâtürîdî'nin *Te'vîlât*'ı ve Debûsî'nin *Takvîmü'l-Edille*'sinden iktibas ettiğini söylemektedir. Bk. Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 327. Krş. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 14/41, 217, 247; Debûsî, *Takvîmü'l-Edille*, 1/42.

belagat sahibi, kaside ve şiirler yazabilen safkan Araplara on üç sene Mekke'de on sene de Medine'de meydan okumuştur. Nitekim Allah kitabında "*Kulumuza indirdiğimiz kitaptan dolayı bir şüphe içinde iseniz onun benzeri bir sûre de siz getirin, Allah'tan başka taptıklarınızı da yardıma çağırın; eğer iddianızda samimi iseniz! Bunu yapamazsanız –ki asla yapamayacaksınız– yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten sakının; o, inkârcılar için hazırlanmıştır*."[410] âyetiyle dünya var olduğu müddetçe bunu yapamayacaklarını haber vermiştir. Üstelik bu meydan okuma kıyamet gününe ve âlem yok olana kadar devam etmektedir.[411]

Kur'ân'ın i'câzının bir diğer yönü ise Hz. Peygamber'in (sav) ilki Âdem'in (as) yaratılması olarak gerçekleşen insanın topraktan yaratılması, cinlerin dumansız ateşten yaratılması, meleklerin nurdan yaratılması, kavimleriyle beraber önceki peygamberlerin kıssaları, iman edenlerin kurtuluşu, yalancıların helâki gibi olaylardan haber vermesidir. Çünkü Hz. Peygamber (sav) semâvî kitaplara iman etmeyen, içlerinde peygamber olmayan, semâvî olayları bilmeyen ümmî bir toplumda doğmuş ve yetişmiştir. Hiçbir öğretmene veya âlime gitmemiş, ehl-i kitaptan hiçbir âlim de gelip ona ona birşeyler öğretmemiştir. Okuma ve yazması yoktu. Kavminin arasından da hiç çıkmadı. Üstelik kendisinin haber verdiği tüm kıssalar başka milletlerin elinde olan kitaplarda kendi lisanından farklı bir lisanda anlatılmıştı. İşte onun kendisinden çok önce yaşamış peygamberleri ve ümmetlerinin haberlerini anlatması Kur'ân'ın gaybı en iyi bilen Allah tarafından öğretilmiş bir vahiy olduğuna işaret etmektedir.[412]

Kur'ân'ın i'câzının bir diğer yönü ise Hz. Peygamber'in (sav) gelecekteki olaylardan haber vermesidir. Yakında kâfirlerin yenilip kaçacakları, Rumlar'ın yenilmesine karşın yakın bir tarihte tekrar galip gelecekleri, Allah'ın Peygamberini (sav) tekrar Mekke'ye döndüreceği, müminlerin yeryüzünde daha öncekiler gibi halifeler olacağı gibi geleceğe dair birçok haber vermiş ve hepsi de söylediği şekilde gerçekleşmiştir. Bunların tamamı ise âlemi yaratan Allah'ın o peygambere vahyetmesiyle olmuştur.[413]

---

410 el-Bakara 2/23-24.
411 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 328.
412 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 100, 328.
413 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 330-331.

Kur'ân'ın şeriatın tamamını kapsaması da bir delildir. Çünkü diğer peygamberlerin Mûcizeleri sadece iddialarını tasdiklemek için gerçekleşmişti. Oysa Kur'ân, böyle olmanın yanında dinin aslı olan tevhid, iman, şeriatler, hadlerin ve kıyamete kadar cereyan edecek hadiselere dair diğer hükümleri de içinde barındırmaktadır.[414]

3.5. Velînin Kerameti

Mengübers bazı sûfîlerin veliler hakkındaki "Velâyet ve marifette son noktaya varan kimseler Allah'ın en üstün kullarıdır" gibi haddi aşan ifadelerine ve Gulât-ı Şîa'nın imamları peygamberden üstün görmelerine karşıdır. O, fukahânın "Hiçbir veliyi peygamberlerden hiçbirine üstün görmeyiz." ifadesini kullandıklarını Gaznevî'den naklederek, velinin velâyet hakkını ancak peygambere itaat ve onun şeriatına boyun eğmek ile elde ettiğini belirtir.[415] Velinin peygamberden üstün veya ona denk olmasının aklen imkânsız olduğunu ifade eden Mengübers peygamberlerin risalet ve Allah'ın koruması ile asla oradan düşemeyecekleri bir mertebeye ulaştığını, bu dereceye ulaşamayan birinin peygamberden üstün olmasını muhal olduğunu söyler.[416]

Bu genel mülahazasından sonra Mengübers keramet konusuna geçer. Gaznevî'den nakille, fukahânın velilerin kerametlerini kabul ancak Mutezile'nin bunu inkâr ettiğini belirtir. Nitekim Mutezile kerametin peygamberlerin mucizleri ile karışacağını ve bu nedenle peygamber ile velinin arasının ayrılamayacağını iddia ettiği için kerameti reddetmiştir. Buna mukabil Mengübers Kitap ve sünnette gelen birçok delilin bunun aksini ortaya koyduğunu ifade eder. Ona göre Ashâb-ı Kehf'in üçyüz yıl mağarada uyuması, Süleyman'ın (as) ümmetinden ilim verilen bir kişinin Belkıs'ın tahtını çok uzaklardan göz açıp kapamadan getirmesi, Hz. Meryem'in kuru hurma ağacını silkeleyip yaş hurma düşürmesi peygamber olmayanlar tarafından gerçekleşen kerametlerdir. Kezâ sahih hadislerde de nakledildiği üzere sahabeden iki kişinin Hz. Peygamber'in (sav) yanından ayrıldıklarında asâlarının ucunun yolu gösteren bir ışık olması, Ebü'd-Derdâ ve Selmân-ı Fârisî'nin bir sofradan yemek yerken sofranın tesbih etmesi ve onların bunu işitmesi, Hz. Ebû Bekir'in (ra) mürtetlerle savaşmak için

[414] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 101.
[415] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 598.
[416] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 598.

gönderdiği ordunun gemi ile iki günlük mesafeyi atları ve develeri ile yüzerek geçmeleri, Sâriye'nin sıkıştığı bir noktada Hz. Ömer'in dağa çıkmasını emretmesini beş fersah mesafeden işitmesi de kerametin örneklerindendir.[417]

Mengübers Mutezile'nin evliyanın kerametini inkâr etmelerinin sebebinin Allah'ın sıfatlarını reddetmeleri, cennet ehli için vaad edilmiş olan rüyeti inkâr etmeleri ve daha birçok meseleyi içerisinde barındıran bozuk inançları olduğunu belirtir. Onların, kerametin kabul edilmesi peygamberin mûcizesi ile –dolayısıyla veli ile peygamber arasında– karışıklığa yol açar şeklindeki fikirleri de yanlıştır. Aksine bir velinin kerameti peygamberin mûcizesini destekler. Allah koymuş olduğu âdetini sadece Mûcize veya keramette bozar. Böylece de velinin kerameti tâbî olduğu peygamberi ve getirdiği dini destekler.[418] Çünkü keramet hakikatte velinin kendisini nisbet ettiği peygamberin mûcizesidir. Zira veli halkı, tâbi olduğu peygamberin şeriatına uymaya çağırır. Hattizâtında peygamber ile veli arasındaki ayrım çok nettir. Çünkü peygamberler Mûcize iddia ederek insanlığa meydan okurlar. Veliler ise keramet iddia etmezler. Keramet onların elinde onlar meydan okumadan gerçekleşir. Öyle ki ne zaman keramet iddiasında bulunsalar velâyet makamından düşerek fâsık olurlar. Usûl âlimlerinin nicesi bunu anlatmaktadırlar. Ebü'l-Muîn en-Nesefî de onlardan biridir.[419]

Evliyânın kerametini kabul eden Mengübers fukahânın da bu inançta olduğu ifade eder ve son söz olarak Mutezile'nin bozuk itikatından ötürü içlerinden hiçbirinin keramete ehil olmadığını, bu sebeple de kerametin varlığına inanmalarının da mümkün olmadığını ifade eder.[420]

4. Sem'iyyât

Kelâm sistematiğinde "ancak vahiy (*sem'*) vasıtasıyla kesin bilginin elde edilebileceği bilgi alanını" anlamında kullanılan sem'iyyât kavramı, insanın akıl ve duyularının diğer alanlara oranla daha da yetersiz kaldığı âhiret ile alâkalı konuları ifade etmektedir. Çünkü bu alandaki konular aklın yalnızca tecvizini ortaya koyup ispatında yetersiz kaldığı konulardır ve bu alanda sadece mütevâtir ve meşhur haberle nakledilen

[417] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 601; Krş. Nesefî, *Tebsıra*, 536.
[418] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 437.
[419] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 602; Krş. Nesefî, *Tebsıra*, 1/536-537.
[420] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 602.

bilgilere iman ile yetinilmektedir. Nitekim Mengübers sem'iyyât bahislerini işlerken aklın bu meselelerde ne nefiy ne de ispat yöntemini getirdiğini aksine sadece mümkün gördüğünü ve ispat konusunda bir dahli olmadığını ifade eder. Ona göre mûcize ile desteklenmiş ve böylelikle peygamberliği sabit olmuş bir nebîden tevâtürle aktarılan haberlerin tamamını kabul edip inanmak Ehl-i sünnet'in yolu ve ilkesidir. Böylelikle Mengübers sem'iyyâta dair bilgilerin geçerlilik ve bağlayıcılığının altyapısını kurmaktadır.

Kelâmcılar arasındaki genel kabule göre, kıyâmete yakın gerçekleşecek olan deccal ve dâbbetü'l-arzın çıkışı, güneşin batıdan doğması, Hz. Îsâ'nın (as) nüzulü ve Mehdî'nın çıkışı gibi kıyamet alâmetleri; kıyamet koptuktan sonra gerçekleşecek olan şefaat, diriliş, mîzan, amellerin tartılması, kevser, sırât, cennet-cehennem gibi hâdiseleri içerisinde barındıran konular sem'iyyâtın kapsamını oluşturur. Bunlar, aklın dahli olmayıp ancak sem'î deliller ile ispatlandığı için bu ismi almaktadır.[421] Nitekim Mengübers de bazı kelâmcıların sem'iyyâtın kapsamına aldığı şefaat, hilafet, sahabe hakkındaki meseleler, meleklerin durumu, iman-küfür gibi konuların bir kısmının esasında sem'iyyâta dâhil olmadığına işaret etmektedir. Çünkü bunların bir kısmında akıl devreye girebimekte ve ictihad mümkün olabilmektedir. Hâlbuki sem'iyyâtta aklın ne nefiy ne de ispat yönünden hiçbir şekilde dahli yoktur.[422]

Kabir azâbı ve kabir nimetinin varlığı bu konuda gelen, hakkında şüphe bulunmayan mütevâtir haberler dolayısıyla sabittir. Kezâ "*Bu azap, onların sabah akşam sokulacakları ateştir. Kıyamet koptuğunda, 'Firavun ailesini en şiddetli azabın içine atın!' denilecek.*"[423] âyetiyle, "*Sonunda günahları yüzünden tûfanda boğuldular, ardından ateşe atıldılar, kendilerine Allah'tan başka yardımcılar da bulamadılar.*"[424] âyeti de açıkça kabir azabına delâlet etmektedir.[425]

Kabir hayatının varlığını kabul etmekle birlikte Mengübers, kabir azabı ve nimeti, meleklerin kabirde kulu sorguya çekmelerinin keyfiyyeti hakkında konuşulmaması gerektiği kanaatindedir. Çünkü akıl her ne kadar yeşil ağaçtan hem ateşin hem de suyun

---

[421] Daha geniş bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Usûl-i Selâse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/212.
[422] Daha geniş bilgi için bk. Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 547.
[423] el-Mü'min 40/46.
[424] Nûh 71/25.
[425] Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 544.

çıkması gibi iki zıt şeyin bir cevherde toplanması hakkındaki durumları caiz görse de kabir hayatının keyfiyyeti hakkında tevakkuf edip hüküm vermemektedir. Akıl bu konuda hüküm veremediği için de Kitap ve sünnetle tevatürle sabit olan konulara iman etmek vâciptir.[426]

Peygamber'in kıyamete yakın bir zamanda gerçekleşeceğini haber verdiği Deccal'in çıkışı, Hz. Îsâ'nın (as) nüzûlü, güneşin batıdan doğmasına gelince; nasıl Hz. Peyhamber (sav) Rumların galip geleceğini, müminlerin Mekke'yi fethedeceğini söylemiş ve bunlar gerçekleşmişse, bu haberler de gerçekleşecektir. Dâbbetü'l-arzın insanlarla konuşması ve güneşin batıdan doğması ile günahkârların tevbe etme, kâfirin iman etme kapısı kapanacaktır.[427]

Hz. Peygamber (sav) bedeni ile miraca çıkmıştır. Necm Sûresi tefsirleri bundan haber vermektedir. Bu konuda akıl da cevaza hükmetmektedir. Yalan söylemesi caiz olmayan tarafından da –Hz. Peygamber (sav)– nakil geldiğine göre buna iman etmek gerekir. Bunun inkârı ilhad ve sapkınlıktır.[428]

Allah'ın bu âlemi boş yere yaratmadığını, ilk âlem fenâ bulup yok olsa bile ebedî ve yok olmayacak bir hayat için hikmeti gereği âhireti var ettiğini ifade eden Mengübers, âhiret hayatında vukû bulucak olan diriliş, amellerin arz edilmesi, hesap, sırat ve mizan gibi olayların tüm peygamberler tarafından bildirildiğini ve tüm semâvî kitaplarda zikredildiğini belirterek bunların da varlığını vurgular. Ona göre iman ebedî olarak vâcip, küfür de ebedî olarak haram olduğundan, bunların karşılıklarının da ebedî cennet ve cehennem olması gerekir.[429]

Mîzan, yani amellerin tartılması hususunda âlimler arasında bunun mahiyeti ve keyfiyeti üzerinde ihtilaf çıktığını belirten Mengübers bu bağlamda fukahânın yöntemini hatırlatır. Ona göre fukahâ amelin dâhil olmadığı böyle ihtilaflı konularda, haberlerle bildirileni kabul edip bunlardan kastedilenin Allah'ın murad ettiği mana olduğuna iman etmek olduğunu söylerler.[430] Bu yönüyle Mengübers'in mîzanın mahiyeti üzerinde düşünmeksizin olduğu şekilde iman edilmesi gerektiği kanaatinde olduğu söylenebilir.

---

426 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 547-548.
427 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 610.
428 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 443.
429 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 550.
430 Mengübers, *en-Nûrü'l-Lâmi'*, 553-554.

SONUÇ

Mâverâünnehir bölgesinden Bağdat'a getirilen ve Abbâsî halifelerinin kölesi olan Mengübers b. Yalınkılıç halifeler tarafından oldukça hürmet görmüştür. Kaleme almış olduğu *en-Nûrü'l-Lâmi'* adlı Tahâvî şerhi Mengübers'in İslam ilim dünyasında tanınmasına vesile olmuştur. Hususen bu eser vesilesiyle Hanefî-Mâtürîdî literatürde özel bir konuma sahip olan Mengübers, inanç ve akide meselelerinde Hanefî mezhebinin ilk imamlarının akidesini koruyup Mâverâünnehir Hanefî âlimlerinin ortaya koymuş olduğu kelâm metodu ile bu akideyi savunup şerh etme gayretinde olmuştur.

Mengübers'in kaleme aldığı *en-Nûrü'l-Lâmi'*nin en önemli özelliği bugün için kayıp olan ve diğer Tahâvî şârihlerinin de kendisinden çokça nakil yaptıklar Ebû Hafs Ömer el-Gaznevî şerhini büyük oranda aktarmış olmasıdır. Bilinen ilk Tahâvî şerhi olması bu naklin önemini daha da artırmaktadır. Diğer şârihler yapacakları atıfları *en-Nûrü'l-Lâmi'* üzerinden yapmışlardır.

Eserin bir diğer önemi de "Mâtürîdiyye" şeklinde bir kullanımı içeren bilinen ilk eser olmasıdır. Kendisinden önce her ne kadar Mâtürîdî'ye tâbî olanlar söz edilmiş olsa da nisbet eki ile bir mezhep adı ilk kez Mengübers'in *en-Nûrü'l-Lâmi'* adlı kelâm eserinde geçmektedir. Aslında bu aktarım Mengübers'in yaşamış olduğu VI-VII. yy'da Hanefîlerin akaitte Mâtürîdî şeklinde anılmaya başladığına dair bir işaret olmaktadır.

İtikad açısından başta Ehl-i sünnet'in genel kabulleri üzere fikir dünyasını kuran Mengübers, Hanefî-Mâtürîdî düşünceyi hem fürûda hem de usûlde oldukça net biçimde kabul etmiş, bu da mezhebin gelişimine oldukça katkı sağlamıştır. Telif ettiği eserler dikkatlice incelendiğinde onun kesin biçimde hem fıkhen hem itikaten Hanefî-Mâtürîdî olduğu görülmektedir. Mezhebin mutemed imamlarını kaynak edinen Mengübers bu görüşler arasında şaz ve mercuh görüşlere asla meyletmemiştir. Mengübers'in fikir dünyasını daha çok Hanefî mezhebinin kurucu imamı Ebû Hanîfe, Hanefî mezhebini itikadî bir mezhep hâline getiren İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdî mezhebini sistematik bir hâle getiren Ebü'l-Muîn en-Nesefî şekillendirmektedir.

Mengübers kelâmda aklı ve nakli dengeli kullanmış, önceki kelâm âlimlerine kıyasla âyet ve hadislerden daha fazla istidlâlde bulunmuştur. Bununla birlikte aklın

Allah'ın hüccetlerinden biri olduğunu ifade ederek akıl ve nas arasında herhangi bir tenâkuz ve teâruzun mümkün olamayacağını beyan etmiştir. Akla oldukça önem atfeden Mengübers şeriat gelmeden önce de marifetullahın vâcip olduğunu herhangi bir mazeretin fayda etmeyeceğini ifade ederek Ebû Hanîfe ve Mâtürîdî'den gelen bu fikri tahkim etme gayretinde olmuştur. Meselelerin çoğunda Ebû Hanîfe ve talebelerinden yapmış olduğu nakillerle görüşlerini Hanefî mezhebinin ilk imamlarına dayandırmaya gayret etmiştir. Fırka hadislerinin ilmi gerektirecek seviyede meşhur olduğunu söyleyen Mengübers, Ehl-i sünnet dışındaki fırkaların dalalette olduklarını ifade etmiştir.

İlahiyat konularının büyük bir yekününü oluşturan zât ve sıfat meselesinde mezhebin mütekaddim âlimlerinin görüşlerini savunan Mengübers mezhep içindeki ihtilaflardan oldukça kaçınmıştır. Sıfatlar ve insan fiilleri konusunda Mutezile'yi oldukça eleştiren Mengübers, bilhassa tekvin konusunda ise Eşarîlere ciddi tenkitler yöneltmiştir. Müteşâbih sıfatlarda olması gerekenin naslarda geldiği üzere kabul edilip tevile gidilmemesi gerektiğini, ancak Hanefî âlimlerden bazılarının tevil metodunu kullandığını ifade etmektedir. Yine bu sıfatları zâhirî anlamları üzere kabul eden Mücessime ve Müşebbihe'ye oldukça ciddi tenkitler yöneltmektedir. Rüyetullah bahsinde her ne kadar aklî ispatları kabul etse de bu konuda gelen âyet ve hadislerin katî olduğunu, aklın künhüne vâkıf olamasa dahî katî nassların ilim ifade edeceğini beyan eden Mengübers, rüyetullâh'ın gelen naslar üzere hiçbir teşbih ve tevile meyletmeden kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Sem'iyyât bahislerinin tamamında aklın nefiy veya ispatının olmayıp sadece cevaz verdiğini ifade eden Mengübers, rüyetullâh konusundaki tavrını burada da göstermiş, gelen katî naslara tutunmak gerektiğini ifade etmiştir. Mengübers Hanefî-Mâtürîdî kelâm eserlerinde sıklıkla geçen hikmet sıfatını birçok noktada zikretmiş, peygamber göndermenin hikmet gereği vâcip olduğunu, yine hikmetin iyi ile kötünün arasının ayrılmasını gerektirdiğini ifade etmiştir. Öte yandan tipik bir Sünnî olarak sahabeler hakkında Ehl-i sünnet'in genel görüşünü kabul eden Mengübers, üstünlük sırasının ilk dört halifede hilafet sırası üzere olduğunu, ashâbı sevmenin Ehl-i sünnet'in bir özelliği olduğunu, dinin onlar eliyle nakledildiğini vurgulamaktadır.

Netice itibariyle umumî anlamda Ehl-i sünnet'in, hususî anlamda da Hanefî-Mâtürîdî mezhebinin akidesini kabul eden Mengübers, münferid kalacağı şaz ve uç görüşleri tercih etmemiş, mezhebin kabul edilen görüşlerine aykırı fikirler de dile getirmemiştir.

Mengübers b. Yalınkılıç'ın hayatı ve fikirlerini tanıtmaya çalıştığımız bu çalışma ileride müellif ve eserleri hakkında yapılacak olan yeni çalışmalara bir ışık tutma gayretiyle ele alınmıştır. Müellife ait diğer eserler ve diğer ilimler bağlamında çalışacak kişiler için bu çalışma bir mukaddime mesafesinde gözükmektedir.

KAYNAKÇA

Abdullah b. Abdurrahman er-Rûmî. *en-Nübzetü'l-Yesîra alâ Hâşiyeti'l-Kayravânî li Şerhi's-Senûsiyye alâ Ümmi'l-Berâhîn*. thk. Beşir Berman. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971.

Abdülkâhir el-Bağdâdî. *Usûlü'd-Dîn*. İstanbul: Medresetü'l-İlâhiyât bi Dârü'l Fünûn't-Türkiyye, 1926.

Alâeddin el-Üsmendî es-Semerkandî. *Lübâbü'l-Kelâm*. thk. Sait Özervarlı. İstanbul: TDV İsam Yayınları, 2019.

Ali el-Kârî. *Şerhu Fıkhü'l-Ekber*. çev. Hüseyin S. Erdoğan. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1987.

Altıntaş, Hayrani. "Dehriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/107-109. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Aruçi, Muhammed. "Rüstüfağnî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/296-297. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Ateş, Ali Osman. "Dimyâtî, Abdülmü'min b. Halef". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/310-312. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Aycan, İrfan. "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin. *İkdu'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zamân*. 5 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâik'il-Kavmiyye, 2010.

Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*. 2 Cilt. Lübnan: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1951.

Beyâzîzâde, Kemaleddin. *İşârâtü'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm*. İstanbul: Siraç Yayınevi, 2022.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'u's-Sahîh*. thk. Mustafa Dib el-Buga. 7 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1993.

Çelebi, İlyas. "Sıfâtiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/503-505. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Çelebi, İlyas. "Şeyhzâde, Abdürrahim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/563-564. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed. *Takvîmü'l-Edille*. 2 Cilt. Dımaşk: Dârü'n-Nûman li'l-Ulûm, 2005.

Ebû Dâvud Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.

Ebû Hanîfe. *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.

Ebû Hanife. *Müsned-i Ebî Hanîfe: Rivâyetü'l-Haskefî*. Karaçi Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 2010.

Farhan, Rabeea Jabbar. *Tahkîku Mahtûti'l-Muhtasari'l-Hâvî li'l-Beyâni'ş-Şâfî li'l-İmâm Bekbers b. Yalınkılıç Abdullah en-Nâsırî*. Karabük: Karabük Üniversitesi, Lisanüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Ferhârî, Abdülazîz. *en-Nibras*. İstanbul: Dar'ul Yasin, 2012.

Galmamatov, Atabek. *Hibetullah et-Türkistânî ve Şerhu Akîdeti't-Tahâvî Adlı Eserinin Tahkîki*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*. Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2016.

Güç, Ahmet. "Sümeniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/132-133. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Gündüz, Şinasi. "Maniheizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/575-577. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Gündüz, Şinasi. "Mecûsîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/279-284. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Harputî, Abdullatif. *Tenkîhul Kelâm*. çev. Fikret Karaman. 1 Cilt. Çelik Yayınevi, 2016.

Has, Kenan. "Mezdekiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/523-524. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Ismael, Othman Atıyah. *Şeyhzâde Abdürrahim el-Amâsî el-Hanefî'nin Şerhu Akâidi't-Tahâvî İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlîli*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

İbn Kutluboğa, Ebü'l-Fidâ Kâsım. *Tâcü't-Terâcîm*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1992.

İbn Nâsırüddin, Ebû Bekir Şemseddin ed-Dımaşkî. *Tavzîhü'l-Müştebih fî Zabti Esmâi'r-Rüvât ve Ensâbihim ve Elkâbihim ve Künâhüm*. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.

İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemaleddin Ömer b. Ahmed. *Buğyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb*. 12 Cilt. London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türâsi'l-İslamî, 2016.

İbnü'l-Fûtî, Ebü'l-Fazl Kemâleddin. *Mecma'ü'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*. thk. Muhammed el-Kâzım. 6 Cilt, Tahran: Vezâret-i Ferheng-ü İrşâd-ı İslâmî, 1995.

İbnü'l-Hümam, Kemaleddin Muhammed b. Abdülvâhid. *Kitâbu'l-Müsâyere*. çev. Harun Işık. İstanbul: Endülüs, 2020.

İbnü'l-Melâhimî, Rükneddin Mahmûd el-Hârezmî. *el-Fâik fî Usûli'd-Dîn*. thk. Faysal Büdeyr Avn. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2010.

İltaş, Davut. "Tahâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/385-388. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

İşler, Emrullah. "Tashîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/128-129. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

İzgöer, Ahmet Zeki - Çelebi, İlyas. "Beyâzîzâde Ahmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/55-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

İzzeddin el-Hüseynî. *Sılatü't-Tekmile*. 2 Cilt. London: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2007.

Kâdî Abdülcebbâr el-Hemedânî. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. ed. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 2010.

Kâdî Abdülcebbâr el-Hemedânî. *Tesbîtu Delâili'n-Nübüvve: Mûcizelerle Hz. Peygamber'in hayatı: (metin - çeviri)*. çev. Muhammed Şerif Eroğlu - Ömer Aydın. Fatih, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.

Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepler Tarihi, 2011.

Kara, İsmail. "Yaltkaya, Mehmet Şerefettin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/308-310. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Karabulut, Ali Rıza – Karabulut, Ahmet Turan. *Mu'cemü Târîhi't-Türâsi'l-İslâmî fî Mektebâti'l-Âlem*. 6 Cilt. Kayseri: Dârü'l-Akabe, 2001.

Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halîfe. *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.

Kelâbâzî, Ebû İshak İbrahim b. Yakub el-Buhârî. *et-Ta'arrüf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*. thk. Ahmed Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2019.

Kemaleddin İbn Ebû Şerîf el-Makdisî. *el-Müsâmere fî şerhi'l-Müsâyera*. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyyeti li't-Turâs, 2006.

Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. İdris. *Nazmü'l-Mütenâsir mine'l-Hadîsi'l-Mütevâtir*. Mısır: Dârü'l-Kütübu's-Selefiyye, ts.

Kevserî, Muhammed Zâhid. *el-Hâvî fî Sîreti'l-İmam Ebî Ca'fer et-Tahâvî*. Mektebetü'l-Ezheriyyeti li't-Turâs, 2012.

Koloğlu, Orhan Şener. *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîyye Mezhebi*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.

Koloğlu, Orhan Şener. "Esmâ-i Hüsnâ'da Tevkîfilik – Kıyâsîlik Problemi: Fahreddîn er-Râzî Örneği". *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2004), 231-251.

Köse, Saffet. "Zeyd b. Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/313-316. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Kureşî, Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-Mudıyye*. 2 Cilt. Karaçi: Mîr Muhammed Kütübhâne, 1993.

Kutlu, Sönmez (ed.). *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed el-. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. ed. Bekir Topaloğlu. 19 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2006.

Mehmet Şerefettin Yaltkaya. "Türk Kelâmcıları". *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 23 (1932), 19.

Mengübers b. Yalınkılıç, Ebû Şüca' en-Nâsırî. *el-Usûlü'l-İ'tikâdiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi-İbrahim Efendi, 372, 88a-99b.

Mengübers b. Yalınkılıç, Ebû Şüca' en-Nâsırî. *en-Nûrü'l-Lâmi' ve'l-Burhânü's-Sâtı'*. thk. Ali Muhammed Zeyno. İstanbul – Samsun: Dârü'l Fâtih – ed-Dârü'ş Şâmiyye, 2021.

Mengübers b. Yalınkılıç, Ebû Şüca' en-Nâsırî. *el-Mukaddime fi'l-Fıkh*. İstanbul: Dârü'l-Fatih, 2021.

Mengübers b. Yalınkılıç, Ebû Şüca' en-Nâsırî. *el-Müntehab min Ulumi'l-Mezheb.* Yazma. http://ktp2.isam.org.tr/detaygnlktpzt.php?navdil=tr&idno=30020&tarama=m%C3%BCntehab+min+ulumil+mezheb. (erişim tarihi: 20.05.2022).

Molla Câmî, Abdurrahman. *ed-Dürretü'l-Fâhira*. Kahire: el-Mektebetü's-Sekâfiyyeti'd-Dîniyye, 2002.

Muallim Cevdet. *Zeyl alâ Fasli'l-Ahiyyeti'l-Fityânit-Türkiyye fî Kitabi'r-Rihle li'bn Battûa*. İstanbul: Kurtuluş Matbaası, 1932.

Muhammedcanov, Abdullah. "Siriderya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/272. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfizüddin. *el-İ'timâd fi'l-İ'tikâd*. thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyyeti li't-Türâs, 2012.

Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tebsıratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*. ed. Claude Salamé. 2 Cilt. Dımaşk: el-Ma'hedü'l-İlmî el-Fransî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1990.

Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymun b. Muhammed. *et-Temhîd li-Kavâ'idi't-Tevhîd*. thk. Ali Tarık Ziyat Yılmaz. Ankara: TDV İsam Yayınları, 2021.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc Şerhu Sahîh-i Müslim b. Haccâc*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1972.

Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-Müellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Müsennâ, ts.

Önkal, Ahmet. "Müseylimetülkezzâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/90-91. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Öz, Mustafa. "Hişâm b. Hakem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/153-154. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Özen, Şükrü. "Mâtürîdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/146-151. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Özgüdenli, Osman Gazi. "Mâverâünnehir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/177-180. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer. *el-Erbaûn fî Usûli'd-Dîn*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâti'l-Ezheriyye, ts.

Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer. *Münâzarâtü Fahriddin er-Râzî fî Bilâdi Mâverâinnehir*. thk. Fethullah Huleyf. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1967.

Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer. *en-Nübüvvât ve mâ yeteʿallaku bihâ*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ. Kahire: Dâru'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1986.

Sâbûnî, Nûreddin Ahmed b. Mahmûd. *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2000.

Sâbûnî, Nûreddin Ahmed b. Mahmûd. *el-Müntekâ min İsmeti'l-Enbiyâ*. thk. Mehmet Bulut. İslam Araştırmaları Merkezi, 2023.

Sadrüşşerîa, Ubeydullâh b. Mesud es-Sânî. *Şerhu Ta'dîli'l-Ulûm*. thk. Mahmut Ay-Mustafa Borsbuğa. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü Yabancı Dil ve Lehçelerde Yayınlar Genel Müdürlüğü, 2021.

Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah. *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*. 29 Cilt. thk. Ahmed el-Arnâvut – Mustafa Türkî. Beyrut, 2000.

Sandıkçı, S. Kemal. "Ebü'l-Vakt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/346-347. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Semerkandî, Rükneddin Ubeydullah b. Muhammed. *el-Akîdetü'r-Rükniyye*. thk. Mustafa Sinanoğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.

Sezgin, Fuat. *Târîhu't Türâsi'l Arabî*. 4 Cilt. Câmiatü'l İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991.

Siğnâkî, Hüsâmeddin Hüseyin b. Ali. *et-Tesdîd fî Şerhi't-Temhîd*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2020.

Şenel, Abdulkadir. "Kastallânî, Muhammed b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/584-585. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Şeyhzâde Abdürrahim el-Amâsî. *Nazmü'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2016.

Teftâzânî, Sadeddin Mesûd b. Ömer. *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*. thk. Abdüsselam Şennâr. Mektebetü Dâri'd-Dekâk, 2007.

Teftâzânî, Sadeddin Mesûd b. Ömer. *Şerhu'l-Mekâsıd*. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998.

Teftâzânî, Sadeddin Mesûd b. Ömer. *et-Telvîh ale't-Tavzîh li metni't-Tenkîh*. Mısır: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1957.

Temîmî, Takıyyüddin b. Abdülkâdir el-Gazzî. *et-Tabakâtü's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*. Kahire: Dârü'r-Rifâî, 1989.

Timür, İhsan. *Hanefî-Matürîdî Geleneğin Batıya İntikali El-Akîdetü't-Tahâviyye Şerhleri Bağlamında Bir İnceleme*. Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2021.

Tunç, Cihat. “Hişâm b. Amr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/151-152. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Tuzcu, Recep. *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi VI. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu-Yesevîlik*. “Menkubers b. Yalınkılıç et-Türkî (ö. 652/1254) Ve İslam İnanç Felsefesini Temellendirmede Hadisleri Kullanımı ve Yorumu”, 1-16.

Tülücü, Süleyman. “Hâtim et-Tâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/472-473. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Tümer, Günay. “Brahmanizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/329-333. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Üstüvâî, Kâdî Ebü'l-Alâ Sâid b. Muhammed el-. *Kitâbü'l-İ'tikâd*. thk. Seyyid Bahçivan. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005.

Yavuz, Salih Sabri. “Vücûb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/135-136. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Akāidü's-Senûsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/219-221. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Delâilü'n-Nübüvve”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/115-117. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Esam, Ebû Bekir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/353-355. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Nesefî, Ebü'l-Muîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/568-570. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Usûl-i Selâse”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/212. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Yücedoğru, Tevfik. “Mukallidin İmanı”. *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2005), 19-40.

Yücesoy, Hayrettin. “Mihne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/26-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru Aʿlâmi'n-Nübelâ*. ed. Şuayb el-Arnâvut. 25 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 1985.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtü'l-Meşâhîri'l-Aʿlâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. Riyad: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.